

ТЕРНОПІЛЬСЬКИЙ НАЦІОНАЛЬНИЙ ПЕДАГОГІЧНИЙ УНІВЕРСИТЕТ
ІМЕНІ ВОЛОДИМИРА ГНАТЮКА
МІНІСТЕРСТВО ОСВІТИ І НАУКИ УКРАЇНИ

Кваліфікаційна наукова
праця на правах рукопису

СТЕПНИК ЗОРЯНА МИХАЙЛІВНА

УДК 94(477.4):[338.4:663.2/.3] «18/19»

ДИСЕРТАЦІЯ
РОЗВИТОК ВИНОКУРНОЇ ПРОМИСЛОВОСТІ В ПРАВОБЕРЕЖНІЙ
УКРАЇНІ У ДРУГІЙ ПОЛОВИНІ ХІХ – НА ПОЧАТКУ ХХ СТОЛІТТЯ

07.00.01 – історія України
03 – гуманітарні науки

Подається на здобуття наукового ступеня кандидата історичних наук

Дисертація містить результати власних досліджень. Використання ідей, результатів і текстів інших авторів мають посилання на відповідне джерело

_____ СТЕПНИК Зоряна Михайлівна
(підпис, ініціали та прізвище здобувача)

Науковий керівник: **Москалюк Микола Миколайович**, доктор історичних наук, професор

Тернопіль – 2018

АНОТАЦІЯ

Степник З. М. Розвиток винокурної промисловості в Правобережній Україні у другій половині XIX – на початку XX століття. – Кваліфікаційна наукова праця на правах рукопису.

Дисертація на здобуття наукового ступеня кандидата історичних наук за спеціальністю 07.00.01 – “Історія України”. – Тернопільський національний педагогічний університет імені Володимирам Гнатюка, Тернопіль, 2018.

У дисертаційній роботі висвітлено процес розвитку винокурної промисловості в Правобережній Україні у другій половині XIX – на початку XX століття (до 1914 р.). Зазначається, що в дореформений період винокурна промисловість Правобережної України повністю контролювалася поміщиками і була тісно пов’язана із господарством маєтку. Після реформи 1861 р. винокуріння почало розвиватись у нових умовах. Скасування кріпацтва позбавило поміщиків-заводчиків дармової праці селян, змусувало їх перебудовувати своє господарство на ринкових засадах.

У дисертації досліджується процес перетворення гуральництва зі складової частини поміщицького маєтку у самостійну галузь ринкової промисловості. Доведено, що значною мірою цьому сприяло “Положення про питтєвий збір” від 4 липня 1861 р., за яким встановлювалися нові правила одержання акцизу з виробництва спирту та вводився патентний збір із заводів, що належали поміщикам. У положенні визначалася також норма виходу спирту, за яку заводчик зобов’язувався сплачувати акциз залежно від сировини і точно визначеної продуктивності заводу.

На основі широкого кола джерел та фактичного матеріалу в дисертації прослідковано конкретні зміни, що стали реальністю у винокурінні, а саме: введення нового акцизного “Положення” у Правобережній Україні призвело до припинення існування кількох сотень дрібних поміщицьких гуралень – тих, що за розмірами були меншими встановленої “Положенням” межі – 540 відер

місткості всіх квасильних діж. Одночасно підтверджується висновок, що акцизне “Положення” давало істотні переваги тим заводам, де використовувались новітні технології.

У дослідженні доведено, що фіскальна політика російського царизму спрямовувалася на забезпечення ринків збуту для промислових товарів за найвищими цінами при одночасному і всебічному захисті інтересів поміщиків. Цьому підпорядковувалася податкова, фінансова і кредитна політика царизму, яка мала ознаки протекціонізму. Здійснюючи митну політику нібито в інтересах розвитку промисловості, царський уряд перетворив її в джерело поповнення казни, у засіб пограбування робітників через підвищення цін на товари широкого споживання, підтримку лише промислових магнатів, капіталістів-фаворитів та іноземних інвесторів.

Встановлено, що для виробництва спирту у правобережних українських губерніях використовувалася значна кількість борошна, а також солоду, картоплі та патоки. Серед сировинних матеріалів, які перероблялися винокурнями Волині, на початку ХХ ст. перше місце відводилося картоплі, при чому, її використання у винокурінні цього району постійно збільшувалося. Ячмінь, пшениця, жито, патока і дріжджі використовувались значно менше. У Київській губернії основною сировиною для винокуріння також залишалася картопля, кількість якої у переробці щороку тільки збільшувалася, значним було використання сухого та зеленого цукру і цукрових залишків; серед різних сортів борошна найбільше використовувалось просяне та кукурудзяне.

Головним матеріалом для забезпечення промислового винокуріння сировиною у Подільській губернії у другій половині ХІХ – на початку ХХ ст. крім картоплі була меляса (побічний продукт цукрового виробництва). У дисертації міститься значний статистичний матеріал, який підтверджує, що винокурне виробництво давало високі прибутки, які склалися з виручки за побічний продукт – барду, яка застосовувалась як добриво.

У дисертаційній роботі проаналізовано заходи уряду щодо обмеження вживання алкогольних напоїв серед населення на прикладі Подільської

губернії, на території якої вони проводилися найактивніше. Встановлено, що з метою попереджень розвитку алкоголізму створювалися спеціальні соціальні служби – губернські попечительства народної тверезості, основною метою яких була організація дозвілля для жителів різних населених пунктів Поділля – створення бібліотек, чайних-читалень, книжкових складів, народних читань, хорів та оркестрів, театрів та гулянь, недільних шкіл та вечірніх класів, розповсюдження спеціальних брошур і видань, спрямованих на боротьбу зі зловживанням алкогольних напоїв. Зазначені губернські попечительства працювали через повітові комітети, які налічували 49 обов'язкових членів, а до 1911 р. кількість збільшилася до 55. Кошти для поповнення бібліотек у чайних-читальнях літературою, а також для оплати вечірніх курсів, виділяло Головне управління неокладних зборів і казенного продажу напитків за клопотанням губернських попечительств про народну тверезість. Наголошується, що усі ці зусилля держслужбовців мали невимушений характер, щоб залучити якнайбільшу кількість населення. Доведено, що у більшості випадків такі просвітницькі заклади у сільських поселеннях та невеликих містечках лише частково досягали бажаного ефекту, оскільки закривалися у зв'язку з весняно-літніми польовими роботами, а відновлювали свою роботу лише восени та взимку.

Інфраструктура винокурних підприємств у Правобережній Україні наприкінці XIX – на початку XX ст. була досить розвиненою. Потужні винокурні заводи розташовувалися поблизу найближчих залізничних станцій чи річкових пристаней, до яких бочки зі спиртом підвозились за допомогою гужового транспорту. Таким способом здійснювалося і транспортування спирту в пляшках та ящиках до казенних складів, спиртоочисних відділень та місць роздрібної торгівлі алкогольними напінками. Найбільша кількість вантажів перевозилася гужем у Волинській губернії (у 1905–1911 рр. через митні пункти – 769 тис. пуд.). Значна увага приділялася і проблемам прокладання шляхів та їх утримання у придатному стані, зокрема, для цього Волинською управою виділено 2,1 млн руб. Значно більшою була відстань від

винокурних підприємств до населених пунктів – до 100–200 верст. Доведено, що мережа новопрокладених залізничних шляхів та станцій, а також річкові переправи, сприяли швидшому перевезенню спирту та розвитку винокурної промисловості загалом.

Технічна модернізація винокурного виробництва відбувалася в умовах концентрації, особливо на Київщині, де продуктивність винокурень упродовж 80-х рр. XIX ст. зросла вп'ятеро. Винокурна промисловість у Правобережній Україні була однією з перших, у якій застосовувалося парове оснащення. Використання парових двигунів, а також постійне оновлення машинної бази на підприємствах (встановлення періодичних апаратів “Дорна”, “Кофі” і аж до безперервно діючих перегінних апаратів систем “Пістріуса” та “Савалля”) свідчило про перетворення винокуріння у провідну технічну галузь ринкової промисловості регіону. Ці новації вже з 70-х рр. XIX ст. найбільше застосовувалися на винокурних заводах Київської, Волинської та Подільської губерній.

Підготовка кадрів для промислового винокуріння здійснювалася переважно через навчання у ремісничих училищах (готували фахових робітників, які могли бути управляючими винокурними підприємствами) та нижчих сільськогосподарських школах (випускники працювали на винокурнях здебільшого допоміжним робочим персоналом), кількість яких у Правобережній Україні була порівняно невеликою. Часто такі школи засновувались на кошти самих підприємств і при них, рідше – за кошти земств.

Кадрове забезпечення винокурної промисловості здійснювалося шляхом реформування системи професійно-технічної освіти. Оскільки підприємства Правобережної України були переважно сировинно-переробні, тому і навчальні заклади, зокрема сільськогосподарські школи, готували спеціалістів відповідного профілю. Великі промислові підприємства відкривали школи як свої внутрішні структури, які в основному, задовільняли внутрішні потреби.

Швидкий розвиток фабрично-заводської промисловості у пореформений час зумовив зростання рядів робітничого класу. Головним

джерелом його зародження були розорені, позбавлені засобів виробництва селяни, міські й сільські ремісники та кустарі, які вже мали певний досвід роботи у промисловості.

У дисертації міститься чимало свідчень того, що становище робітників у більшості випадків було незадовільним: мізерна заробітня плата, жахливі умови їх праці, зростало поширення захворювань і навіть смертність через недотримання елементарних правил охорони праці та техніки безпеки.

У досліджуваній період змінювалися шляхи, форми та інтенсивність становлення класу підприємців. На цей процес певним чином впливало і пореформене законодавство, яке стимулювало залучення до підприємництва демократичних низів. У 60-ті роки XIX ст. ліквідовано обмеження у торгово-промисловій сфері для селян і міщан. Підприємцем міг стати будь-хто, кому під силу було придбати свідоцтво на право торгівлі чи промислу.

У той же час швидкий розвиток винокурної промисловості Правобережної України створював сприятливі умови для переміщення в цей регіон купецтва з інших районів країни, зацікавленого можливістю одержати максимальні прибутки.

Досліджено, що внутрішня торгівля спиртними напоями у Правобережній Україні мала низку особливостей, найважливішими серед яких був значний розвиток стаціонарної, базарної, ярмаркової та магазинно-крамничної торгівлі, якою займалися відповідні товариства (Товариство виноторгівлі “Т. Христофоров і К^о”) та торгові дома (“Торговий дім С. Терпеловського і К. Глясса” та “Торговий дім купця С. Г. Дитинковського і К^о”).

Стаціонарна торгівля переважно представлена магазинами та крамницями, що торгували як оптом, так і вроздріб, а також ларками, кіосками та різними закладами з продажу горілки, вина та шипучих напоїв. Проте, такий вид торгівлі в окремі періоди розвивався нерівномірно, що спричинялося станом промисловості та сільського господарства. Міські та сільські базари відігравали значну роль у системі ярмаркової торгівлі, тому що на них

реалізовувалася продукція винокурних заводів, яка збувалася оптом на ярмарках.

Найсприятливішим чинником розвитку внутрішньої торгівлі була побудова залізниць, за допомогою яких продукція селянських господарств одержала широкий вихід не тільки до близьких і віддалених міст, а й до спеціалізованих районів.

Упродовж 60–70-х рр. XIX ст. розвитку торгівлі сприяло створення кредитної системи. Заснований у 1860 р. Державний банк здійснював широкі кредитні операції у галузі торгівлі. Він мав свої контори у містах Правобережної України. Лише в його Київській конторі сума позик, виданих “під товари”, на початку 1896 р., становила 2,6 млн руб., у 1897 р. – 3,2 млн руб., у 1898 р. – 4,8 млн руб.

У Правобережній Україні, як і у Російській імперії в цілому, виникла мережа акціонерних кредитних банків, міських громадських банків, товариств взаємного кредиту, з продажу деяких товарів тощо. До таких належало і товариство виноторгівлі “Т. Христофоров і К”.

Роздрібна торгівля алкоголем знаходилася в руках дрібних торговців, серед яких переважали особи єврейської національності. Наприклад, станом на 1879 р. у Київському повіті Київської губернії налічувалося 360 закладів роздрібною торгівлі спиртними напінками, якими володіли євреї. Подібна ситуація спостерігалася і у Волинській та Подільській губерніях.

Упродовж досліджуваного періоду з винокурних заводів Правобережної України експорт спирту та алкогольних напоїв був основним поряд з іншими продуктами, особливо з Волинської губернії. У цьому надзвичайно важливу роль відігравали різні види транспорту, за допомогою яких відбувалося перевезення алкоголю, а саме: залізничного, гужового, річкового та пароплавного. У зв’язку з інтенсивним будівництвом залізниць, пік якого якраз припав на пореформений період, особливо, на 60–70-ті рр. XIX ст., значного поширення набуло транспортування спирту в бочках-цистернах. Гужовому транспорту ж залишилася доставка бочок зі спиртом до найближчих

залізничних станцій або паромних та річкових переправ, що суворо контролювалося працівниками акцизного нагляду.

Ключові слова: гуральництво, винокуріння, промисловість, Правобережна Україна, Російська імперія, спирт, монополія, сировина, акциз, транспорт, ринок.

ANNOTATION

Stepnyk Z. M. The development of the distilling industry in the Right-Bank Ukraine in the second half of of XIX – early XX century. – Professional scientific work on the of the manuscript.

Thesis for scientific degree of Candidate in Historical Sciences, Specialty 07.00.01. – “History of Ukraine”. – Volodymyr Hnatiuk Ternopil National Pedagogical University, 2018.

This dissertation displays the process of development of the distilling industry in the Right-Bank Ukraine in the second half of XIX – early XX century (before 1914). This work specifies that the distilling industry of Right-Bank Ukraine was under full control of landlords and was closely connected with the landed property household during the pre-reform period. Distilling began to develop in the new circumstances after reform in 1861. Abolishing serfdom left landlords-manufacturers without free labor of peasants and forced them to reorganize their households according to the market principles. This dissertation investigates the process of transition distilling from being a part of the landlord’s property into an independent industry of the market. It proves that “Regulation on liquor taxation” from July 4th, 1861 facilitated that process. This regulation established new rules for getting alcohol excise duties and imposed the patent fee for plants owned by landlords. This patent determined standard of alcohol yield for which manufacturer was obliged to pay excise duties based on the raw materials and the specified productivity of the plant.

Based on a wide range of resources and factual material, this dissertation traced specific changes that have become a reality in the distilling. Introduction of a new excise duties “Regulation” in Right-Bank Ukraine has led to the cessation of

the existence of several hundred small landlords' distilleries – those that were smaller than the established limit of the “Regulation” which was 540 buckets of the capacity of all fermentation barrels. At the same time, it confirms the scientific conclusion that the excise duties Regulation gave significant advantages to the distilleries where the latest technologies were used.

The investigation shows that the fiscal policy of the Russian tsarism was aimed to provide market outlets for manufactured goods at the highest prices with the simultaneous and comprehensive protection of the interests of the landlords. The taxation, financial and credit policies of tsarism followed it and had signs of protectionism. It was said that the implementation of taxation policy was in the interests of industrial development, but in fact the tsarist government turned it into a source of refinement of the treasury and in the means of robbery of workers by raising the prices for consumer goods, to support only industrial magnates, favored capitalists and foreign investors.

It was determined that a large amount of flour, as well as malt, potatoes, and molasses, was used for the production of alcohol in the governorates of Right-Bank Ukraine. Potatoes were on the first place among the raw materials that were processed by distilleries in Volhynia, at the beginning of the XX century and with that. And its use in the distilling of this region was constantly increasing. Barley, wheat, rye, molasses, and yeast were used much less. Also, potatoes remained the main raw material for distilling in Kyiv governorate. Its quantity in processing was increasing every year. There was significant use of dry and green sugar and sugar residues. The panicgrass and corn flour were the most used types of flour. The main material for providing industrial distilleries with raw materials in Podolia governorate in the second half of the XIX and early XX centuries were not only potatoes but also molasses (side-product of sugar manufacturing). The dissertation contains significant statistical material, which asserts that distilling production yielded high profits, which consisted of proceeding of such side-product as distillers' slop, which was used as fertilizer.

This dissertation analyzes the government measures regarding limitation of consumption of alcoholic beverages among them on an example of the Podolia governorate on which territory they were implemented the most actively. It establishes that there were created special social services in order to prevent the development of alcoholism. They were called governorate custodianship of national sobriety and their main purpose was the organization of leisure for residents of different settlements of Podolia, i.e. the creation of libraries, tea-rooms-reading-rooms, bookstores, folk readings, choirs and orchestras, theaters and festivals, Sunday schools and evening classes, the distribution of special brochures and publications aimed at combating the abuse of alcoholic beverages. These governorate custodianships worked through the district committees, which consisted of 49 obligatory members, and the number was increased to 55 members before 1911. Funds for replenishing libraries in tea-rooms-reading-rooms by literature, as well as for payment of evening classes, were allocated by the Main Directorate of unassessed taxes and state sales of beverages at the request of governorate custodianships of national sobriety. It highlights that all these efforts of civil servants were informal in order to attract as many people as possible. It has been shown that such educational institutions in rural settlements and small towns achieved expected results only partially since they were closed due to spring-summer field work, but restored their work only in the autumn and winter.

The infrastructure of distilling enterprises in Right-Bank Ukraine in the late XIX and early XX centuries was sufficiently developed. Powerful distilleries were located near the closest railway stations or river ports, to which barrels with alcohol were transported with help of animal-powered transport. This way of transportation was used to carry the alcohol in bottles and boxes to state-owned warehouses, alcohol cleaning rooms and retail outlets for alcoholic beverages. The largest number of cargoes was transported by animal-powered transport in the Volhynia governorate (in 1905–1911 through customs points – 769 thousand puds). There was paid considerable attention to the problems of opening the roads and keeping them in good condition. E. g. Volhynia government allocated 2.1 million rubles for this

purpose. The distance from distilleries to settlements was significantly larger (up to 100–200 versts). It has been proved that the network of newly built railways and stations, as well as river crossings, assisted in faster alcohol transportation and the development of the distilling industry in general.

Technical modernization of distillery production took place under conditions of concentration, especially in the Kyiv region, where the productivity of distilleries increased fivefold during the '80s of the XIX century. The distilling in Right-Bank Ukraine was one of the first industries where the steam equipment was used. The use of steam engines, as well as the constant renewal of technical equipment at the enterprises (the installing of distillation vessels of Dorn, Coffee, and the continuously operating distillation vessels' systems of Pistorius and Savalle) indicated that the distillation has been transforming into the leading technical branch of the market industry in the region. These innovations were used from the '70s of the XIX century by distilleries of the Kyiv, Volhynia and Podolia governorates.

Training of skilled specialists for industrial distilleries was carried out mainly through the apprenticeship at tradesmen schools which prepared professional workers who could manage distilleries and lower agricultural schools (their graduates worked on distilleries mostly as auxiliary workers). The number of such schools in Right-Bank Ukraine was relatively low. Often such schools were founded by the enterprises and on their basis, rarely they were founded at the expense of district councils.

The staffing of the distilling was carried out through the reform of the system of technical and vocational education. Since the enterprises of Right-bank Ukraine were predominantly the processing raw materials, so the educational institutions, agricultural schools, in particular, trained specialists in the appropriate field. Large industrial enterprises have opened schools as their internal structures, which, in the majority of cases, supplied internal needs.

The rapid development of the factory sector in the post-reform period has led to an increase in the labour class. The main source for its formation consisted of the

ruined peasants who were left without means of production, city and rural craftsmen and handicraftsmen who already had some experience in the industry.

The dissertation contains a lot of evidence that the situation of workers in most cases was unsatisfactory. E.g. there was a scanty salary, terrible conditions for their work, increased spread of diseases and even mortality due to non-compliance with elementary rules of the labour protection and safety. Such terrible working conditions forced the workers to become more active in combating social exploitation by organizing strikes.

There were changing the ways, forms, and intensity of the formation of the business class. This process was influenced in some way by post-reform legislation, which stimulated the involvement of democratic lower classes in entrepreneurship. The restrictions in the commercial and industrial sphere for peasants and burghers were eliminated in the '60s of the XIX century. Anyone who was able to buy a certificate for the marketing and trading right could become an entrepreneur.

At the same time, the rapid development of the distillery industry of Right-Bank Ukraine created favorable conditions for the transfer of merchants from other regions of the country into this region who were interested in the possibility of obtaining maximum profits.

The domestic alcohol trade in Right-Bank Ukraine has a number of peculiarities, the most important of which was the significant development of the stationary, bazar, fair and shop-store trade, which was carried out by the relevant companies (“T. Khrystoforov and K^o wine trade association”) and trading houses (“S. Terpelovskyi and K. Hlyass Trading House” and “The Merchant S.H. Dytynkovskyi and K^o Trading House”).

The stationary trade was represented mainly by wholesale and retail shops and stores as well as kiosks, tents and various vendors where were sold vodka, wine, and sparkling beverages. However, this kind of trade was developing unevenly in certain periods, which was caused by the state of industry and agriculture. Urban and rural markets played a significant role in the fair trade system because they sold by wholesale the products of distilleries at fairs.

The most favorable factor in the development of domestic trade was the construction of railways, through which the products of peasant farms received wide access not only to close and distant cities but also to specialized districts.

During the '60s and '70s of the XIX century, the trade contributed to the creation of a credit system. Founded in 1860, the State Bank carried out extensive lending operations in the field of trade. He had his offices in the cities of Right-Bank Ukraine. Only in its Kyiv office, the number of loans issued under the goods, in early 1896, was 2.6 million karbovanets. In 1897 – 3.2 million rubles, and in 1898 – 4.8 million rubles.

There has been increased the network of joint-stock lending banks, city public banks, mutual credit societies, the sale of certain goods, etc. in Right-Bank Ukraine, as in the Russian Empire in general. “T. Khrystoforov and K° wine trade association” belonged to hem as well.

Alcohol retail trade was in the hands of small traders, among whom predominated representatives of Jewish nationality.

During the investigated period, the export of alcohol and alcoholic beverages from distilleries of Right-Bank Ukraine was the main along with other products, especially from the Volhynia Governorate. A very important role for it was played by various types of transport, through which the alcohol transportation was carried out. They are railway, animal-powered, inland and steamship transport. Due to the intensive construction of railways, the peak of which was in the post-reform period, especially in the '60s and '70s of the XIX century, the transportation of alcohol in the barrel tanks became more widespread. The animal-powered transport, however, was used for the delivery of barrels with alcohol to the nearest railway stations or ferry and river crossings, which was strictly controlled by the employees of the excise supervision.

Key words: distillery, industry, Right-bank Ukraine, Russian Empire, alcohol, monopoly, raw materials, excise, transport, market.

СПИСОК ОПУБЛІКОВАНИХ ПРАЦЬ ЗА ТЕМОЮ ДИСЕРТАЦІЇ

I. Наукові праці, в яких опубліковано основні результати

дослідження:

1. Степник З. Технічна модернізація підприємств винокурної промисловості в українських губерніях Російської імперії у XIX столітті // Наукові записки Тернопільського національного педагогічного університету імені Володимира Гнатюка. Серія: історія. 2013. Вип. 2. Ч. 2. С. 19–23.
2. Степник З. Особливості функціонування системи акцизного збору у винокурній промисловості Наддніпрянської України у другій половині XIX століття // Наукові записки Тернопільського національного педагогічного університету імені Володимира Гнатюка. Серія: історія. 2014. Вип. 1. Ч. 3. С. 20–23.
3. Степник З. М. Економічна політика Російської імперії щодо розвитку винокурної промисловості в Наддніпрянській Україні (друга половина XIX – початок XX ст.) // Гуржіївські історичні читання: збірник наукових праць. 2014. Вип. 7. С. 266–268.
4. Степник З. М. Розвиток винокурної промисловості в Київській губернії у другій половині XIX – на початку XX століття // Гілея. 2015. Вип. 100 (9). С. 16–20.
5. Степник З. Внутрішня торгівля спиртними напоями в Наддніпрянській Україні та транспортне забезпечення її розвитку (друга половина XIX – початок XX ст.) // Наукові записки Тернопільського національного педагогічного університету імені Володимира Гнатюка. Серія: історія. 2016. Вип. 1. Ч. 4. С. 42–46.

II. Наукові праці, які засвідчують апробацію матеріалів дисертації:

6. Степник З. Розвиток винокурної промисловості в Наддніпрянській Україні у другій половині XIX – на початку XX ст. // Проблеми та перспективи наук в умовах глобалізації: матеріали IX Всеукраїнської

- наукової конференції (18–22 листопада 2013. Тернопіль). Тернопіль, 2013. С. 171–175.
7. Степник З. Розвиток винокурної промисловості в Подільській губернії Російської імперії у другій половині XIX – на початку XX ст. // Україна в контексті Європейської історії: матеріали Всеукраїнської наукової конференції (25–28 березня 2014. Тернопіль). Тернопіль, 2014. С. 111–117.
 8. Степник З. М. Винокурное производство в Подольской губернии Российской империи во второй половине XIX – в начале XX века // 21 век: фундаментальная наука и технологии: материалы III международной научно-практической конференции (23–24 января 2014. Москва). Москва, 2014. С. 14–18.
 9. Степник З. М. Реформування винокурної галузі Волинської губернії наприкінці XIX ст. // Матеріали II Міжнародної науково-практичної конференції “Тернопіль і Тернопілля в історії та культурі України і світу (від найдавніших часів – до сьогодення)”. Тернопіль, 2014. С. 165–167.

ЗМІСТ

АНОТАЦІЯ.....	2
ПЕРЕЛІК УМОВНИХ ПОЗНАЧЕНЬ.....	17
ВСТУП.....	19
РОЗДІЛ 1. ІСТОРИОГРАФІЯ, ДЖЕРЕЛЬНА БАЗА Й ТЕОРЕТИКО-МЕТОДОЛОГІЧНІ ОСНОВИ ДОСЛІДЖЕННЯ.....	24
1.1. Історіографія дослідження.....	24
1.2. Аналіз джерельної бази	38
1.3. Теоретико-методологічні основи.....	46
РОЗДІЛ 2. ЗАГАЛЬНА ХАРАКТЕРИСТИКА ВИНОКУРНОЇ ПРОМИСЛОВОСТІ.....	81
2.1. Становище винокурного виробництва.....	81
2.2. Фінансове та сировинне забезпечення.....	96
2.3. Фіскальна та соціальна політика держави у винокурній галузі.....	107
РОЗДІЛ 3. ІНФРАСТРУКТУРА ТА МАТЕРІАЛЬНО-ТЕХНІЧНА БАЗА ВИНОКУРНОЇ ПРОМИСЛОВОСТІ	126
3.1. Інфраструктура винокурних заводів.....	126
3.2. Технічна модернізація підприємств галузі.....	136
3.3. Кадрове забезпечення та формування класу промисловців і робітників у винокурній промисловості.....	145
РОЗДІЛ 4. ЗБУТ ВИНОКУРНОЇ ПРОДУКЦІЇ	175
4.1. Організація торгівлі спиртним на внутрішньому ринку.....	175
4.2. Транспортне забезпечення зовнішньої торгівлі винокурною продукцією.....	202
ВИСНОВКИ.....	225
СПИСОК ВИКОРИСТАНИХ ДЖЕРЕЛ.....	230
ДОДАТКИ.....	260

ПЕРЕЛІК УМОВНИХ ПОЗНАЧЕНЬ

Берковець – 10 пудів (163,8 кг).

Верста – 500 сажнів (1,067 км).

Вино – у лексиці другої половини ХІХ ст. спирт, який вживався як напій.

Відро – 30 фунтів (12,299 л).

Галлон – 4,54 л.

Гектолітр (гектол) – 100 л.

Горілка – узагальнююча назва усіх міцних напоїв у ХІХ ст.

Градус – 0,006 пуд.

Десятина – 2400 квадратних сажнів, 21600 квадратних аршинів, 1,092 га.

Держархів Житомирської області – Державний архів Житомирської області.

Держархів Хмельницької області – Державний архів Хмельницької області.

Держархів м. Києва – Державний архів м. Києва.

Затор – процес перетворення крохмалю в цукор.

Заторний апарат системи “Генце” – спеціальний пристрій для процесу солодизації у винокурінні, котрий здійснювався під тиском пари в 3,5 атмосфери.

ЛГЗ – лікєро-горілчаний завод.

ПЗЗРІ – Повне зібрання законів Російської імперії.

Перегінний апарат “Пісторіуса” – періодично діючий двокубовий перегінний апарат, котрий застосовувався на винокурних заводах з кінця 50-рр. – до кінця 80-х рр. ХІХ ст., дозволяв отримувати спирт міцністю 80–85°.

Перегінний апарат фірми “Савалля” (“Savalle” fils et comp.) – безперервно діючий перегінний апарат, який складався з двох незалежних

частин – бражної (лівої) та ректифікаційної (правої) колонок, котрі переробляли сировину на 96° спирт. Створений у 60-х рр. XIX ст.

Пуд – 40 фунтів (16,38 кг).

Фунт – 12 унцій, 0,409 кілограма (409,5 гр).

Четверть – 64 фунти (25,6 кг).

ЦДІАК України – Центральний державний історичний архів України,
м. Київ.

ВСТУП

Актуальність теми визначається необхідністю всебічного й комплексного дослідження особливостей розвитку винокурної промисловості у другій половині XIX – на початку XX ст., осмислення її місця в соціально-економічному розвитку Правобережної України.

Науковий інтерес до проблем вітчизняної соціально-економічної історії визначається, з одного боку, недостатнім вивченням, або частковими дослідженнями цієї проблематики, а з іншого – тим, що саме у другій половині XIX – на початку XX ст. – у пореформений час – на українських теренах відбувалося формування ринкових відносин у промисловості, зокрема, спостерігався справжній промисловий бум у винокурінні як в плані його технічної модернізації, так і щодо обсягів виробництва готової продукції.

Сьогодні назріла гостра необхідність усвідомити, що економічний потенціал українських губерній з другої половини XIX ст. був складовою економіки Європи, свідченням чого виступали торгово-економічні зв'язки Правобережної України, завдяки чому Російська імперія стала себе називати “житницею Європи”.

Дослідження з цієї проблематики є актуальним, адже глибокий науковий аналіз становища цієї галузі може бути основою для розробки сучасної раціональної політики у спиртогорілчаній промисловості України.

Враховання історико-економічної спадщини з її досягненнями, перевагами та недоліками є вкрай необхідним для новітньої економічної думки. Тим більше, що сучасному етапу економічних реформ в Україні значною мірою притаманно чимало явищ, які мали місце у другій половині XIX – на початку XX ст., тому доцільно проаналізувати альтернативні підходи у визначенні перспектив, форм і методів промислового розвитку України в теперішніх умовах. Знання цих підходів дозволить із багатьох моделей

ринкової економіки вибрати ту, яка найбільше відповідає сьгоднішнім умовам. Цьому, на наш погляд, може сприяти комплексне дослідження розвитку винокурної промисловості Правобережної України у зазначений період. Звернення до дослідження конкретних умов, у яких розвивалася винокурна промисловість, зумовлено тим, що сьогодні в українській історіографії ця проблематика недостатньо вивчена.

Актуальність обраної теми визначається нагальною потребою критично узагальнити досить складні процеси у розвитку винокурної промисловості Правобережної України під кутом зору впливу на неї нових ринкових відносин у контексті вітчизняної економічної історії, без заангажованості російської історіографії.

Зв'язок роботи з науковими програмами, планами, темами. Робота виконана в рамках наукового напрямку “Актуальні проблеми історії XIX – XXI ст.” (номер державної реєстрації 0116U002130) кафедри історії України, археології та спеціальних галузей історичних наук Тернопільського національного педагогічного університету імені Володимира Гнатюка.

Мета дослідження – дослідити особливості розвитку винокурної промисловості у Правобережній Україні в умовах становлення ринкових відносин з другої половини XIX – до початку XX ст.

Для досягнення поставленої мети потрібно виконати такі **завдання**:

- з'ясувати стан наукової розробки досліджуваної теми, вивчити її джерельну базу, визначити теоретико-методологічні основи дослідження;
- охарактеризувати становище винокурної промисловості на початковому етапі переходу економіки Російської імперії до ринкових відносин;
- висвітлити особливості економічної політики Російської імперії щодо розвитку винокурної галузі, основні джерела фінансування;
- проаналізувати напрямки матеріально-технічної модернізації винокурного виробництва;

- дослідити основні шляхи забезпечення галузі сировиною;
- з'ясувати тенденції функціонування зовнішнього та внутрішнього ринків збуту продукції винокурної промисловості.

Об'єкт дослідження – соціально-економічні процеси, які відбувалися у Правобережній Україні в окреслений період.

Предмет дослідження – розвиток винокурної промисловості у Правобережній Україні в другій половині XIX – на початку XX ст.

Методологічна основа дисертації. Дисертаційне дослідження ґрунтується на основних принципах об'єктивізму, історизму, системності, світоглядного плюралізму та діалектичного розуміння історичного процесу, неупередженого підходу до складних явищ соціально-економічного життя.

У ході дослідження використовувалися такі **методи**: аналіз, синтез, індукція, дедукція, узагальнення, проблемно-хронологічний, порівняльно-статистичний, діахронний, аналітико-типологічний, системно-структурний, ретроспективний, логічно-аналітичний, а також метод систематизації і класифікації документальних фактів, поєднання яких сприяло вивченню різних аспектів наукової проблеми. Порівняльно-історичний метод дозволив окреслити стан розвитку винокурної промисловості у дореформений та післяреформений період, а також його динаміку у перше десятиліття XX ст. За допомогою статистичного методу вдалося систематизувати та узагальнити економічні показники розвитку винокурної промисловості в усіх губерніях Правобережної України, що забезпечило належне усвідомлення та розуміння зростання масштабності винокурного виробництва. У дисертаційному дослідженні використовувалися джерела різних періодів, що змусило вдаватися до використання ретроспективного методу, за допомогою якого на підставі більш пізніх за походженням джерел можна реконструювати явища та події попереднього проміжку часу.

Хронологічні рамки дослідження охоплюють період з другої половини XIX – початок XX ст. (до 1914 р.). Нижня межа – 60-ті рр. XIX ст., час скасування кріпосного права та проведення прогресивних реформ, що дали

поштовх утвердженню ринкових відносин в економіці Російської імперії, складовою частиною якої на той час була Правобережна Україна. Верхня межа – 1914 р. – початок Першої світової війни, коли у промисловості відбулася переорієнтація на військові потреби і більшість винокурних заводів зменшили, або припинили своє виробництво.

Територіальні межі дослідження визначаються кордонами трьох правобережних губерній України, які на той час були складовою частиною Російської імперії, а саме: Волинської, Київської та Подільської.

Наукова новизна отриманих результатів полягає в наступному:

уперше:

- комплексно та ґрунтовно досліджено розвиток винокурної промисловості Правобережної України в нових ринкових умовах другої половини XIX – початку XX ст.;
- проаналізовано та класифіковано джерелознавчий та історіографічний матеріал із досліджуваної проблематики, уведено до наукового вжитку значну кількість маловідомих оригінальних архівних матеріалів та документів;
- обґрунтовано конкретний вплив трансформаційних соціально-економічних процесів пореформеного періоду на розвиток винокурної галузі промисловості досліджуваного періоду;
- з'ясовано взаємозв'язок між зростанням прибутків власників винокурень і витратами населення, що споживало спиртні напої;

поглиблено:

- вивчення чинників економічного характеру, які сприяли розвитку винокурної промисловості у другій половині XIX – на початку XX ст.;
- дослідження особливостей розвитку винокуріння в умовах технічної модернізації підприємств;

набуло подальшого розвитку:

- аналіз змін у правових нормах Російської імперії, на підставі яких функціонували винокурні підприємства Правобережжя;
- висвітлення соціальних умов, які визначали матеріальне становище робітників винокурної галузі промисловості Правобережної України зазначеного періоду.

Апробація результатів дисертації. Основні положення, висновки й матеріали дисертаційної роботи представлені у доповідях на наукових і науково-практичних конференціях, з них у таких всеукраїнських: ІХ Всеукраїнська наукова конференція “Проблеми та перспективи наук в умовах глобалізації”, (м. Тернопіль, 18–22 листопада 2013 р.), Всеукраїнська наукова конференція “Україна в контексті Європейської історії” (м. Тернопіль, 25–28 березня 2014 р.); міжнародних: ІІ Міжнародна науково-практична конференція “Тернопіль і Тернопілля в історії та культурі України і світу (від найдавніших часів – до сьогодення)”, (м. Тернопіль, 13–15 вересня 2014 р.), ІІІ Міжнародна науково-практичної конференції “21 век: фундаментальная наука и технологии” (м. Москва, 23–24 січня 2014 р.).

Публікації. Основний зміст та результати дисертаційного дослідження викладено у 9 наукових статтях, з них 5 – опубліковано у наукових фахових виданнях, (три з яких включені до переліку міжнародних наукометричних баз даних) та 4 – матеріали конференцій.

Структура дослідження. Робота складається з анотації, переліку умовних позначень, вступу, чотирьох розділів, висновків, списку використаних джерел (307 позицій) та 18 додатків (12 – таблиць, 5 – схем, 1 – текстовий матеріал). Загальний обсяг дисертації становить 282 сторінки, основний текст – 162 сторінки.

РОЗДІЛ 1

ІСТОРИОГРАФІЯ, ДЖЕРЕЛЬНА БАЗА Й ТЕОРЕТИКО-МЕТОДОЛОГІЧНІ ОСНОВИ ДОСЛІДЖЕННЯ

1.1. Історіографія дослідження

Вивчення промислового розвитку України та її складової території – Правобережжя, проводилося у різній мірі більш як півтора століття, але відомості про розвиток винокурної промисловості в Правобережній Україні у другій половині XIX – на початку XX ст. знаходимо не у багатьох працях. Наявну історіографію з обраної проблеми умовно можна поділити на 1) праці істориків Російської імперії; 2) радянську; 3) сучасну.

При аналізі дорадянських історичних праць, неможливо не звернути увагу на працю І. Аксакова “Исследование торговли на украинских ярмарках” [1], у якій автор детально досліджує українську ярмаркову торгівлю у 40–50-х роках XIX ст. Заслуговує уваги факт власних спостережень, які підтверджуються наведеними статистичними даними. Для дисертаційної роботи важливою є друга частина цієї праці, де здійснено огляд найважливіших товарів, які продавалися на ярмарках, зокрема, як самого спирту так і горілчаних напитків.

Значну увагу привертає дослідження А. Братчикової “Материалы для исследования Волынской губернии в статистическом, этнографическом, сельскохозяйственном и других отношениях” [2]. У праці знаходимо багато цінної статистичної інформації, у тому числі й відносно винокуріння у Волинській губернії. Ретельний аналіз, проведений нами, дозволив більш повно охарактеризувати місце і роль винокурної промисловості на тлі загального економічного розвитку краю.

Корисною для дослідження виявилась праця українського дослідника в еміграції С. Подолинського “Ремесла і фабрики на Україні” [3], видана у Женеві 1880 р. Нас зацікавило філософське осмислення автором питання співвідношення праці та капіталу і особливо, висвітлення проблеми розвитку ремесла та різного

роду фабричного виробництва у XVIII–XIX ст., зокрема винокурного, як на Правобережній, так і Лівобережній Україні у порівнянні з європейськими країнами.

Надзвичайно цінним джерелом інформації щодо розвитку винокурної промисловості Волині є дослідження М. Новинського “Винокурная промышленность Волынской губернии” [4]. Автора цікавило питання ролі та місця винокуріння у промисловому розвитку Правобережної України. У праці наводяться дані щодо випуску продукції винокурних заводів Волині, охарактеризовано матеріально-технічну базу заводів та сировину, яка використовувалася заводами для виготовлення продукції.

Фактичний матеріал про становище винокуріння Київської губернії черпаємо зі статистично-географічного огляду А. Ярошевича “Винокурная промышленность Киевской губернии” [5]. У ньому автор характеризує розвиток винокурної галузі промисловості Київської губернії упродовж 1905–1909 рр. на основі матеріалів Акцизного управління. Це, насамперед, матеріали про загальну кількість підприємств, обсяги виробництва спирту, потрібну для цього сировину, а також відомості про реалізацію спирту як у самій губернії, так і за її межами. При цьому, розглядалися лише два правобережні регіони – поліський та лісостеповий в межах Київської губернії.

Не менш важливим для нас є дослідження секретаря Подільського губернського статистичного комітету А. Дем’яненка – “Статистические сведения о Подольской губернии за 1862, 1863, 1864 годы” [6]. Ця праця є досить багатою на статистичні дані, які дають можливість зрозуміти становище винокурної промисловості Подільської губернії у 60-х роках XIX ст., та краще усвідомити рівень промислового розвитку Подільської губернії в цілому, роль та місце винокурного виробництва у ньому.

Грунтовне дослідженням соціально-економічного розвитку Подільської губернії в кінці XIX ст. зробив В. Гульдман. У 1889 р. з’явилася його праця “Подольская губерния. Опыт географическо-статистического описания” [7], яка висвітлювала такі питання розвитку промисловості та сільського господарства регіону як кількість та обсяги виробництва місцевих заводів і фабрик. Також автор,

як А. Ярошевич, приділив значну увагу торгівельним обігам підприємств, стаціонарній та ярмарковій торгівлі. У 1903 р. видана ще одна праця В. Гульдмана “Поместное землевладение в Подольской губернии. Настольно-справочная книжка для землевладельцев и арендаторов” [8], у якій узагальнено значний фактичний матеріал, який поєднується зі статистичними даними про розвиток різних галузей промисловості на Поділлі, у тому числі й винокурної.

Заслуговує особливого значення і праця С. Городецького “Сільське господарство Поділля перед світовою війною” [9], у якій автор максимально повно висвітлює питання сільськогосподарського розвитку Поділля, особливо для нас важливою є інформація про винокуріння Подільського краю: кількість заводів, обсяги виробленої ними продукції та аналізує пошук підприємцями шляхів сировинного забезпечення.

Отже, праці істориків Російської імперії є цінним джерелом, насамперед, статистичної інформації, яким притаманний описовий характер з незначним аналізом викладеної інформації.

Характеризуючи історіографію радянського періоду, зазначимо, що конкретну інформацію щодо досліджуваної проблематики знаходимо у ґрунтовних монографіях П. Ляценка [10], О. Нестеренка [11–14], І. Гуржія [15–18], О. Парасунька [19], Л. Мельника [20–21, 23] та інших, у яких в загальному характеризується економічна історія України XIX ст., адже представники радянської історіографії 50–80 років XX ст. продовжували дослідження соціально-економічної історії України та Російської імперії.

Цінною для нашого дослідження є праця П. Ляценка “История народного хозяйства СССР” [10], у якій вчений висвітлює проблему промислового перевороту в контексті розвитку різних галузей промисловості України. Автор підкреслює, що в Російській імперії промисловий переворот, у порівнянні з розвинутими країнами Західної Європи, проходив зі значним запізненням і більш тривалий час. Кріпосницька система була звичним гальмом на шляху “крутої ломки суспільних відносин” та формування промислової буржуазії і пролетаріату. Ми погоджуємося з висновком автора про те, що остаточна перемога капіталістичної фабрики

відбулася у всіх галузях промисловості правобережних українських губерній лише у 90-х роках XIX ст.

О. Нестеренко продовжив дослідження розвитку капіталістичної промисловості і формування пролетаріату в Україні наприкінці XIX – на початку XX ст. [12]. Автор ретельно виокремив основні етапи розвитку різних галузей промисловості України, зокрема й винокурної. Автор приділив значну увагу процесу формування та становлення торговельного прошарку суспільства, чи не вперше виокремив групи купців, міщан і чумаків та підкреслив значення банківської справи для розвитку торгівлі України. Це дослідження цінне й тим, що з нього можна почерпнути багато нового статистичного матеріалу. Заслужують на увагу зроблені автором аргументовані і логічні узагальнення та висновки.

Серед багатьох праць цього періоду, насамперед, на особливу увагу заслуговує науковий доробок І. Гуржія, у працях якого [15–18] висвітлено проблеми формування робочої сили для мануфактур, її чисельність і склад, розподіл робітників за галузями промисловості й умови життя. Окремо розглянуте використання жіночої та дитячої праці на підприємствах, як найбільш вигідної через свою правову незахищеність і дешевизну. Однак автор не ставив собі за мету виділити в окремий розділ гуральництво Правобережної України.

У монографії “Україна в системі всеросійського ринку 60–90-х років XIX ст.” [18] І. Гуржій звернувся до проблеми місця України у торгівлі Російської імперії, на широкому колі архівних і друкованих матеріалів висвітлював питання поглиблення українських та російських торгових відносин упродовж 60–90-х років XIX ст., показав розвиток промисловості України в системі всеросійського ринку, а також роль українських губерній в сільськогосподарському та промисловому виробництві Російської імперії.

Важливим є той аспект, що І. Гуржій звернув увагу на незаперечний факт: винокурна галузь була досить значним компонентом у промисловості дореформеної України. Автор вказував на її низький технічний рівень. Застосування парових двигунів в технології виробництва спирту, на думку І. Гуржія, яке, як відомо ставало реальністю з кінця XIX ст., в цілому не змінило

загального характеру винокурень як підприємств мануфактурного типу, заснованих на застосуванні примусової праці.

Значну увагу в праці приділено внутрішній торгівлі на території Правобережної України, що була складовою частиною всеросійського ринку, визначено місце України у зовнішній торгівлі Російської імперії, досліджено питання розвитку транспорту в Україні та його значення у зміцненні торгових зв'язків з іншими районами імперії. Автор охарактеризував загальний розвиток внутрішньої торгівлі в Україні 60–90-х років XIX ст. і детально зупинився на українській постійній торгівлі та її торгівельних зв'язках з іншими частинами Російської імперії, на ролі українських ярмарків у системі всеросійської ярмаркової торгівлі та ін.

На широкому колі архівних і друкованих матеріалів автор показав роль України в експортній та транзитній торгівлі Російської імперії, з'ясував значення українських портів і сухопутних митниць в імпорті, а також висвітлював питання створення залізничної мережі в Україні і значення її в розширенні економічних зв'язків з різними районами Російської імперії, подальший розвиток річкового і морського транспорту України і їхню роль у всеросійському внутрішньому ринку.

У дослідженні “Розвиток товарного виробництва і торгівлі на Україні” [17] І. Гуржій з використанням першоджерел та спеціальної історичної літератури, аналізує процес розвитку промисловості і її роль у товарному виробництві України в кінці XVIII – першій половині XIX ст., показує проникнення товарно-грошових відносин у сільське господарство, характеризує розвиток торгівлі в Україні і з'ясовує місце українських губерній у внутрішній і зовнішній торгівлі Російської імперії.

О. Парасунько у своїй праці “Положение и борьба рабочего класса на Украине” [19] характеризує становище робітників в Україні у 60–90-ті рр. XIX ст., яке було далеко не найкращим, і у порівнянні з іноземними працівниками, майже безправним. Слушною для дослідження є думка автора про свідоме заниження вартості праці робітників власниками промислових підприємств.

Надзвичайно цінним джерелом для тематики дослідження є монографія Л. Мельника “Технічний переворот на Україні у XIX ст.” [21]. У ній автор розглядає процес здійснення технічного перевороту в Україні як нерозривну частину загальноросійських процесів капіталістичної індустріалізації на її початковому етапі. Разом з тим досліджує специфіку переходу від мануфактурного до фабрично-заводського виробництва в таких сферах суспільного життя як транспорт та сільське господарство; характеризує соціально-економічні явища і процеси, що супроводили становлення великої машинної індустрії; аналізує процес формування суспільного класу промисловців, характеризує їх соціальний і національний склад.

Щодо стану винокуріння, то автор справедливо стверджує, що “уже наприкінці 70-х рр. XIX ст. гуральництво за рівнем енергооснащеності займало третє місце серед інших галузей промисловості України (після цукрової та мукомельної), а до кінця 80-х рр. XIX ст. відбулася технічна модернізація винокурної промисловості, що стала самостійною галуззю великої капіталістичної машинної індустрії” [22, с. 91, 95].

Ще одне монографічне дослідження Л. Мельника “Формування робітничого класу на Україні” [23] присвячене дослідженню процесу формування транспортного пролетаріату – одного із найбільших робітничих класів України. Становище працівників залізниці, річкових та морських перевізників в умовах жорсткої царської політики розглядається у тісному взаємозв’язку з розвитком масштабного транспортного будівництва.

Потрібно відзначити також і праці С. Струмиліна “Очерки экономической истории России и СССР” [24] та В. Чунтулова “История народного хозяйства СССР” [25], у яких автори характеризують розвиток економіки в Російській імперії, а також народне господарство дожовтневого періоду. Фактологічний матеріал даних праць слугував при проведенні загального аналізу становища винокурної промисловості на українських територіях.

У дослідженнях Б. Кругляка чи не вперше охарактеризовано джерела з історії розвитку внутрішньої торгівлі на Україні в 60–90-х роках XIX ст. [26], на їх основі показано вплив та роль торгівлі у розвитку капіталізму в Україні у вказаний період

[27], проаналізовано роль промислових монополій та товарних бірж для розширення торгівельних оборотів України та Російської імперії загалом [28, 29].

Важливу інформацію можемо почерпнути із посібника В. Голобуцького “Економічна історія Української РСР: Дожовтневий період” [30], у якому висвітлюються питання економічної історії України від найдавніших часів до жовтневого перевороту 1917 р. У ньому послідовно викладено матеріал про різні системи землеробства і промисловості, зовнішню та внутрішню торгівлю та шляхи сполучення, що існували в Україні при певних соціально-економічних формаціях. Позитивною стороною праці є залучення значної частини фактичних матеріалів з джерел, які були опубліковані вперше, а також фаховий історичний аналіз подій.

Варто звернути увагу й на монографію Я. Хонігсмана “Проникнення іноземного капіталу в економіку Західної України в епоху імперіалізму (до 1918 р.)” [31], яка є дотичною до проблематики дослідження. У роботі досліджено процес перетворення західноукраїнських земель у колонію австро-угорського та німецького імперіалізму різними методами. Особлива увага приділена дослідженню шляхів проникнення іноземних інвестицій в економіку Західної України в кінці XIX – на початку XX ст., виникнення монополістичного капіталізму та встановлення і монополії фінансового капіталу Австро-Угорщини і Німеччини у формуванні грошового ринку у Західній Україні. Ця праця дає можливість автору порівняти таку ж фінансову політику Російської імперії щодо зміцнення позицій іноземного капіталу у винокурній промисловості правобережних українських губерній.

Таким чином, для історіографії радянського періоду переважаючим було дослідження розвитку винокурної промисловості за формаційним підходом, зокрема, зосереджувалася увага на розвитку капіталістичних відносин у виробництві, виділялася так звана “імперіалістична стадія розвитку”.

Авторам вдалося на основі зібраного фактичного матеріалу не лише продовжити дослідження своїх попередників щодо розвитку винокурної промисловості у Правобережній Україні, але й чітко простежити її безпосередній зв'язок з ринком, шляхи отримання та реалізації продукції.

Аналіз наукової літератури радянського періоду свідчить, що праці цього часу характеризувалися залученням численної фактичної інформації для висвітлення окремих аспектів розвитку промисловості. Проте, ми розуміємо, що у зазначених вище працях, поряд із відображенням радянської ідеології, міститься важливий для нашого дослідження науковий матеріал, який ще потребує подальшого спеціального дослідження, особливо потенціал української винокурної промисловості.

В узагальнюючих працях та спеціальних публікаціях дослідники відобразили окремі аспекти стану винокурної промисловості, зокрема, більш повне розкриття отримали питання рівня розвитку промисловості, формування кадрів, матеріально-технічної бази та збуту винокурної продукції.

Історіографія другої половини 50–80-х років ХХ ст. означена значним поступом у вивченні винокурної промисловості. У ній значно розширена джерельна база досліджень, застосовані нові математичні методи, вчені активно досліджували становище класу робітників, вплив монополістичних об'єднань на стан економіки країни, в тому числі й у винокурній промисловості. Разом з тим, в умовах функціонування марксистсько-ленінської ідеології з її жорсткими ідеологічними рамками, було доволі проблематичне об'єктивне висвітлення соціально-економічних процесів. Перешкодами на цьому шляху були заполітизованість, догматизм, описовість, спрощення.

Загалом українська історіографія радянського періоду обходила суперечності соціально-економічного розвитку Правобережжя, подавала їх в односторонньому трактуванні через призму класової боротьби, або вдавалася до спрощеного аналізу.

З початку 90-х років ХХ ст. розпочався новий етап дослідження української економіки. Науковці почали більш ґрунтовно досліджувати минуле після того, як Україна стала самостійною державою, під новим кутом зору почали розглядатися багато питань історії нашої країни, зокрема, і той період, коли економіка розвивалася в рамках ринкових, товарно-грошових відносин.

В історіографії 90-х років ХХ ст. переосмислюються погляди радянських істориків, економістів та соціально-економічна діяльність промисловців. Від різко

негативної їх оцінки у цій сфері, як експлуататорів, характерної для літератури радянської епохи, науковці перейшли до аналізу впливу підприємців на організацію виробництва, фінансування ними закладів освіти, культури тощо.

У монографії Н. Шип “Интеллигенция на Украине (XIX в.)” [32] авторка на основі архівних матеріалів і мемуарної літератури досліджує професійний склад, матеріальне становище, суспільно-політичну діяльність інтелігенції в Україні та її роль в розвитку науки, культури і національної свідомості українського народу тієї доби.

Варто відзначити монографію К. Тарновського “Мелкая промышленность России в конце XIX – начале XX в.” [33], у якій на широкому колі архівного матеріалу автором оригінально проаналізовано розміщення і розвиток дрібної промисловості. Особлива увага звертається на аналіз державної політики у вставленні до кустарної промисловості та її наслідки. Заслуговує на увагу погляд автора щодо здобутків та проблем у цій сфері.

У останні роки українських істориків все більше цікавлять питання соціально-економічної історії України, зокрема, процес зародження і становлення вітчизняних підприємців, купецтва. Прикладом такого зацікавлення стали праці київської дослідниці Т. Лазанської, предметом наукових студій якої став аналіз соціального становища та походження місцевих підприємців, шляхів залучення різних станів України у сферу виробничого підприємництва. Зокрема, у монографії “Історія підприємництва в Україні (на матеріалах торгово-промислової статистики XIX ст.)” [34] досліджується індустриальний розвиток України та пов’язаний з ним процес формування класу торговців і промислових підприємців, які у пореформений час стали активним суб’єктом модернізації усього суспільного життя. Також аналізуються форми державного регулювання економіки, соціальні і національні джерела поповнення суспільного класу підприємців, господарська діяльність торговців і промисловців та окремих визначних представників українського підприємництва. Монографія доповнена низкою таблиць про соціальний та національний склад підприємців України. Цінність наукового доробку автора полягає в розкритті чинників формування торговельно-

промислового підприємництва та характеристики основних напрямів експансії російських підприємців в Україні, зокрема і на Правобережжі.

Варто відзначити дослідження Н. Темірової “Поміщики України в 1861–1917 рр.: соціально-економічна еволюція” [35], у якому на основі даних з різноманітних джерел досліджені зміни в соціально-економічному становищі поміщиків українських губерній, що входили до складу Російської імперії у другій половині XIX – на початку XX ст., охарактеризовані зміни у кількісному, національному складі та становій структурі цієї групи населення. Висвітлено процес еволюції поміщицьких землеволодінь в напрямку до безстанових. Охарактеризована діяльність поміщицького господарства, яка відзначалася раціональністю. Значна увага приділена підприємницькій діяльності поміщиків, простежене пристосування окремих поміщицьких господарств до ринку, а також приділена увага до стосунків поміщиків і селян, які мали неоднозначний характер. Звернено увагу на соціально-психологічну сторону діяльності поміщиків в Україні.

Цікавою та важливою є монографія О. Доніка “Родина Терещенків в історії доброчинності” [36]. У ній проаналізовано благодійну діяльність представників відомої родини українських підприємців-поміщиків Терещенків. Значну увагу приділено характеристиці їхньої діяльності як засновників і покровителів закладів соціального захисту й охорони здоров’я, початкової, ремісничо-професійної, середньої та вищої освіти, культурно-освітніх філантропічних товариств тощо. Висвітлено меценатську діяльність і колекціонування творів мистецтва членами родини Терещенків, показано їхній значущий внесок у духовну спадщину і культуру України. З’ясовано суспільні та моральні чинники, що спонукали Терещенків як представників підприємницького класу до широкої доброчинної та меценатської діяльності у тогочасну епоху. Цей новий напрям у дослідницькій діяльності розвиває і О. Ткаченко у праці “Підприємницька та меценатська діяльність родини Терещенків в Україні кінця XIX – початку XX ст. [37].

Сучасна історіографія соціально-економічної історії і гуральництва як її важливої складової багата і працями багатьох дослідників, опублікованими на сторінках періодичної преси. До таких вагомих досліджень належать статті

Т. Лазанської [38–39], І. Погребінської [40], О. Машкіна [41], К. Завальнюк [42], І. Власюк [43], В. Павлюк [44], Н. Темірової [45], Т. Ніколаєвої [46].

Зазначені праці корисні для нашого дослідження висвітлення окремих аспектів досліджуваної проблематики. Т. Лазанська привертає нашу увагу до соціального походження промислової буржуазії України в XIX ст.; І. Погребінська аналізує правове та економічне становище євреїв в Україні, зазначаючи, що саме в їхніх руках зосереджувалася лєвова частина торгівельних закладів по продажу спиртного в українських губерніях досліджуваного періоду. О. Машкін зазначає, що винокурна галузь була однією з небегатьох, якою цікавилися дворяни іноземного походження, наприклад, князівський рід Сойн-Вітгенштейнів, які володіли одним з найбільших в Україні винокурно-ректифікаційним заводом у с. Бронця Ольгопільського повіту Подільської губернії, графських родин Скурнівенків, Броель-Пляттерів та ін.

К. Завальнюк та І. Власюк опублікували надзвичайно цінні праці, які стосувалися торгівлі промисловими товарами між Україною та Білорусією, а також ролі транспорту в цьому процесі у Правобережній Україні у другій половині XIX ст. В. Павлюк узагальнює роль магнатерії Волині в інтенсифікації сільськогосподарського виробництва та прогресі промислового виробництва краю. Огляду поміщицьких господарств Правобережної України присвячене дослідження Н. Темірової. Т. Ніколаєва аналізує участь та роль промисловців і купців, їхніх професійних обєднань у справі становлення і розвитку мережі початкових і середніх професійних навчальних закладів у Правобережній Україні наприкінці XIX – на початку XX ст. Однак, на сторінках періодики ми знаходимо інформацію про окремі аспекти досліджуваної проблематики, комплексно ж винокурна галузь для авторів не була об'єктом дослідження.

Важливо звернути увагу на науковий доробок сучасного українського дослідника В. Орлика, праці якого стосуються податкової політики та фінансового управління російського самодержавства в українських губерніях,

а саме – питних зборів та казенних палат [47–48], а також проблем методології дослідження податкової політики російського царизму в українських губерніях у дореформений період [49]. Автор зазначає, що “етнічні українські землі поряд з білоруськими та прибалтійськими становили особливу унікальну систему непрямого оподаткування, входячи до так званих “привілейованих” губерній” [48, с. 175].

Одними з сучасних праць, присвячених дослідженню різних галузей промисловості пореформеного періоду, є монографії М. М. Москалюка “Загальний нарис промислового розвитку України у другій половині XIX – на початку XX ст.” [50] та “Розвиток переробної промисловості у Наддніпрянській Україні в другій половині XIX – на початку XX століття” [51], які належать до спеціальних праць, у яких на широкому колі архівних джерел та опублікованих документів комплексно аналізуються проблеми розвитку різних галузей переробної промисловості Наддніпрянської України в означений період, в тому числі і винокурної. Автор аналізує становище переробної промисловості, показує стан матеріально-технічної бази промисловості, капіталізацію та політику держави в цьому напрямку, досліджує реалізацію промислової продукції та інші важливі проблеми. Наукова цінність його доробку полягає у комплексному висвітленні найважливіших віх розвитку різних галузей переробної промисловості пореформеного часу у Наддніпрянській Україні, зокрема і винокурної.

Фундаментальною є монографія О. Реєнта і О. Сердюка “Сільське господарство України і світовий продовольчий ринок (1861–1914 рр.)” [52]. Критично поставившись до доробку радянських і сучасних українських дослідників, поза увагою яких залишався світовий ринок у досліджуваний період, на основі використання широкого кола джерел, автори ґрунтовно проаналізували стан, особливості і тенденції розвитку господарств підприємців і селян у пореформений період, дослідили продовольчі ресурси України і світу в тісному взаємозв’язку з потребами країн Західної Європи і Близького Сходу, дослідили особливості експорту продуктів сільського

господарства українськими виробниками і експортерами на зовнішні ринки, інтеграцію України у світовий промисловий ринок. Усебічний аналіз різних аспектів цих та інших проблем дав їм змогу розкрити роль України як визначного гравця на світовому продовольчому ринку наприкінці ХІХ – на початку ХХ ст. В історичній науці це зроблено вперше, є принципово новим поглядом на взаємозв'язок вітчизняних виробників і світового продовольчого ринку, адже в попередніх дослідженнях панувала думка про інтеграцію українських виробників у всеросійський імперський ринок, а вплив світового ринку на структурування землеробства в Україні був поза увагою.

Надзвичайно цінними є наведені у монографії дані щодо динаміки споживання алкогольних напоїв, а також дізнаємось про те, що “на початку ХХ ст. близько 80 % спирту й виробів з нього експортувалося з Російської імперії на ринки Близького Сходу, особливо в Туреччину через Одеський порт. Українським експортерам доводилось конкурувати з австрійськими комерсантами. Український спирт домінував на турецьких ринках та в ряді країн Балканського півострова. Винятково український спирт споживали у Сербії. Крім того, спирт з України вивозився у Салоніки та інші міста Греції, а також Єгипту” [52, с. 348].

Деякі аспекти економічної історії Правобережної України досліджувала і автор дисертації [53–60]. Зокрема, у статті “Технічна модернізація підприємств винокурної промисловості в українських губерніях Російської імперії у кінці ХІХ ст.” висвітлено особливості процесу технічного переоснащення винокурних підприємств правобережних українських губерній другої половини ХІХ ст. [53, с. 19–23]. У інших публікаціях розкрито систему функціонування акцизного збору від реалізації винокурної продукції зазначеного періоду [54, с. 20–23]. Охарактеризовано економічну політику Російської імперії щодо розвитку винокурної промисловості в правобережних українських губерніях другої половини ХІХ – початку ХХ ст. [55, с. 266–268]. Проаналізовано динаміку розвитку винокурної галузі промисловості означеного періоду в Наддніпрянській Україні вцілому [56, с. 171–175], та у

Київській [57, с. 16–20], Волинській [58, с. 165–167], і Подільській [59, с. 111–117] губерніях зокрема. Досліджено ситему організації внутрішньої торгівлі спиртними напоями у правобережних українських губерніях та висвітлено роль транспорту у її здійсненні [60, с. 42–46].

Таким чином, історіографічний аналіз сучасної наукової літератури свідчить про те, що вивчення динаміки розвитку винокурної промисловості у Правобережній Україні не тільки не втратило інтересу у дослідників, а навпаки, активно продовжується у наш час. Заповнюється та прогалина в дослідженні цієї проблематики, котра торкається основної маси осіб, які не лише виробляли спирт та інші алкогольні напої на внутрішній та зовнішній ринки, а конкретно забезпечували підприємства сировиною, створювали інфраструктуру, виконували вантажно-розвантажувальні роботи, зберігали та ін. Тому до ключових проблем, які до нашого часу залишалися поза увагою вітчизняної історіографії, можна віднести такі як використання російським царизмом природних ресурсів, промислового потенціалу та вигідного геополітичного положення Правобережної України для власних цілей та інтересів, наприклад, для збагачення державної казни.

Отже, нашими попередниками закладена міцна основа в дослідженні історії промислового розвитку правобережних українських губерній. Наукові висновки та положення, що містяться у працях названих науковців враховані автором у роботі над дисертацією. Водночас, ґрунтовне вивчення динаміки розвитку винокурної промисловості, правового регулювання у цій галузі промислового виробництва Правобережної України у другій половині XIX – на початку XX ст. залишилося поза увагою дослідників. Заповнити цю прогалину в історичній науці покликане наше наукове дослідження.

1.2. Аналіз джерельної бази

Джерельну базу дослідження складають архівні та опубліковані документальні матеріали, які за характером інформації можна поділити на такі основні групи: 1) неопубліковані архівні матеріали центральних та обласних державних архівів; 2) опубліковані документальні і статистичні джерела; 3) періодика XIX ст.

Перша група архівних документів і матеріалів, що міститься у фондах державних архівів України, висвітлює основні відомості про соціально-економічний розвиток Правобережної України упродовж другої половини XIX – початку XX ст. загалом, а також у різних галузях конкретно, зокрема і щодо розвитку винокурної промисловості на території Київської, Волинської та Подільської губерній.

У цьому контексті надзвичайно цінними є матеріали Держархіву Житомирської обл., Державного архіву м. Києва, Держархіву Хмельницької обл. та Центрального державного історичного архіву України в м. Києві.

Значну наукову цінність для дисертаційної роботи становлять матеріали Держархіву Житомирської обл., а саме: ф. 67 “Волинське губернське управління” [61–70], у якому містяться щорічні огляди Волинської губернії з різноманітним статистичним матеріалом відносно різних галузей господарства та промислового розвитку; ф. 70 “Канцелярія Волинського губернатора” [71] з річними звітами губернатора; матеріали ф. 118 “Волинська казенна палата” [72–73] дізнаємося про роботу казенних винних складів з прийому та відправці продукції, залучення купців до співпраці зі складами, кількість питтєвих закладів м. Луцька і губернії в цілому та їхніх власників.

Потрібно окремо відзначити неабияку наукову цінність багатого фактичного матеріалу в ф. 120 “Волинське губернське акцизне управління” [74–115], який стосується технічних та технологічних описів винокурних

підприємств Волинської губернії, обсягів винокуріння за певні періоди та шляхів реалізації виробленої продукції, що дає нам змогу простежити динаміку розвитку винокурної промисловості цієї губернії.

У ф. 206 “Статистичне бюро Волинської губернської земської управи” [116] містяться свідчення про розміри поміщицького і селянського землеволодіння, про торгові та промислові підприємства у волостях Луцького повіту Волинської губернії.

Справи ф. 264 “Житомирський казенний очисний склад № 1” [117–120] та ф. 265 “Любарський казенний очисний склад № 2” [121–127] містять щорічні звіти, з яких дізнаємося про умови зберігання та кількість проданого ректифікаційного спирту, вина та інших алкогольних напоїв, а також про архітектурні особливості таких складів, які, здебільшого, були кам’яними, мали підвали та спеціальні погребі для зберігання спирту та спиртних напоїв, і в яких підтримувалася спеціальна для цього температура повітря. Також із щорічних звітів черпаємо інформацію про посуд, в якому зберігався алкоголь та різні його мірки, що, знову ж таки, є надзвичайно цікавим та цінним.

Цінну інформацію щодо даної проблематики містять фонди Держархіву м. Києва. Справа, які знаходиться у фонді 94 “Київське 1-е комерційне училище” [128], дає нам статистичну інформацію про кількість учнів в навчальних закладах, яких готували для роботи на підприємствах, перелік навчальних предметів, які у них вивчалися, а також дізнаємося і про використання державних та меценатських коштів даних навчальних закладів. У ф. 163 “Київська міська управа (базарне відділення)” [129] міститься цікава інформація про особливості оренди торгових місць на Житньому базарі м. Києва, списки орендарів тощо.

Конкретну інформацію про види та обсяги реалізованих алкогольних напоїв та їхню вартість дають нам матеріали таких фондів, як: ф. 211 “Товариство з продажу вина Г. Христофоров і К^о” [130–131], ф. 219 “Торговий дім С. Терпиловського” [132–134] та ф. 221 “Торговий дім С. Г. Дитинковсь-

кий і К^о” [135], а також ф. 225 “Київське російське торгівельне товариство” [136–137]. У них містяться також дані головних та касових книг цих товариств, щоденний облік продажу спирту, горілки, коньяків, лікерів, шампанського, пива та різних вин, а також зафіксована їхня вартість з урахуванням зміни цін, що дало нам можливість проаналізувати асортимент проданих спиртних напоїв та динаміку обсягів їх реалізації.

Важливу інформацію про розвиток винокурної промисловості у Подільській губернії черпаємо із фондів Держархіву Хмельницької обл. У ф. 125 “Кам’янецький повітовий комітет Попечительства про народну тверезість” [138–143] та ф. 236 “Подільське губернське попечительство про народну тверезість” [145], міститься важлива інформація про просвітницьку діяльність Губернських попечительств народної тверезості щодо обмеження вживання алкоголю населенням губернії.

У ф. 233 “Подільська губернська земська управа” [144] знаходимо важливу інформацію про відкриття нових ярмарок та базарів в губернії та розміри оплати праці робітників.

Поряд зі статистичними даними ф. 244 “Подільський губернський статистичний комітет” [146–147], фонди архіву містять і документи, які характеризують технологічний розвиток винокурної промисловості у вказаній губернії; у ф. 245 “Подільське губернське акцизне управління” [148–155], завдяки відомостям із якого ми можемо зробити висновки про особливості винокуріння на Поділлі упродовж тривалого часу.

Про діяльність Подільського губернського комітету щодо продажу алкогольних напоїв дізнаємося із ф. 378 “Волочиська митниця 1869–1916 рр.” [156] та ф. 388 “Подільський губернський комітет з продажу спиртних напоїв” [157]. У цих фондах знаходяться надзвичайно цікава для нас інформація про обсяги реалізації спиртних напоїв загалом та через Волочиську митницю зокрема. Справа (Ф. 429) “Канцелярія інспектора народних училищ 1-го району Подільської губернії” [158] вказує нам на участь селян та землеміра Брацлавського повіту у відкритті нижчої сільськогосподарської школи.

Серед значної маси архівних матеріалів, зосереджених у ЦДІАК України, для написання роботи використано цікаву інформацію ф. 315 “Канцелярія військового прокурора Київського військово-окружного суду” [159–160] і ф. 356 “Канцелярія Миколаївського військового прокурора” [161] про порушення санітарних умов на винокурному заводі і контрабандну торгівлю австрійською горілкою, а також документи та матеріали фонду 442 “Канцелярія Київського, Подільського і Волинського генерал-губернатора” [162–199]. У ньому містяться важливі матеріали щодо соціально-економічного розвитку українських губерній упродовж XIX – початку XX ст. Щорічні звіти і статистичні рапорти губернаторів, зібрані та систематизовані губернськими статистичними комітетами та губернськими правліннями повідомляють нам про кількість винокурних заводів на українських територіях, за якими у нас була можливість проаналізувати динаміку розвитку винокурної промисловості, джерела отримання сировини для цих підприємств, обсяги виробництва спирту, акцизні податки, вартість виробленої горілкової продукції та її реалізацію. У цьому фонді зберігаються також не менш цінні листування Київського, Подільського та Волинського генерал-губернатора, з яких дізнаємося про роль та місце винокуріння в соціально-економічному розвитку Правобережної України означеного часу.

Фонд 574 “Канцелярія старшого фабричного інспектора” [200–206] дає нам цінну інформацію про спиртоочисні заводи Київської губернії, які підпорядковувалися нагляду фабричної інспекції. У дорожніх журналах та звітах фабричного інспектора зазначені описи винокурно-дріжджевих та рафінадних заводів Київської губернії та графіки їхньої роботи.

У ф. 575 “Канцелярія Київського фабричного окружного інспектора” [207–210] міститься інформація щодо винокурних, горілочних, лікерних та дріжджевих підприємств м. Києва, їхнє розташування та власників, а також технічне забезпечення.

У ф. 707 “Управління Київського учбового округу” [211–213] знаходимо важливу інформацію стосовно кількості навчальних закладів Київської,

Волинської та Подільської губерній, у яких здійснювалася підготовка фахівців для роботи на підприємствах, їх структуру, склад вчителів.

Фонд 830 “Особистий фонд Терещенка” [214–225] містить листи управляючого Червонським винокурним заводом В. Бадаєва, у яких йдеться про роботу цього заводу та відправку спирту споживачам, описи інших підконтрольних дому Терещенків винокурних заводів, правила внутрішнього розпорядку та умови праці робітників.

Отже, архівні документи, при аналізі яких використано фактичний матеріал, були на той час офіційними і друкувалися посадовими особами. Це, насамперед, рапорти земських справників губернським урядовцям і установам про становище промисловості, намісницьких і губернських правлінь, циркуляри та укази генерал-губернаторів і губернаторів тощо.

Відомості, наведені у річних звітах губернаторів і матеріалах губернських статистичних комітетів, більшість статистичних матеріалів друкованих джерел, потребують значного доповнення, ретельної перевірки і уточнення шляхом зіставлення їх з даними інших джерел. Це стосується, передусім, відомостей щорічних губернських звітів про кількість підприємств винокурної промисловості. У одному з них під назвою “фабрик” і “заводів” розумілися різні дрібні й найдрібніші, у тому числі мануфактурні підприємства, а в іншому – більші і притому працюючі. Те ж саме можна сказати і про “поточність” даних, наведених у звітах губернаторів. З огляду на те, що наукові принципи статистики не застосовувалися, ми критично ставилися до тогочасного статистичного матеріалу, який є досить ґрунтовним та об’ємним.

Все ж таки висвітлення розвитку винокурної промисловості Правобережної України у другій половині XIX – на початку XX ст., незважаючи на недоліки статистичних даних в архівних та друкованих джерелах, неможливе без названих груп документів.

Відсутність або втрата значної частини документів у Держархіві Хмельницької обл., а саме фондів 226 і 228 під час пожежі ускладнили роботу

над досліджуваною проблематикою у Подільській губернії. Також, на жаль, не всі документи і матеріали збереглися в однаковій кількості. Деякі фонди складаються із однієї або 2–5 справ. Також частина справ була загублена під час окупації України нацистами, що також ускладнює дослідницьку роботу.

Потрібно зазначити, що архівні матеріали цього періоду потребують сумлінного підходу. Зокрема, це стосується статистичних даних. На жаль, науковці ще не виробили єдиного критерію щодо аналізу цих даних. Так, дуже часто зустрічаються дані у берківцях, пудах, десятинах, фунтах й ін. Не було чіткості й у фізичних обсягах та грошових одиницях. Можливо, це можна пояснити відсутністю чітко встановлених на державному рівні єдиних одиниць вимірювання фізичних величин та грошової вартості продуктів виробництва.

Важливе значення для вивчення винокурної промисловості відіграють опубліковані документи й матеріали, що становлять другу групу джерельної бази дослідження. Серед них знаходяться надзвичайно важливі джерела, які містять корисну інформацію відносно винокуріння та широко нами використовувалися – це огляди Волинської [61–70; 226–227], Київської [228–233] та Подільської [234–246] губерній.

Також непересічне значення мають пам'ятні книжки Волинської [247–263] та Подільської губерній [264–266], за різний період, де знаходиться дуже багато статистичних даних, які характеризують промисловий розвиток та опис фабрично-заводської винокурної промисловості губернії у досліджуваний період. Окрему цінність у цій кагорті становить праця В. Філімонова “Памятная книжка Подольской губернии на 1911 год” [266]. Інформація щодо винокурної промисловості, здебільшого має статистичний та описовий характер, проте, є незвичайно цінною для нашого дослідження.

У цих джерелах значна увага приділена взаємозв'язку промисловості і сільського господарства, та на питаннях практичного характеру та стану сільського господарства, шляхів сполучення, народній освіті та медичному забезпеченню робітників. Тут знаходимо дані про винокурну промисловість

по повітах, прослідковуються взаємозв'язки між промисловим виробництвом і сільським господарством в напрямку забезпечення першого сировиною. Важливими є щорічні дані у повітах про кількість виробленого безводного спирту різними заводами як у градусах так і у відрах, що свідчить про те, що тоді не було встановленої єдиної міри кількості цієї рідини. Зведені таблиці по винокурних заводах різних повітів, суми їх виробництва та чисельності робітників дають змогу дослідникові охарактеризувати та порівняти обсяги винокуріння в губерніях.

Одними з найважливіших джерел є законодавчі акти та постанови з ПЗЗРІ, котрі відігравали головну роль у захисті підвалин існуючого в Російській імперії ладу, виходили від верховної державної влади та мали вищу юридичну силу в межах її території. У зв'язку з тим, що ці законодавчі акти були правовою основою для реалізації поставлених цілей і виправдовували проведення тієї чи іншої економічної політики уряду, саме вони є достатньо об'єктивними за характером опублікованими джерелами для вивчення соціально-економічної політики царизму кінця XVIII – початку XX ст.

Зібрання включає в себе укази, укладення, статuti, маніфести, грамоти, трактати, положення, рескрипти, резолюції та інші документи. Цей цілісний, історично сформований комплекс джерел, побудований за хронологічним принципом, дозволяє осягнути основні аспекти урядової політики щодо розвитку винокуріння у Правобережній Україні. Використання у дисертаційному дослідженні документів значного хронологічного періоду – законів Другого (1825–1881 рр.) [267] та Третього (1881–1913 рр.) зібрань [268], дало можливість простежити еволюцію закотворчості царських урядовців і з'ясувати особливості регіональної політики щодо правобережних українських губерній, у яких винокуріння було одним із наймасштабніших, обсяги виробництва і прибутки від якого держава намагалась не тільки контролювати, а й спрямувати на власну користь.

Значний інтерес для дослідника становлять різноманітні збірники матеріалів, зведені праці відомих чиновників, огляди галузей промисловості і

сільського господарства. До таких праць належить “Вся Россия. Русская книга промышленности, торговли, сельского хозяйства и администрации” [269]. У ній подані статистичні дані по усіх губерніях Російської імперії, враховуючи навіть і повіти українських губерній, дає у повній мірі обсяг інформації щодо процесу винокуріння, пивоваріння та торгівлі.

Третя група джерел – періодичні видання, які використовувались у дослідженні, представлена виданнями газети “Подольские губерские ведомости” [270–271], яка друкувалася у м. Кам’янці-Подільському з 1838 р. Газета мала дві частини – офіційну і неофіційну. Офіційна частина містила різні накази, постанови, циркуляри та розпорядження центральних органів влади та місцевого керівництва. Неофіційна була за обсягом більшою, оскільки в ній друкувалися статті з історії краю та статті, які стосувалися нагальних питань та проблем у губернії, поточні статистичні матеріали про місцеву промисловість, торгівлю та сільське господарство, а також оголошення, наприклад, про торги щодо поставки спирту в інші губернії. Так, у різних випусках газети знаходимо цікаві статті про становище винокурної промисловості Поділля із статистичними даними, зміни в політиці царизму щодо цієї галузі виробництва, а також нещасні випадки на заводах та ін.

Таким чином, для написання роботи опрацьовано досить широку джерельну базу, яка представлена архівними матеріалами держархівів Житомирської та Хмельницької областей, Держархіву м. Києва та ЦДАК України (перша група), а також опублікованими документальними та статистичними джерелами, які зберігаються у бібліотеці рідкісних видань у м. Кам’янець-Подільську, збірниками матеріалів, зведеними працями відомих чиновників і звичайно (друга група), та періодичними виданнями (третя група), що дало змогу автору в достатній мірі проаналізувати динаміку розвитку винокурної промисловості в Правобережній Україні у досліджуваний період.

1.3. Теоретико-методологічні основи

Методологічну основу дослідження складає сукупність загальнонаукових принципів та методів пізнання, спрямованих на об'єктивне та всебічне висвітлення фактів, подій та явищ. Виконуючи дисертаційну роботу, авторка спиралася на засади історизму, наукової об'єктивності й системності, що передбачає використання достовірних фактів, дослідження історичних процесів, подій та явищ з урахуванням конкретних історичних умов. Дисертаційна робота побудована за проблемно-хронологічним методом, що дає можливість розкрити вузлові проблеми досліджуваної теми в розвитку, логічній послідовності та взаємозв'язку.

Методологію дисертаційної роботи становлять загальнотеоретичні принципи і конкретно історичні методи пізнання, спрямовані на всебічне розкриття досліджуваної проблематики. При написанні дисертації використовувались такі методи, як проблемно-хронологічний, порівняльний, статистичний, ретроспективний та метод комплексного підходу. Комплексний підхід дав можливість оптимально задіяти найрізноманітніші джерела, статистичні матеріали, монографічну літературу, провести порівняння стану дослідження даної проблематики у різні часові періоди.

Дотримання принципу історизму є необхідною умовою успішного дослідження, оскільки визначається підходом до подій та явищ з позиції динаміки, а не сталості. Тому розвиток винокурної промисловості на Правобережній Україні у другій половині XIX державних архівів Житомирської та Хмельницької областей початку XX ст. розглядається у тісному зв'язку з соціально-економічним розвитком Правобережної України та Російської імперії загалом, зокрема трьох українських губерній – Київської, Волинської та Подільської губерній в досліджуваний період, особливостями економічної політики царської влади, змінами у забезпеченні винокурної галузі сировиною, технічними вдосконаленнями тощо. Крім того, в

дисертаційній роботі фіксується динаміка обсягів продукції винокуріння в зазначених губерніях під впливом державного регулювання.

Важливим методологічним аспектом є розгляд розвитку явища в історичному контексті. Будь-які зміни в розвитку винокурної промисловості були зумовлені певними причинами. У дисертаційному дослідженні автор висвітлює вагомі явища суспільно-політичного життя, які мали вплив на розвиток винокурної промисловості.

Принцип науковості дозволяє нам уникати описовості, фактографічності, кон'юнктури та заідеологізованості, оскільки передбачає обов'язкове доведення положень та висновків конкретними науковими матеріалами.

Для аналізу подій і явищ, які впливали на розвиток винокуріння в досліджуваній період використовувався принцип об'єктивності, котрий передбачає неупереджений, незалежний підхід до висновків авторів, які піддавалися впливу різних ідеологічних доктрин, політичної кон'юнктури, світоглядних орієнтацій соціального середовища, давали свою оцінку окремим явищам у винокурінні в досліджуваній період. Дотримання принципу об'єктивності дає можливість дослідити дану проблему, не обмежуючи себе ідеологічними нашірваннями минулого та сучасним політичними уподобаннями. Об'єктивність сприяє більш глибокому розумінню науково обґрунтованих суджень і висновків.

Об'єктивне дослідження дисертаційної роботи передбачає відображення усього спектру суперечностей, пов'язаних з реалізацією не тільки економічної політики російського уряду, а також суспільно-політичними процесами, які відбувалися в даний період. У зв'язку з цим у дослідженні дисертантки принцип об'єктивності тісно пов'язаний з принципом плюралізму, який дає можливість врахувати існування багатьох точок зору на поставлену проблему, зокрема важливо дослідити місце і роль різних соціальних груп, що мали відношення до винокурної галузі промисловості, їхні інтереси тощо.

Принцип системності орієнтує на розкриття цілісності об'єкта та вияв його багатогранності. Він забезпечує дослідження розвитку винокурної

промисловості у Правобережній Україні у взаємозв'язку з іншими історичними подіями, процесами та явищами, а також вплив на них таких чинників як: технологічні зміни, зростання попиту на горілчані вироби та ін. Дотримуючись принципу системності, становище винокуріння розглядається в контексті економічної політики російського уряду, яка в зазначений період спрямовувалася на розвиток ринкових відносин в промисловості. Капіталізація винокурної промисловості розглядається нами позитивно, як елемент державної політики, направленої на зростання промисловості, забезпечення готової продукції ринками збуту товарів. Все це відбувалося при одночасному і всебічному захисті інтересів поміщиків.

Наведені принципи реалізувалися комплексним використанням методів. Для проведення дисертаційного дослідження застосовувались універсальні методи наукового аналізу та синтезу. Для ретельнішого дослідження було застосовано аналітичний метод, котрий допоміг виокремити основні чинники, які впливали на розвиток винокуріння в українських губерніях. За допомогою методу синтезу вдалося зробити узагальнюючі висновки, довести домінуючу роль соціально-економічної політики російського царизму на становище винокурного виробництва у правобережних українських губерніях.

Проблемно-хронологічний метод дозволяє розкривати історичне явище у часовій послідовності, враховуючи зміни в організації виробництва, соціальних умовах працюючих, що відбулися у досліджуваній період. Цей метод дозволив виокремити окремі явища у їх взаємозв'язку, здійснити теоретичне узагальнення цілої проблеми та її складових. Сутність явищ, які порівнюються за схожістю або відмінністю притаманних їм ознак, допомагає розкрити порівняльний метод.

Важливе значення для дисертаційної роботи мало застосування статистичного методу, який дав можливість встановити кількісні характеристики, зокрема чисельність винокурних заводів в тій чи іншій губернії, обсяги виробництва ними спирту. Завдяки статистичному методу вдалося визначити відсоткове співвідношення кількості продуктів сільського

господарства, необхідних для виробництва спирту. Саме це дало можливість зробити висновки щодо динаміки розвитку винокурної промисловості в Київській, Подільській та Волинській губерніях. Комплексний підхід у дисертаційному дослідженні дозволив поєднати різні методи історичного пошуку, не порушуючи принципу історизму.

Вагому роль у дослідженні розвитку винокурної промисловості відіграє ретроспективний метод. Він дає змогу проаналізувати історичне минуле, виділяючи при цьому найхарактерніші тенденції в динаміці розвитку винокуріння, а саме: тогочасний рівень технологій, кількість працюючих, обсяги ринків збуту тощо.

Таким чином, дисертаційна робота побудована на загальнонаукових методах пізнання із застосуванням науково-критичного аналізу історичних джерел. Застосовані у дослідженні принципи і методи дозволили послідовно та логічно викласти матеріал дисертації, відобразити характер динамічних процесів у розвитку винокуріння та вплив на них соціально-економічних та суспільно-політичних чинників.

У роботі застосовано чотири найважливіші, з точки зору проблеми дослідження, категорії – “Правобережна Україна”, “винокуріння”, “спирт” та “акциз”.

Потрібно з’ясувати тлумачення поняття “Правобережна Україна”. Цей термін вперше з’являється в історичних документах у другій половині XVII ст., коли за Андрусівським перемир’ям 1667 р. українські землі (за винятком Києва та округи), що були у складі Гетьманської держави і лежали по правий берег Дніпра, знову були включені до складу Речі Посполитої. Пізніше, документи засвідчують, що за умовами Бучацького мирного договору 1672 р. Правобережжя було поділено на три частини: Поділля, яке потрапило під контроль Туреччини, Брацлавщина і Південна Київщина перейшли під керівництво правобережного гетьмана П. Дорошенка. За Бахчисарайським мирним договором 1681 року кордон між Московською державою і Туреччиною встановлювався по Дніпру і під султанську владу потрапила

південна Київщина, Брацлавщина та Поділля. Поразка турецької армії під Віднем у 1683 р. зумовила укладення Карловицького миру 1699 р., за яким Правобережна Україна повністю перейшла до складу Речі Посполитої. Поділи останньої між сусідніми державами знову вплинули на долю Правобережної України, яка була приєднана до Російської імперії. Терміни “Западная Россия”, “Юго-Западный край”, “Правобережна Україна” застосовувалися в офіційних документах російського самодержавства, а також як у дореволюційній, так і радянській історичній літературі для аналізу різноманітних політичних і соціально-економічних аспектів минулого.

Сьогодні у науковій і навчальній літературі достатньо багато уваги приділено розкриттю географічного та адміністративно-територіального аспектів Правобережної України. Проте, найбільш сучасну характеристику цього поняття зробили автори “Довідника з історії України”, у якому підкреслено, що в результаті третього поділу Речі Посполитої під владою Російської імперії опинилися усі українські землі Правобережжя. Водночас зазначено, що упродовж 90-х рр. XVIII ст. на територію Правобережної України поширювалися дія російських законів та загальноімперських установ, за якими була впорядкована адміністративно-територіальна система, яка передбачала поділ українських територій на Київську, Подільську та Волинську губернії [272, с. 619].

Таким чином, на основі довідкової наукової літератури можемо чітко з’ясувати, що вкладається у поняття “Правобережна Україна”. По-перше, це давня історико-географічна назва частини території України, розташованої по правий берег Дніпра. По-друге, вона охоплювала історичні Брацлавщину, Поділля, Волинь і Київщину, які географічно розташовувалися по правий берег Дніпра. По-третє, якщо неупереджено розглядати події і факти історії Правобережжя від 60-х рр. XVII і до середини XIX ст., то неважко зробити висновок про те, що це віхи регіональної політики та історії України. Тут підкреслимо, що площа Правобережної України наприкінці XVIII ст. складала 164,7 тис. км² і була другою за величиною після Південної України.

Спеціально зупиняємося на цих історичних подіях і розгляді територіальних меж Правобережної України для того, щоб наголосити, що історичні українські землі, які отримали назву “Правобережна Україна” перебували постійно в епіцентрі як державно-політичних, так і геополітичних інтересів сусідніх держав.

Наступна категорія “винокуріння” у “Великому тлумачному словнику сучасної української мови” пояснюється як виготовлення горілки і спирту з зерна, картоплі і т. ін. способом спеціальної перегонки [273, с. 103]. Винокуріння або спиртова промисловість – галузь харчової промисловості, що виробляє етиловий (винний) спирт-сирець і спирт-ректифікат з сировини (зерна, картоплі, меляси тощо). Спирт має широкий спектр використання. Його застосовують у лікерно-горілчаному виробництві, для зміцнення вин, у парфумерно-косметичній і кондитерській промисловості, для виготовлення оцту, а також у вітамінному виробництві, у медицині й техніці. На спиртових заводах одержують хлібопекарські й кормові дріжджі, рідку вуглекислоту, кормові вітаміни тощо.

На території України гуральництво відоме з XV ст., але найбільшого поширення набуло виробництво горілки в першій половині XVI ст., яка стала головним алкогольним напоєм; сировиною служило переважно жито. Винокуріння контролювалося поміщиками, котрі продавали продукцію на місці в корчмах, взятих в оренду євреями. У Гетьманській державі власниками гуралень була козацька старшина, міщани, монастирі тощо. Гуральні в XVII ст. являли собою малі підприємства на 4–6 діж, на яких працювало кілька місцевих селян і лише кілька місяців упродовж року. У другій половині XVIII ст. техніка винокуріння покращала (прості казани, що давали в середньому одне відро горілки, почали замінити удосконаленими англійськими перегінними кубами продуктивністю 4–25 відер на добу); виникали й більші гуральні (наприклад, князя Безбородька в Золотоноському повіті давала в кінці XVIII ст. 900 гектол на рік), з’являлися перші спеціалізовані заводи.

У дисертаційному дослідженні категорія “спирту” розуміється як кінцевий продукт винокурного виробництва. Проте, дане поняття може розумітися і з хімічної точки зору – (від лат. “spiritus” – дух) – спирт – органічна сполука, що містить одну чи більше гідроксильних груп (–ОН), безпосередньо зв'язану із насиченим (у стані sp^3 -гібридизації) атомом карбону. Спирти можна розглядати як похідні води, в яких один атом гідрогену заміщений на органічну функціональну групу: R–O–H [273, с. 1169]. На сучасному рівні розвитку передових технологій, спирт добувають різними способами, але для написання дисертаційної роботи взято до уваги спосіб бродіння (ферментації) харчової сировини (зерна, картоплі, цукру та відходів цукрового виробництва – меляси).

Крім того, розрізняють етиловий спирт (етанол) – безкольорова рідина, що легко випаровується. Спирт вмістимістю 4–5 % води називають ректифікатом, а котрий містить тільки частки відсотка води – абсолютним спиртом. Такий спирт одержують хімічною обробкою за наявності засобів для відокремлення води і називають харчовим, або винним спиртом.

Етиловий спирт широко використовують у різних областях промисловості і насамперед у хімічній. З нього одержують синтетичний каучук, оцтову кислоту, барвники, есенції, фотоплівку, порох, пластмаси. Спирт є гарним розчинником і антисептиком. Тому він знаходить застосування в медицині, парфумерії. У великих кількостях етиловий спирт йде для одержання спирто–горілчаних виробів. Харчовий спирт-сирець, звичайно звільняють від домішок (сивушні олії й ін.) ректифікацією, а призначений для технічних та побутових цілей спирт, іноді денантурують.

Категорія “акциз” (від фр. “accise”, з латин. “accidere” – “урізати”) – один із різновидів державних податків (зборів), не пов'язаних з одержанням прибутку підприємцем. Це найпоширеніші державні непрямі податки (збори) на певні продукти масового попиту (предмети розкоші, тютюн, горілчані вироби, коштовні метали та ін.), які стягують з виробників чи продавців товарів. Акциз включається у ціну товару, яку сплачує споживач, його розмір

і сума стягуються у державний чи місцевий бюджети. Найчастіше застосовується щодо окремих імпортованих товарів з метою захисту внутрішнього ринку й підтримки вітчизняного товаровиробника. Дана категорія використовується у дослідженні як податок держави на виробництво та реалізацію спиртних напоїв, введений в дію спеціальним Положенням від 4 липня 1861 р. на території Російської імперії, і Правобережної України в тому числі, для збагачення царської казни та обмеження вільного викурювання спирту та алкогольних напоїв [274, с. 62].

Таким чином, методологічна основа та теоретичні засади даного дослідження складають сукупність загальнонаукових принципів (історизму, науковості, об'єктивності) та методів пізнання, спрямованих на об'єктивне та всебічне висвітлення проблеми розвитку винокурної промисловості у Правобережній Україні в другій половині XIX – на початку XX століття.

Висновки до розділу 1

Дослідження промислового розвитку Правобережної України у другій половині XIX – на початку XX ст. розпочалось з середини XIX ст., проте винокурна галузь вивчалася лише частково. Ця проблематика знайшла своє відображення у різних джерелах, зокрема у працях посадових осіб Російської імперії, у роботах українських дослідників радянського періоду та сучасних українських науковців.

Здійснений аналіз історіографічних джерел дослідження засвідчує, насамперед, потребу подальшого глибокого осмислення та вивчення промислової політики Російської імперії в Правобережній Україні у другій половині XIX – на початку XX ст. Ключовим завданням вітчизняної історичної науки на сьогодні стає теоретичне осмислення і узагальнення фактичного матеріалу, оскільки отримані в процесі дослідження висновки можуть бути використані при викладанні курсів економічної історії України, історії народного господарства та можуть стати корисними державним органам влади при визначенні напрямків економічної політики. Наявна джерельна база, на

наш погляд є достатньою і ґрунтовною. Комплексне використання різноманітних джерел дає змогу виконати визначені нами наукові завдання.

Таким чином, спираючись на критичне переосмислення наукового доробку попередників, широку джерельну базу та обрані загальнонаукові принципи та методи дослідження здійснено спробу висвітлити проблеми розвитку винокурної промисловості у Правобережній Україні в другій половині XIX – на початку XX століття.

Список використаних джерел до розділу 1

1. Аксаков И. С. Исследование торговли на украинских ярмарках. СПб., 1858. 35 с.
2. Братчикова А. Материалы для исследования Волынской губернии в статистическом, этнографическом, сельскохозяйственном и других отношениях. Житомир. Вып. 1. 1868. 129 с.
3. Подолинський С. Ремесла і фабрики на Україні. Женева, видавництво “Робітника” і “Громади”. 1880. 148 с.
4. Новинский М. Г. Винокуренная промышленность Волынской губернии (Отгиск из трудов киевского агрономического общества). К.: Товарищество “Печатная С.П. Яковлева”, 1913. 12 с.
5. Ярошевич А. И. Винокуренная промышленность Киевской губернии. К., 1912. 12 с.
6. Демьяненко А. Статистические сведения о Подольской губернии за 1862, 1863 и 1864 годы. Каменец-Подольский, 1865. 69 с.
7. Гульдман В. К. Подольская губерния. Опыт географическо-статистического описания. Каменец-Подольский, 1889. 414 с.
8. Гульдман В. К. Поместное землевладение в Подольской губернии. Настольно-справочная книжка для землевладельцев и арендаторов. Каменец-Подольский, 1903. 897 с.
9. Городецький С. Сільське господарство Поділля перед світовою війною. Вінниця, 1929. 210 с.

10. Лященко П. И. История народного хозяйства СССР: в 2 т. М.: Госполитиздат, 1956. Т.2: Капитализм. 1956. 728 с.
11. Нестеренко А. А. Очерки истории промышленности и положения пролетариата Украины в конце XIX и начале XX веков. М.: Госполитиздат, 1954. 308 с.
12. Нестеренко О. О. Розвиток капіталістичної промисловості і формування пролетаріату на Україні в кінці XIX і на початку XX ст. К.: Держполітвидав УРСР, 1952. 180 с.
13. Нестеренко О. О. Розвиток промисловості на Україні: в 2 ч. К.: Видавництво Академії наук Української РСР, 1959. Ч. 1: Ремесло і мануфактура. 1959. 496 с.
14. Нестеренко О. О. Розвиток промисловості на Україні: в 2 ч. К.: Видавництво Академії наук Української РСР, 1962. Ч. 2: Економічна підготовка Великої Жовтневої соціалістичної революції. Фабрично-заводське виробництво. 1962. 580 с.
15. Гуржій І. О. Боротьба трудящих мас України проти соціального і національного гніту в період капіталізму. К.: Радянська Україна, 1958. 40 с.
16. Гуржій І. О. Зародження робітничого класу України. К.: Держполітвидав УРСР, 1958. 180 с.
17. Гуржій І. О. Розвиток товарного виробництва і торгівлі на Україні: (з кінця XVIII ст. до 1861 р.). К.: Видавництво АН УРСР, 1962. 208 с.
18. Гуржій І. О. Україна в системі всеросійського ринку 60–90-х років XIX ст. К.: Наукова думка, 1968. 192 с.
19. Парасунько О. А. Положение и борьба рабочего класса Украины (60–90-е годы XIX в.). К.: Издательство Академии наук УССР, 1963. 576 с.
20. Мельник Л. Г. Про розвиток капіталізму у великих поміщицьких господарствах Правобережної України (60–90-ті роки XIX ст.) // Український історичний журнал. 1974. № 10. С. 73–79.
21. Мельник Л. Г. Технічний переворот на Україні у XIX ст. К.: Видавництво Київського університету, 1972. 240 с.

22. Мельник Л. Г. Формування робітничого класу на Україні. К.: Вища шк., 1988. 104 с.
23. Струмилин С. Г. Очерки экономической истории России и СССР. М.: Наука, 1966. 514 с.
24. Чунтулов В. Т. История народного хозяйства СССР. Дооктябрьский период. К.: Издательство Киевского университета, 1964. 212 с.
25. Історія народного господарства Української РСР: у 3 т. 4 кн. / [за ред. І. І. Лукинова, Т. І. Дерев'янкіна, М. С. Герасимчука, В. О. Голобуцького, П. О. Хромова, В. П. Чугайова]. К.: Наукова думка, 1983. Т. 1. 1983. 464 с.
26. Кругляк Б. А. Джерела з історії розвитку внутрішньої торгівлі на Україні в 60–90-х роках ХІХ ст. // Архіви України. 1971. № 5. С. 88–91.
27. Кругляк Б. А. Роль постійної торгівлі в розвитку капіталізму на Україні (60–90-ті роки ХІХ ст.) // Історія народного господарства та економічної думки Української РСР: Республіканський міжвід. зб. наук. праць. 1983. Вип. 17. С. 53–58.
28. Кругляк Б. А. Промислові монополії і внутрішня торгівля на Україні // Український історичний журнал. 1986. № 10. С. 81–90.
29. Кругляк Б. А. Товарні біржі в Російській імперії // Український історичний журнал. 1992. № 2. С. 58–64.
30. Голобуцький В. О. Економічна історія Української РСР: Дожовтневий період. К.: Вища школа, 1970. 298 с.
31. Хонігсман Я. С. Проникнення іноземного капіталу в економіку Західної України в епоху імперіалізму (до 1918 р.). Львів: Видавництво Львівського університету, 1971. 254 с.
32. Шип Н. А. Интеллигенция на Украине (XIX в.): историко-социологический очерк / [под ред. В. Г. Сарбея]. К.: Наукова думка, 1991. 172 с.
33. Тарновский К. Н. Мелкая промышленность России в конце XIX – начале XX в. М.: Наука, 1995. 269 с.

34. Лазанська Т. Історія підприємництва в Україні (на матеріалах торгово-промислової статистики XIX ст.). К.: Інститут історії України НАН України, 1999. 282 с.
35. Темірова Н. Р. Поміщики України в 1861–1917 рр.: соціально-економічна еволюція. Донецьк: ДонНУ, 2003. 319 с.
36. Донік О. М. Родина Терещенків в історії доброчинності. К.: Інститут історії України НАН України, 2004. 314 с.
37. Ткаченко О. В. Підприємницька та меценатська діяльність родини Терещенків в Україні кін. XIX – поч. XX ст. Переяслав-Хмельницький: “Вісник Переяславщини”, 2000. 208 с.
38. Лазанська Т. Соціальне походження промислової буржуазії України в XIX ст. // Український історичний журнал. 1996. № 2. С. 65–73.
39. Лазанська Т. І. Витрати підприємців України по забезпеченню соціальних потреб робітничого класу наприкінці XIX ст. // Проблеми історії України XIX – початку XX ст.: зб. наук. праць. К., 2000. С. 131.
40. Погребінська І. М. Правове та економічне становище євреїв в Україні (кінець XIX – початок XX ст.) // Український історичний журнал. 1996. № 4. С. 124–132.
41. Машкін О. М. Російське дворянство іноземного походження в промисловості України другої половини XIX – початку XX століття // Український історичний журнал. 1998. № 2. С. 83–91.
42. Завальнюк К. В. Торгівля промисловими товарами між Україною та Білорусією у другій половині XIX ст. // Український історичний журнал. 1998. № 4. С. 43–56.
43. Власюк І. Торгівля і транспорт на Правобережній Україні в період Столипінської аграрної реформи // Київська старовина. 1999. № 5. С. 164–170.
44. Павлюк В. В. Магнатерія Волині в умовах розвитку ринкових відносин у другій половині XIX ст. // Український історичний журнал. 2000. № 1. С. 102–108.

45. Темірова Н. Р. Поміщицьке господарство Правобережної України в II половині XIX – на початку XX ст. // Вісник Київського національного університету ім. Т. Г. Шевченка. Серія: Історія. 2002. № 59–60. С. 6–10.
46. Ніколаєва Т. М. Роль підприємців України в розвитку професійної освіти (остання третина XIX – початок XX ст.) // Український історичний журнал. 2005. № 1. С. 82–96.
47. Орлик В. М. Питні збори в українських губерніях Російської імперії у першій чверті XIX ст. // Проблеми історії України XIX – початку XX ст. 2005. 9. С. 175–187.
48. Орлик В. М. Казенні палати в системі фінансового управління Російської імперії в кінці XVIII — у XIX ст. (на матеріалах Київської губернії) // Український історичний журнал. 2003. № 2. С. 66–73.
49. Орлик В. М. Методологічні аспекти дослідження проблем податкової політики в українських губерніях Російської імперії у першій половині XIX ст. // Український історичний журнал. 2008. № 5. С. 187–195.
50. Москалюк М. М. Загальний нарис промислового розвитку України у другій половині XIX – на початку XX ст. Тернопіль: Видавництво Тернопільського національного педагогічного університету ім. В. Гнатюка, 2007. 257 с.
51. Москалюк М. М. Розвиток переробної промисловості у Наддніпрянській Україні в другій половині XIX – на початку XX століття. Тернопіль: Видавництво “Рада”, 2009. 336 с.
52. Реєнт О. П., Сердюк О. В. Сільське господарство України і світовий продовольчий ринок (1861–1914 рр.). К.: Інститут історії України НАН України, 2011. 365 с.
53. Степник З. Технічна модернізація підприємств винокурної промисловості в українських губерніях Російської імперії у XIX ст. // Наукові записки Тернопільського національного педагогічного університету імені Володимира Гнатюка. Серія: історія. 2013. Вип. 2. Ч. 2. С. 19–23.

54. Степник З. Особливості функціонування системи акцизного збору у винокурній промисловості Наддніпрянської України у другій половині XIX століття // Наукові записки Тернопільського національного педагогічного університету імені Володимира Гнатюка. Серія: історія. 2014. Вип. 1. Ч. 3. С. 20–23.
55. Степник З. М. Економічна політика Російської імперії щодо розвитку винокурної промисловості в Наддніпрянській Україні (друга половина XIX – початок XX ст.) // Гуржіївські історичні читання: збірник наукових праць. 2014. Вип. 7. С. 266–268.
56. Степник З. Розвиток винокурної промисловості в Наддніпрянській Україні у другій половині XIX – на початку XX ст. // Проблеми та перспективи наук в умовах глобалізації: матеріали IX Всеукраїнської наукової конференції (18–22 листопада 2013. Тернопіль). Тернопіль, 2013. С. 171–175.
57. Степник З. М. Розвиток винокурної промисловості в Київській губернії у другій половині XIX – на початку XX століття // Гілея. 2015. Вип. 100 (9). С. 16–20.
58. Степник З. М. Реформування винокурної галузі Волинської губернії наприкінці XIX ст. // Матеріали II Міжнародної науково-практичної конференції “Тернопіль і Тернопілля в історії культури України і світу (від найдавніших часів до сьогодення). 2014. С. 165–167.
59. Степник З. Розвиток винокурної промисловості в Подільській губернії Російської імперії у другій половині XIX – на початку XX століття // Україна в контексті Європейської історії: матеріали Всеукраїнської наукової конференції (25–28 березня 2014. Тернопіль). Тернопіль, 2014. С. 111–117.
60. Степник З. Внутрішня торгівля спиртними напоями в Наддніпрянській Україні та транспортне забезпечення її розвитку (друга половина XIX – початок XX ст.) // Наукові записки Тернопільського національного педагогічного університету імені Володимира Гнатюка. Серія: історія.

2016. Вип. 1. Ч. 4. С. 42–46.

61. Огляд Волинської губернії за 1883 рік // Держархів Житомирської області. Ф. 67 (“Волинське губернське управління”). Оп. 1 (дод.). Спр. 307. 68 арк.
62. Огляд Волинської губернії за 1884 рік // Держархів Житомирської області. Ф. 67 (“Волинське губернське управління”). Оп. 1 (дод.). Спр. 308. 74 арк.
63. Огляд Волинської губернії за 1885 рік // Держархів Житомирської області. Ф. 67 (“Волинське губернське управління”). Оп. 1 (дод.). Спр. 309. 75 арк.
64. Огляд Волинської губернії за 1886 рік // Держархів Житомирської області. Ф. 67 (“Волинське губернське управління”). Оп. 1 (дод.). Спр. 310. 100 арк.
65. Огляд Волинської губернії за 1888 рік // Держархів Житомирської області. Ф. 67 (“Волинське губернське управління”). Оп. 1 (дод.). Спр. 311. 41 арк.
66. Огляд Волинської губернії за 1889 рік // Держархів Житомирської області. Ф. 67 (“Волинське губернське управління”). Оп. 1 (дод.). Спр. 312. 41 арк.
67. Огляд Волинської губернії за 1891 рік // Держархів Житомирської області. Ф. 67 (“Волинське губернське управління”). Оп. 1 (дод.). Спр. 313. 65 арк.
68. Огляд Волинської губернії за 1895 рік // Держархів Житомирської області. Ф. 67 (“Волинське губернське управління”). Оп. 1 (дод.). Спр. 314. 68 арк.
69. Огляд Волинської губернії за 1906 рік // Держархів Житомирської області. Ф. 67 (“Волинське губернське управління”). Оп. 1 (дод.). Спр. 315. 73 арк.
70. Рапорти повітових управників і відомості про становище повітів // Держархів Житомирської області. Ф. 67 (“Волинське губернське управління”). Оп. 1 (дод.). Спр. 543. 39 арк.
71. Відомості про кількість населення і стан економіки у Житомирському повіті, про податки по губенії // Держархів Житомирської області. Ф. 70 (“Канцелярія Волинського губернатора”). Оп. 1. Спр. 544. 20 арк.
72. Справа Луцької міської ради // Держархів Житомирської області. Ф. 118 (“Волинська казенна палата”). Оп. 2. Спр. 942. 13 арк.
73. Про генеральну перевірку торгівлі і промисловості по Волочиську Старокостянтинівського повіту // Держархів Житомирської області. Ф. 118 (“Волинська казенна палата”). Оп. 2. Спр. 1984. 559 арк.

74. Накази по Волинському акцизному управлінню із казенного продажу напитків з 1909 по 1913 рр. // Держархів Житомирської області. Ф. 120 (“Волинське губернське акцизне управління”). Оп. 1. Спр. 4. 183 арк.
75. Опис Сатієвського ректифікаційно-винокурного заводу // Держархів Житомирської області. Ф. 120 (“Волинське губернське акцизне управління”). Оп. 1. Спр. 5. 16 арк.
76. Справа Волинського губернського акцизного управління про вивезений за кордон спирт із Короставського винокурного заводу // Держархів Житомирської області. Ф. 120 (“Волинське губернське акцизне управління”). Оп. 1. Спр. 6. 80 арк.
77. Справа Волинського губернського акцизного управління // Держархів Житомирської області. Ф. 120 (“Волинське губернське акцизне управління”). Оп. 1. Спр. 7. 137 арк.
78. Опис і забезпечення Кропивенського № 30 винокурного заводу // Держархів Житомирської області. Ф. 120 (“Волинське губернське акцизне управління”). Оп. 1. Спр. 28. 54 арк.
79. Справа Волинського губернського акцизного управління з описом Бурковецького винокурного заводу // Держархів Житомирської області. Ф. 120 (“Волинське губернське акцизне управління”). Оп. 1. Спр. 29. 20 арк.
80. Справа Волинського акцизного управління з описом Андрусівського винокурного заводу // Держархів Житомирської області. Ф. 120 (“Волинське губернське акцизне управління”). Оп. 1. Спр. 30. 77 арк.
81. Справа Волинського акцизного управління з описом Адамівського винокурного заводу // Держархів Житомирської області. Ф. 120 (“Волинське губернське акцизне управління”). Оп. 1. Спр. 31. 64 арк.
82. Справа Волинського акцизного управління з описом Салівського № 10 винокурного заводу // Держархів Житомирської області. Ф. 120 (“Волинське губернське акцизне управління”). Оп. 1. Спр. 32. 60 арк.

83. Справа Волинського акцизного управління з описом Бурковецького № 22 винокурного заводу // Держархів Житомирської області. Ф. 120 (“Волинське губернське акцизне управління”). Оп. 1. Спр. 34. 49 арк.
84. Справа Волинського акцизного управління з описом Лучанського № 23 винокурного заводу // Держархів Житомирської області. Ф. 120 (“Волинське губернське акцизне управління”). Оп. 1. Спр. 35. 19 арк.
85. Справа Волинського акцизного управління з описом Пулковського № 4 винокурного заводу // Держархів Житомирської області. Ф. 120 (“Волинське губернське акцизне управління”). Оп. 1. Спр. 36. 25 арк.
86. Справа Волинського акцизного управління з описом Бейзелмовського № 46 винокурного заводу // Держархів Житомирської області. Ф. 120 (“Волинське губернське акцизне управління”). Оп. 1. Спр. 37. 20 арк.
87. Опис і забезпечення Кмітовського № 31 винокурного заводу за період 1914–1915 рр. // Держархів Житомирської області. Ф. 120 (“Волинське губернське акцизне управління”). Оп. 1. Спр. 58. 31 арк.
88. Про опис і забезпечення Червонського № 20 винокурно-ректифікаційного заводу за період 1914–1915 рр. // Держархів Житомирської області. Ф. 120 (“Волинське губернське акцизне управління”). Оп. 1. Спр. 59. 73 арк.
89. Справа Волинського Акцизного Управління про збут та зберігання в м. Александрії корчемного спирту євреями // Держархів Житомирської області. Ф. 120 (“Волинське губернське акцизне управління”). Оп. 1. Спр. 153. 27 арк.
90. Опис Коршівського № 61 винокурного заводу // Держархів Житомирської області. Ф. 120 (“Волинське губернське акцизне управління”). Оп. 1. Спр. 159. 32 арк.
91. Опис ректифікаційного заводу у Волинській губернії, м. Рівне // Держархів Житомирської області. Ф. 120 (“Волинське губернське акцизне управління”). Оп. 1. Спр. 161. 124 арк.
92. Циркуляри управляючого акцизними зборами // Держархів Житомирської області. Ф. 120 (“Волинське губернське акцизне управління”). Оп. 1. Спр. 165. 197 арк.

93. Справа Волинського Акцизного Управління про кількість викуреного спирту заводами губернії // Держархів Житомирської області. Ф. 120 (“Волинське губернське акцизне управління”). Оп. 1. Спр. 170. 37 арк.
94. Справа Волинського Акцизного управління про визначення ціни на розливний спирт // Держархів Житомирської області. Ф. 120 (“Волинське губернське акцизне управління”). Оп. 1. Спр. 174. 199 арк.
95. Справа Округного Акцизного управління 4-го округу Волинської губернії про вимірювання посуду і забезпечення перегонного апарату в Шибенському № 64 винокурному заводі // Держархів Житомирської області. Ф. 120 (“Волинське губернське акцизне управління”). Оп. 1. Спр. 179. 42 арк.
96. Справа Округного Акцизного Управління 4-го округу Волинської губернії про винокуріння в Шибенському № 264 винокурному заводі в період 1906–1907 рр. // Держархів Житомирської області. Ф. 120 (“Волинське губернське акцизне управління”). Оп. 1. Спр. 195. 44 арк.
97. Опис Цецинівського № 63 винокурного заводу (4 округу) // Держархів Житомирської області. Ф. 120 (“Волинське губернське акцизне управління”). Оп. 1. Спр. 200. 31 арк.
98. Опис Горинського № 124 ректифікаційного заводу Кременецького повіту Волинської губернії // Держархів Житомирської області. Ф. 120 (“Волинське губернське акцизне управління”). Оп. 1. Спр. 201. 56 арк.
99. Справа Волинського Губернського Акцизного Управління з описом Кременецького № 44 ректифікаційного заводу // ДАЖО. Ф. 120 (“Волинське губернське акцизне управління”). Оп. 1. Спр. 218. 21 арк.
100. Справа Волинського Губернського Акцизного Управління з описом ректифікаційного відділу Городненського № 160 винокурного заводу 6-го округу // Держархів Житомирської області. Ф. 120 (“Волинське губернське акцизне управління”). Оп. 1. Спр. 221. 67 арк.

101. Опис Рудне-Базарського № 198 винокурного заводу 7 округу // Держархів Житомирської області. Ф. 120 (“Волинське губернське акцизне управління”). Оп. 1. Спр. 242. 143 арк.
102. Справа по звинуваченню проживаючої в м. Меририч Рівненського повіту Анни Разумовской в продажі без дозволу казенного вина в розкоркованій посуді // Держархів Житомирської області. Ф. 120 (“Волинське губернське акцизне управління”). Оп. 1. Спр. 252. 12 арк.
103. Справа акцизного Управління 8–го округу Волинської губернії про виявлення таємного винокурного заводу в лісі біля с. Сивок Рівненського повіту // Держархів Житомирської області. Ф. 120 (“Волинське губернське акцизне управління”). Оп. 1. Спр. 256. 48 арк.
104. Справа по звинуваченню жителів с. Глушково Рівненського повіту Іллі Флорова Постищука та Івана Туровського в незаконному продажі вина // Держархів Житомирської області. Ф. 120 (“Волинське губернське акцизне управління”). Оп. 1. Спр. 257. 43 арк.
105. По звинуваченню Л. Качмана у безпатентній торгівлі вином // Держархів Житомирської області. Ф. 120 (“Волинське губернське акцизне управління”). Оп. 1. Спр. 260. 19 арк.
106. Справа по звинуваченню євреїв у приготуванні вина без дозволу акцизного управління // Держархів Житомирської області. Ф. 120 (“Волинське губернське акцизне управління”). Оп. 1. Спр. 261. 3 арк.
107. По звинуваченню селян у будівництві незаконного винокурного заводу у Заславському повіті // Держархів Житомирської області. Ф. 120 (“Волинське губернське акцизне управління”). Оп. 1. Спр. 262. 49 арк.
108. Справа Волинського Губернського Акцизного Управління з описом Мало-Пузирковського № 245 винокурного заводу 9 округу // Держархів Житомирської області. Ф. 120 (“Волинське губернське акцизне управління”). Оп. 1. Спр. 270. 71 арк.

109. Справа про винокуріння в Короставському №15 винокурному заводі в період 1909–1910 рр. // Держархів Житомирської області. Ф. 120 (“Волинське губернське акцизне управління”). Оп. 1. Спр. 286. 67 арк.
110. Справа комітету пенсійної каси вільнонайманих працівників по казеному продажу напиктів // Держархів Житомирської області. Ф. 120 (“Волинське губернське акцизне управління”). Оп. 1. Спр. 287. 128 арк.
111. Бухгалтерська книга Волинського Губернського Акцизного Управління про патентний збір із заводів, які виробляли напикти і вироби з вина і спирту // Держархів Житомирської області. Ф. 120 (“Волинське губернське акцизне управління”). Оп. 1. Спр. 363. 11 арк.
112. Бухгалтерська книга Волинського Губернського Акцизного Управління про прихід і розхід спирту та надходження акцизу по винокурних заводах губернії // Держархів Житомирської області. Ф. 120 (“Волинське губернське акцизне управління”). Оп. 1. Спр. 364. 14 арк.
113. Бухгалтерська книжка Волинського Губернського Акцизного Управління про прибуток і розхід спирту на винокурних заводах першого округу на 1882 р. // Держархів Житомирської області. Ф. 120 (“Волинське губернське акцизне управління”). Оп. 1. Спр. 371. 28 арк.
114. Бухгалтерська книжка про прибуток і розхід спирту по винокурних завода Волинського губернського акцизного управління на 1898 р. // Держархів Житомирської області. Ф. 120 (“Волинське губернське акцизне управління”). Оп. 1. Спр. 378. 45 арк.
115. Винокурна книга Аннопольського № 24 винокурного заводу за період 1914-1915 рр. // Держархів Житомирської області. Ф. 120 (“Волинське губернське акцизне управління”). Оп. 1. Спр. 413. 102 арк.
116. Свідчення розміри поміщицького і селянського землеволодіння, про торгових та промислових підприємств по волостях Волинської губернії, Луцького повіту // Держархів Житомирської області. Ф. 206 (“Статистичне бюро Волинської губернської земської управи”). Оп. 1. Спр. 12. 62 арк.

117. Про різні конфеденційні предмети // Держархів Житомирської області. Ф. 264 (“Житомирський казенний очистний склад № 1”). Оп. 1. Спр. 1. 9 арк.
118. Про посадові обличчя складу і про накладення на них штрафів // Держархів Житомирської області. Ф. 264 (“Житомирський казенний очистний склад № 1”). Оп. 1. Спр. 4. 283 арк.
119. Річний звіт складу про кількість проданого державного вина та спирту за 1908 р. // Держархів Житомирської області. Ф. 264 (“Житомирський казенний очистний склад № 1”). Оп. 1. Спр. 8. 114 арк.
120. Книга для запису постанов будівельної компанії при Житомирському № 1 очисному складі по будівництву і ремонтних роботах // Держархів Житомирської області. Ф. 264 (“Житомирський казенний очистний склад № 1”). Оп. 1. Спр. 13. 26 арк.
121. Справа про будівлі і обладнання Любарського казенного очистного складу № 2 // Держархів Житомирської області. Ф. 265 (“Любарський казенний очистний склад № 2”). Оп. 1. Спр. 2. 181 арк.
122. Справа про скляну посуду // Держархів Житомирської області. Ф. 265 (“Любарський казенний очистний склад № 2”). Оп. 1. Спр. 3. 208 арк.
123. Справа казенної винної лавки № 13 // Держархів Житомирської області. Ф. 265 (“Любарський казенний очистний склад № 2”). Оп. 1. Спр. 5. 18 арк.
124. Циркуляри, що відносяться до секретної службової частини // Держархів Житомирської області. Ф. 265 (“Любарський казенний очистний склад № 2”). Оп. 1. Спр. 6. 151 арк.
125. Про загальну ревізію складу // Держархів Житомирської області. Ф. 265 (“Любарський казенний очистний склад № 2”). Оп. 1. Спр. 10. 26 арк.
126. Справа з виписками із книги різних осіб міст першого округу та інших складів та повідомленнями Волинського Губернського Акцизного Управління з додатковими рубриками // Держархів Житомирської області. Ф. 265 (“Любарський казенний очистний склад № 2”). Оп. 1. Спр. 39. 110 арк.
127. Справа щодо відправлення в хімічну лабораторію проб спирту, вина і води

- // Держархів Житомирської області. Ф. 265 (“Любарський казенний очисний склад № 2”). Оп. 1. Спр. 48. 118 арк.
128. Про заснування Київського комерційного училища // Держархів м. Києва. Ф. 94 (“Київське 1-е комерційне училище”) Оп. 4. Спр. 1. 119 арк.
129. Про здачу в оренду місць на Житньому базарі і про зачислення завдатків торговців в рахунок орендної плати // Держархів м. Києва. Ф. 163 (“Київська міська управа (базарне відділення”). Оп. 5. Спр. 62. 43 арк.
130. Касова книга за 1909 р. // Держархів м. Києва. Ф. 211 (“Товариство виноторгівлі Т. Христофоров і К^о”). Оп. 1. Спр. 1. 230 арк.
131. Різні дебетори 1907 р. // Держархів м. Києва. Ф. 211 (“Товариство виноторгівлі Т. Христофоров і К^о”). Оп. 2. Спр. 3. 497 арк.
132. Касова книга за 1909–1910 рр. // Держархів м. Києва. Ф. 219 (“Торговий дім С. Терпиловський і К. Глясс”). Оп. 1. Спр. 1. 291 арк.
133. Головна книга за 1912 р. // Держархів м. Києва. Ф. 219 (“Торговий дім С. Терпиловський і К. Глясс”). Оп. 1. Спр. 2. 306 арк.
134. Касова книга за 1912–1913 рр. // Держархів м. Києва. Ф. 219 (“Торговий дім С. Терпиловський і К. Глясс”). Оп. 1. Спр. 3. 372 арк.
135. Касова книга за 1904 р. // Держархів м. Києва. Ф. 221 (“Торговий дім С. Г. Дитинковський і К^о”). Оп. 1. Спр. 1. 361 арк.
136. Головна книга 1909–1911 р. // Держархів м. Києва. Ф. 225 (“Київське російське торгівельне товариство”). Оп. 1. Спр. 1. 378 арк.
137. Касова книга 1912 р. // Держархів м. Києва. Ф. 225 (“Київське російське торгівельне товариство”). Оп. 1. Спр. 2. 323 арк.
138. Циркуляри та укази подільського губернатора, губернського комітету Попечительства про народну тверезість, переписка з мировим посередником про асигнування коштів на утримання бібліотек, звіт про діяльність комітету за 1899 р. // Держархів Хмельницької області. Ф. 125 (“Кам’янецький повітовий комітет попечительства про народну тверезість”). Оп. 1. Спр. 10. 202 арк.

139. Вказівки дільничому опікуну м. Ориніка і листування з ним про правила утримання чайної-читальні, боротьбу з алкоголізмом // Держархів Хмельницької області. Ф. 125 (“Кам’янецький повітовий комітет попечительства про народну тверезість”). Оп. 1. Спр. 11. 41 арк.
140. Авансова книга Кам’янецького повітового комітету попечительства про народну тверезість на 1899 р. // Держархів Хмельницької області. Ф. 125 (“Кам’янецький повітовий комітет попечительства про народну тверезість”). Оп. 1. Спр. 13. 80 арк.
141. Циркуляри, вказівки і листування з головним управлінням неокладних зборів, контрольною палатою і сільськими училищами про умови переселення селян по пільгах, про роботу ревізійної комісії при комітеті, проведення народних читань, облаштування бібліотек // Держархів Хмельницької області. Ф. 125 (“Кам’янецький повітовий комітет попечительства про народну тверезість”). Оп. 1. Спр. 101. 170 арк.
142. Вказівки та переписка з головним управлінням неокладних зборів і губернським комітетом попечительства і народними училищами повіту про випуску і поповнення бібліотек-читалень літературою // Держархів Хмельницької області. Ф. 125 (“Кам’янецький повітовий комітет попечительства про народну тверезість”). Оп. 1. Спр. 103. 30 арк.
143. Циркуляри і укази головного управління неокладних зборів і казенного продажу напиків, акцизного управління про випуску і розповсюдження літератури // Держархів Хмельницької області. Ф. 125 (“Кам’янецький повітовий комітет попечительства про народну тверезість”). Оп. 1. Спр. 104. 119 арк.
144. Справа про відкриття базарів і ярмарок в селах Подільської губернії // Держархів Хмельницької області. Ф. 233 “Подільська губернська земська управа”). Оп. 1. Спр. 436. 8 арк.
145. Звіт про діяльність Подільського губернського попечительства про народну тверезість // Держархів Хмельницької області. Ф. 236 (“Подільське губернське попечительство про народну тверезість”). Оп. 1. Спр. 7. 45 арк.

146. Відомість про кількість робочих машин і видів вироблених заводами виробів // Держархів Хмельницької області. Ф. 244 (“Подільський губернський статистичний комітет”). Оп. 1. Спр. 5. 146 арк.
147. Перший всезагальний перепис населення Російської імперії по Кам’янецькому повіті // Держархів Хмельницької області. Ф. 244 (“Подільський губернський статистичний комітет”). Оп. 1. Спр. 6. 193 арк.
148. Справа Першого Округного Акцизного Управління Подільської губернії про винокуріння на Дунаєвському винокурному заводі за 1897 р. // Держархів Хмельницької області. Ф. 245 (“Подільське губернське акцизне управління”). Оп. 1. Спр. 12. 102 арк.
149. Облікова книга про винокуріння по заводах 1-го округу Подільського акцизного управління за період 1903–1904 рр. // Держархів Хмельницької області. Ф. 245 (“Подільське губернське акцизне управління”). Оп. 1. Спр. 39. 17 арк.
150. Свідчення Кам’янецького казенного № 4 очистного складу про кількість проданого денатурованого спирту через казені винні лавки // Держархів Хмельницької області. Ф. 245 (“Подільське губернське акцизне управління”). Оп. 1. Спр. 46. 36 арк.
151. Справа контори Кам’янецького № 4 очисного складу вина про обороти казенного продажу напитув // Держархів Хмельницької області. Ф. 245 (“Подільське губернське акцизне управління”). Оп. 1. Спр. 67. 60 арк.
152. Справа першого округного губернського Акцизного Управління Подільської губернії про винокуріння в Княгининському винокурному заводі в 1911–1912 рр. // Держархів Хмельницької області. Ф. 245 (“Подільське губернське акцизне управління”). Оп. 1. Спр. 149. 60 арк.
153. Журнал Господарського комітету Подільського Губернського акцизного управління щодо визначення вартості розливного спирту заготовки 1913 року // Держархів Хмельницької області. Ф. 245 (“Подільське губернське акцизне управління”). Оп. 1. Спр. 236. 14 арк.

154. Журнал господарського комітету Подільського губерньського акцизного управління щодо визначення ціни на розливний спирт заготовки 1914 року // Держархів Хмельницької області. Ф. 245 (“Подільське губерньське акцизне управління”). Оп. 1. Спр. 239. 14 арк.
155. Справа Контори Камянецького № 4 очисного складу вина // Держархів Хмельницької області. Ф. 245 (“Подільське губерньське акцизне управління”). Оп. 11. Спр. 4. 34 арк.
156. Справа Волочиської митниці про торгуюче при митниці купецтво // Держархів Хмельницької області. Ф. 378 (“Волочиська митниця 1869–1916 рр.”). Оп. 1. Спр. 22. 61 арк.
157. Справа про право продажу горілки за ярликами // Держархів Хмельницької області. Ф. 388 (“Подільський губерньський комітет продажу спиртних напоїв”). Оп. 1. Спр. 1. 7 арк.
158. Справа Подільського губерньського по земських і міських справах присутствія по зверненні Брацлавського землеміра щодо заснування в с. Крищинцях нижчої сільськогосподарської школи // Держархів Хмельницької області. Ф. 429 (“Канцелярія інспектора народних училищ 1-го району Подільської губернії”). Оп. 1. Спр. 124. 4 арк.
159. Слідча справа про графа Ф. Лідерс-Веймарна, який звинувачувався у недотриманні санітарних умов на Марковецькому винокурному заводі // ЦДІАК України. Ф. 315 (“Канцелярія військового прокурора Київського військово-окружного суду”). Оп. 1. Спр. 133. 10 арк.
160. Про викриття контрабанди австрійської горілки // ЦДІАК України. Ф. 315 (“Канцелярія військового прокурора Київського військово-окружного суду”). Оп. 1. Спр. 173. 87 арк.
161. Циркуляр Департаменту зовнішньої торгівлі від 22.12.1862 р. № 20393 про видачу проб та посвідчень при виробництві міцних напоїв і портерів та їх вивозі за межі імперії // ЦДІАК України. Ф. 356 (“Канцелярія Миколаївського військового прокурора”). Оп. 1. Спр. 54. 254 арк.

162. Поліс про страхування винокурного заводу при с. Ляховцях, що належав Ф. О. Терещенко // ЦДІАК України. Ф. 442 (“Канцелярія Київського, Подільського і Волинського генерал-губернатора”). Оп. 1. Спр. 261. 37 арк.
163. Договір від 12 серпня 1879 р. про здачу в оренду Ф. О. Терещенком у м. Житомирі купцям Барденштейну і Янушпольському Голодьковського винокурного заводу // ЦДІАК України. Ф. 442 (“Канцелярія Київського, Подільського і Волинського генерал-губернатора”). Оп. 1. Спр. 274. 3 арк.
164. Повідомлення про прибуття в с. Демитрашовку Ольгопольського повіту Подільської губернії австрійського підданого Яблонського Л. для роботи на винокурному заводі княгині Трубецької в цьому селі // ЦДІАК України. Ф. 442 (“Канцелярія Київського, Подільського і Волинського генерал-губернатора”). Оп. 36. Спр. 1698. 118 арк.
165. Справа про таємне виробництво спирту жителем м. Радзивилів Брондвайном // ЦДІАК України. Ф. 442 (“Канцелярія Київського, Подільського і Волинського генерал-губернатора”). Оп. 37. Спр. 862. 18 арк.
166. Донесення Київському, Подільському і Волинському губернатору про різні події // ЦДІАК України. Ф. 442 (“Канцелярія Київського, Подільського і Волинського генерал-губернатора”). Оп. 43. Спр. 2. 521 арк.
167. Заклади роздрібної торгівлі у Київській губернії // ЦДІАК України. Ф. 442 (“Канцелярія Київського, Подільського і Волинського генерал-губернатора”). Оп. 45. Спр. 395 (ч.1). 178 арк.
168. Про стан винокуріння в Подільській губернії (із звіту Подільського губернатора за 1871 р.) // ЦДІАК України. Ф. 442 (“Канцелярія Київського, Подільського і Волинського генерал-губернатора”). Оп. 51. Спр. 375. 62 арк.
169. Копія всепідданішого звіту подільського губернатора за 1872 р. // ЦДІАК України. Ф. 442 (“Канцелярія Київського, Подільського і Волинського генерал-губернатора”). Оп. 52. Спр. 437. 62 арк.
170. Справа по телеграмі міністра фінансів щодо введення закону про торгівлю напінками євреїв у Київській губернії // ЦДІАК України. Ф. 442

- (“Канцелярія Київського, Подільського і Волинського генерал-губернатора”).
Оп. 53. Спр. 240. 163 арк.
171. Звіт Волинського губернатора про стан губернії за 1875 р. // ЦДІАК України. Ф. 442 (“Канцелярія Київського, Подільського і Волинського генерал-губернатора”). Оп. 55. Спр. 446. 78 арк.
172. Справа по представленню губернаторських звітів про стан губерній за 1877 р. // ЦДІАК України. Ф. 442 (“Канцелярія Київського, Подільського і Волинського генерал-губернатора”). Оп. 57. Спр. 183. 179 арк.
173. Справа з різними виписками узаконень для управління торгівлею на 1868 рік // ЦДІАК України. Ф. 442 (“Канцелярія Київського, Подільського і Волинського генерал-губернатора”). Оп. 101. Спр. 202. 49 арк.
174. Справа про кількість винокурних заводів київської губернії // ЦДІАК України. Ф. 442 (“Канцелярія Київського, Подільського і Волинського генерал-губернатора”). Оп. 452. Спр. 68. 32 арк.
175. Звіт подільського губернатора про стан Подільської губернії за 1890 рік // ЦДІАК України. Ф. 442 (“Канцелярія Київського, Подільського і Волинського генерал-губернатора”). Оп. 528. Спр. 498. 42 арк.
176. Звіт Волинського губернатора за 1878 р. // ЦДІАК України. Ф. 442 (“Канцелярія Київського, Подільського і Волинського генерал-губернатора”). Оп. 532. Спр. 181. 109 арк.
177. Звіт київського губернатора за 1878 р. // ЦДІАК України. Ф. 442 (“Канцелярія Київського, Подільського і Волинського генерал-губернатора”). Оп. 532. Спр. 202. 72 арк.
178. Звіт Волинського губернатора за 1879 р. // ЦДІАК України. Ф. 442 (“Канцелярія Київського, Подільського і Волинського генерал-губернатора”). Оп. 533. Спр. 168. 123 арк.
179. Звіт київського губернатора за 1880 р. // ЦДІАК України. Ф. 442 (“Канцелярія Київського, Подільського і Волинського генерал-губернатора”). Оп. 534. Спр. 422. 87 арк.

180. Звіт Київського губернатора про стан губернії за 1883 р. // ЦДІАК України. Ф. 442 (“Канцелярія Київського, Подільського і Волинського генерал-губернатора”). Оп. 537. Спр. 230. 53 арк.
181. Справа з обзором Подільської губернії за 1884 р. // ЦДІАК України. Ф. 442 (“Канцелярія Київського, Подільського і Волинського генерал-губернатора”). Оп. 538. Спр. 202. 85 арк.
182. Звіт про стан Подільської губернії за 1885 р. // ЦДІАК України. Ф. 442 (“Канцелярія Київського, Подільського і Волинського генерал-губернатора”). Оп. 539. Спр. 219. 57 арк.
183. Справа про виселення селянина с. Журавлик Босого Д. за 50-ти верстну від кордону смугу за контрабандний перенос через кордон з Австрією спирту // ЦДІАК України. Ф. 442 (“Канцелярія Київського, Подільського і Волинського генерал-губернатора”). Оп. 542. Спр. 66. 36 арк.
184. Спр. 89 “Справа про видачу євреям патентів на право утримання оптових складів вина і спирту в сільських місцевостях Київської, Подільської і Волинської губерніях // ЦДІАК України. Ф. 442 (“Канцелярія Київського, Подільського і Волинського генерал-губернатора”). Оп. 542. Спр. 89. 142 арк.
185. Про кількість і стан винокурних заводів у Волинській губернії із звіту губернатора за 1889 р. // ЦДІАК України. Ф. 442 (“Канцелярія Київського, Подільського і Волинського генерал-губернатора”). Оп. 543. Спр. 331. 57 арк.
186. Копії всепідданіших звітів генерал-губернатора Південно-Західного краю // ЦДІАК України. Ф. 442 (“Канцелярія Київського, Подільського і Волинського генерал-губернатора”). Оп. 626. Спр. 20. 122 арк.
187. Звіт київського губернатора за 1895 р. // ЦДІАК України. Ф. 442 (“Канцелярія Київського, Подільського і Волинського генерал-губернатора”). Оп. 626. Спр. 277. 64 арк.
188. Про заснування ярмарків у м. Києві // ЦДІАК України. Ф. 442 (“Канцелярія Київського, Подільського і Волинського генерал-губернатора”). Оп. 627. Спр. 174. 5 арк.

189. Справа про міри боротьби з таємним продажем міцних напитків // ЦДІАК України. Ф. 442 (“Канцелярія Київського, Подільського і Волинського генерал-губернатора”). Оп. 629. Спр. 289. 17 арк.
190. Звіт про становище Київської, Подільської і Волинської губернії // ЦДІАК України. Ф. 442 (“Канцелярія Київського, Подільського і Волинського генерал-губернатора”). Оп. 634. Спр. 724. 20 арк.
191. Про кількість винокурних та пивоварних заводів у Вінницькому, Брацлавському і Балтському повітах Подільської губернії // ЦДІАК України. Ф. 442 (“Канцелярія Київського, Подільського і Волинського генерал-губернатора”). Оп. 635. Спр. 20. 74 арк.
192. Про кількість і місцезнаходження винокурних заводів по Київській губернії // ЦДІАК України. Ф. 442 (“Канцелярія Київського, Подільського і Волинського генерал-губернатора”). Оп. 635. Спр. 243. 175 арк.
193. Справа з обзором Волинської губернії за 1905 р. // ЦДІАК України. Ф. 442 (“Канцелярія Київського, Подільського і Волинського генерал-губернатора”). Оп. 636. Спр. 391. 111 арк.
194. Матеріали повітових з’їздів // ЦДІАК України. Ф. 442 (“Канцелярія Київського, Подільського і Волинського генерал-губернатора”). Оп. 637. Спр. 545. 61 арк.
195. Про кількість винокурних заводів в різних повітах Подільської губернії // ЦДІАК України. Ф. 442 (“Канцелярія Київського, Подільського і Волинського генерал-губернатора”). Оп. 641. Спр. 224. 43 арк.
196. Обов’язкова до виконання постанова для неміських поселень Київської губернії // ЦДІАК України. Ф. 442 (“Канцелярія Київського, Подільського і Волинського генерал-губернатора”). Оп. 641. Спр. 703. 17 арк.
197. Свідчення про кількість винокурних заводів Подільської губернії, число робітників та оборотні капітали // ЦДІАК України. Ф. 442 (“Канцелярія Київського, Подільського і Волинського генерал-губернатора”). Оп. 664. Спр. 473. 44 арк.

198. Спр. 382 “Справа про способи виникнення пропінаційних та інших вотчинних прав та користування ними в Західних губерніях імперії і свідчення про державний продаж вина // ЦДІАК України. Ф. 442 (“Канцелярія Київського, Подільського і Волинського генерал-губернатора”). Оп. 693. Спр. 382. 394 арк.
199. Циркуляр Міністра фінансів від 8 березня 1902 р. про заходи проти розпивання вина у громадських місцях і про порядок відкриття казенних винних лавок і приватних закладів для продажу міцних напیتків // ЦДІАК України. Ф. 442 (“Канцелярія Київського, Подільського і Волинського генерал-губернатора”). Оп. 706. Спр. 196. 103 арк.
200. Повідомлення в Депатамент торгівлі і мануфактур Міністерства фінансів від 14 серпня 1896 р. про кількість фабрик і заводів Київської губернії, кількість робітників, середній місячний заробіток та про продовження робочого дня // ЦДІАК України. Ф. 574 (“Канцелярія старшого фабричного інспектора Київської губернії”). Оп. 1. Спр. 8. 119 арк.
201. Про технічний стан, кількість робітників та умови праці на винокурних підприємствах Київської губернії // ЦДІАК України. Ф. 574 (“Канцелярія старшого фабричного інспектора Київської губернії”). Оп. 1. Спр. 64. 107 арк.
202. Дорожній журнал фабричного інспектора про технічний стан і кількість робітників та умови праці на підприємствах Київської губернії // ЦДІАК України. Ф. 574 (“Канцелярія старшого фабричного інспектора Київської губернії”). Оп. 1. Спр. 151. 78 арк.
203. Листування із Старшим фабричним інспектором подільської губернії про надання статистичних даних про цукрові та винокурні заводи // ЦДІАК України. Ф. 574 (“Канцелярія старшого фабричного інспектора Київської губернії”). Оп. 1. Спр. 191. 119 арк.
204. Відомість про фабрики і заводи м. Києва і Київської губернії за 1899 рік, списки підприємств і свідчення про стан фабрично-заводської

- промисловості в Київській губернії за 1900 р. // ЦДІАК України. Ф. 574 (“Канцелярія старшого фабричного інспектора Київської губернії”).
Оп. 1. Спр. 208. 42 арк.
205. Переписка з власниками підприємств Київської губернії. // ЦДІАК України. Ф. 574 (“Канцелярія старшого фабричного інспектора Київської губернії”). Оп. 1. Спр. 1552. 79 арк.
206. Звіт фабричних інспекторів по семи округах Київської губернії і зведений звіт фабричної інспекції за 1914 р. // ЦДІАК України. Ф. 574 (“Канцелярія старшого фабричного інспектора Київської губернії”). Оп. 1. Спр. 1742. 305 арк.
207. Дорожній журнал фабричного інспектора // ЦДІАК України. Ф. 575 (“Канцелярія київського окружного інспектора”). Оп. 1. Спр. 7. 191 арк.
208. Списки промислових підприємств за 1899–1914, 1915, 1916 рр. // ЦДІАК України. Ф. 575 (“Канцелярія київського окружного інспектора”). Оп. 1. Спр. 73. 401 арк.
209. Листування з Міністерством торгівлі і промисловості про діяльність фабричної інспекції по нагляду за промисловими підприємствами та зловживаннями фабрикантів Київського округу // ЦДІАК України. Ф. 575 (“Канцелярія київського окружного інспектора”). Оп. 1. Спр. 183. 275 арк.
210. Листування зі Старшим фабричним інспектором Подільської Губернії про надання статистичних відомостей щодо цукрових та винокурних заводах // ЦДІАК України. Ф. 575 (“Канцелярія київського окружного інспектора”). Оп. 1. Спр. 191. 119 арк.
211. Учбові заклади Київської, Подільської та Волинської губерній // ЦДІАК України. Ф. 707 (“Управління київського учбового округу”). Оп. 35. Спр. 1. 647 арк.
212. Про надання деяких статистичних даних щодо стану навчальних закладів Київського навчального округу за 1884 р. // ЦДІАК України. Ф. 707 (“Управління київського учбового округу”). Оп. 51. Спр. 40. 64 арк.
213. Про заснування зберігаючої каси при міських двохкласних училищах

- // ЦДІАК України. Ф. 707 (“Управління київського учбового округу”). Оп. 227.
Спр. 44. 29 арк.
214. Брошура пам’яті О. М. Терещенка // ЦДІАК України. Ф. 830 (“Терещенко – землевласник і цукро заводчик”). Оп. 1. Спр. 88. 7 арк.
215. Про здачу в оренду купцям Барштейну і Янушпольському Голодьковського винокурного заводу Житомирського повіту // ЦДІАК України. Ф. 830 (“Терещенко – землевласник і цукро заводчик”). Оп. 1. Спр. 274. 20 арк.
216. Листування з Київським власником Червонського винокурного заводу Ф. Терещенка щодо поставок спирту в Одесу // ЦДІАК України. Ф. 830 (“Терещенко – землевласник і цукро заводчик”). Оп. 1. Спр. 343. 58 кадрів.
217. Опис Пилиповського винокурного заводу у с. Пилипки Житомирського повіту // ЦДІАК України. Ф. 830 (“Терещенко – землевласник і цукро заводчик”). Оп. 1. Спр. 353. 52 арк.
218. Правила внутрішнього розпорядку на Червонському винокурному заводі у м. Червоне Житомирського повіту // ЦДІАК України. Ф. 830 (“Терещенко – землевласник і цукро заводчик”). Оп. 1. Спр. 376. 11 арк.
219. Пам’яті О. М. Терещенка // ЦДІАК України. Ф. 830 (“Терещенко – землевласник і цукро заводчик”). Оп. 1. Спр. 541. 26 арк.
220. Листи управляючого Червонським винокурним заводом Ф. О. Терещенку // ЦДІАК України. Ф. 830 (“Терещенко – землевласник і цукро заводчик”). Оп. 1. Спр. 550. 212 арк.
221. Листи Одеських купців наслідникам Ф. О. Терещенка про купівлю спирту із Червонського винокурного заводу // ЦДІАК України. Ф. 830 (“Терещенко – землевласник і цукро заводчик”). Оп. 1. Спр. 712. 51 арк.
222. Справа про колективне страхування від нещасних випадків на заводах в мастках наслідників Ф. Терещенка у Волинській губернії. // ЦДІАК України. Ф. 830 (“Терещенко – землевласник і цукро заводчик”). Оп. 1. Спр. 775. 259 арк.
223. Звіт жіночої торговельної школи імені П. Г. Терещенка за 1914–1915 рр. // ЦДІАК України. Ф. 830 (“Терещенко – землевласник і цукро заводчик”). Оп. 1. Спр. 1044. 23 арк.

224. Рахунок прибутків і збитків Червонського винокурного заводу за 1912 р.
// ЦДАК України. Ф. 830 (“Терещенко – землевласник і цукро заводчик”).
Оп. 1. Спр. 1354. 18 арк.
225. Спр. 1394 “Відомості про внесення членських платежів Ф. Терещенком у
благодійні і добродійні товариства за 1912 р. // ЦДАК України. Ф. 830
 (“Терещенко – землевласник і цукро заводчик”). Оп. 1. Спр. 1394. 7 арк.
226. Обзор Волынской губернии за 1877 год. Житомир. 72 с.
227. Обзор Волынской губернии за 1878 год. Житомир. 81 с.
228. Обзор Киевской губернии за 1878 год. К. 48 с.
229. Обзор Киевской губернии за 1880 год. К. 51 с.
230. Обзор Киевской губернии за 1898 год. К. 134 с.
231. Обзор Киевской губернии за 1905 год. К. 130 с.
232. Обзор Киевской губернии за 1907 год. К. 166 с.
233. Обзор Киевской губернии за 1908 год. К. 187 с.
234. Обзор Подольской губернии за 1884 год. Каменец-Подольск. 170 с.
235. Обзор Подольской губернии за 1890 год. Каменец-Подольск. 144 с.
236. Обзор Подольской губернии за 1891 год. Каменец-Подольск. 156 с.
237. Обзор Подольской губернии за 1892 год. Каменец-Подольск. 182 с.
238. Обзор Подольской губернии за 1893 год. Каменец-Подольск. 171 с.
239. Обзор Подольской губернии за 1895 год. Каменец-Подольск. 208 с.
240. Обзор Подольской губернии за 1896 год. Каменец-Подольск. 207 с.
241. Обзор Подольской губернии за 1897 год. Каменец-Подольск. 176 с.
242. Обзор Подольской губернии за 1899 год. Каменец-Подольск. 252 с.
243. Обзор Подольской губернии за 1901 год. Каменец-Подольск. 215 с.
244. Обзор Подольской губернии за 1903 год. Каменец-Подольск. 195 с.
245. Обзор Подольской губернии за 1905 год. Каменец-Подольск. 164 с.
246. Обзоры Подольской губернии. (Приложение к ежегодным отчетам
Подольского губернатора). Каменец-Подольск: Под. губ. стат. Комитет.
1889–1911 гг.
247. Памятная книжка Волынской губернии на 1886 год. Житомир. 1885. 77 с.

248. Памятная книжка Волынской губернии на 1889 год. Житомир. 1888. 65 с.
249. Памятная книжка Волынской губернии на 1891 год. Житомир. 1890. 65 с.
250. Памятная книжка Волынской губернии на 1893 год. Житомир. 1893. 65 с.
251. Памятная книжка Волынской губернии на 1895 год. Житомир. 1895. 65 с.
252. Памятная книжка Волынской губернии на 1896 год. Житомир. 1896. 65 с.
253. Памятная книжка Волынской губернии на 1898 год. Житомир. 1898. 65 с.
254. Памятная книжка Волынской губернии на 1899 год. Житомир. 1899. 64 с.
255. Памятная книжка Волынской губернии на 1901 год. Житомир. 1901. 79 с.
256. Памятная книжка Волынской губернии на 1902 год. Житомир. 1902. 99 с.
257. Памятная книжка Волынской губернии на 1903 год. Житомир. 1903. 97 с.
258. Памятная книжка Волынской губернии на 1904 год. Житомир. 1904. 99 с.
259. Памятная книжка Волынской губернии на 1906 год. Житомир. 1905. 43 с.
260. Памятная книжка Волынской губернии на 1909 год. Житомир. 1909. 44 с.
261. Памятная книжка Волынской губернии на 1913 год. Житомир. 1913. 635 с.
262. Памятная книжка Волынской губернии на 1914 год. Житомир. 1914. 548 с.
263. Памятная книжка Волынской губернии на 1915 год. Житомир. 1915. 502 с.
264. Памятная книжка Подольской губернии на 1885 год. Адрес-календарь и статистическо-справочныя сведения. Каменец-Подольск. 1885, Типография Губернского правления. 115 арк.
265. Памятная книжка Подольской губернии на 1859 год. Каменец-Подольск. 1859. Изданная редакцией Подольских Губернских Ведомостей в типографии Губернского правления. 179 арк.
266. Памятная книжка Подольской губернии на 1911 год / [Сост. В. Филимонов]. Каменец-Подольск. 1911. 563 с.
267. ПСЗРИ. Собр. II. Т. XLIII, відділ II, Спб., 1875. С. 31–32.
268. ПСЗРИ. Собр. III. Т. XXVII, Спб., 1907. 732 с.
269. Вся Россия. Русская книга промышленности, торговли, сельского хозяйства и администрации. Адрес-календарь Российской империи. Т. 2. 1897. 3399 с.

270. Винокуренное производство в Подольской губернии // Подольские губернские ведомости. 1891 г. 11 мая. № 37. С. 239.
271. Винокуренное производство в Подольской губернии // Подольские губернские ведомости. 1898 г. 19 мая. № 103. С. 2.
272. Довідник з історії України. А–Я. / За заг. ред. І. Підкови і Р. Шуста. К.: Генеза, 2001. 1135 с.
273. Великий тлумачний словник сучасної української мови (з дод. і допов.) / Уклад. і голов. ред. В.Т. Бусел. К.; Ірпінь: ВТФ «Перун», 2005. 1728 с.
274. Енциклопедія історії України: В 5 т. / Редкол.: В. А. Смолій (голова) та ін. Т. 1.: А-В. К.: Наукова думка, 2005. 688 с.

РОЗДІЛ 2

ЗАГАЛЬНА ХАРАКТЕРИСТИКА ВИНОКУРНОЇ ПРОМИСЛОВОСТІ

2.1. Становище винокурного виробництва

Винокурна промисловість була однією з тих галузей харчової промисловості, що тісно пов'язана із сільським господарством. Головним продуктом цього виробництва був етиловий (винний) спирт – сирець і спирт ректифікат виготовлені з продуктів сільського господарства (зерна, картоплі, меляси тощо). Винокуріння займало важливе місце в економічному житті Правобережної України, оскільки частка його підприємств наприкінці XIX – початку XX ст. дорівнювала 37 % від загальної кількості у всій Російській імперії [1, с. 62].

Для своїх потреб винокурінням займалися сільські господарі, які мали навіть невеликі кошти, тому воно було досить масовим явищем і велося найпримітивнішим способом. Правом вільного винокуріння користувалися дворянські стани і козаки [1, с. 63].

У дореформений період винокурна промисловість на підприємницьких засадах у Правобережній Україні повністю перебувала в руках поміщиків і тісно пов'язувалась із господарством маєтку. Сприятливими умовами для облаштування у маєтках дрібних винокурен було те, що це не вимагало значних коштів та ліберальніші правові норми для приватного винокуріння в Україні, порівняно з Російською імперією. Серед них найважливішою була монополія поміщика на виключний продаж горілки у власних володіннях. Наступна умова – система чарочних відкупів, котра призвела до того, що власники винокурен орієнтувалися не на потреби вільного ринку, а виробляли спирт і напої з нього на замовлення чарочних відкупників. Тим самим відкупи гальмували розвиток комерційного винокуріння і не спонукали поміщиків вдосконалювати процес виробництва. При відсутності попиту на внутрішнього ринку та відсутності шляхів сполучення у поміщиків

відбувалося нагромадження залишеного урожаю зерна, його здешевлення. У силу цих обставин викурювання спирту для поміщиків Правобережної України було основним засобом реалізації хлібних запасів і тим самим підвищувало вартість поміщицького маєтку [1, с. 63].

Це сприяло тому, що у Правобережній Україні в останні передреформені десятиліття зростала кількість поміщицьких винокурень, і загалом, винокурна промисловість по кількості підприємств та вартістю продукції зайняла перше місце у промисловому секторі Правобережної України [2, с. 28]. До того ж у поміщицьких господарствах відбувався процес концентрації виробництва. Про провідне становище винокурної промисловості свідчать наступні дані: у Київській губернії 1801 року діяло 787 гуралень, а у 1860 р. – лише 388, проте виробництво горілки збільшилося втричі [3, с. 23].

Після реформи 1861 р. винокуріння розвивалось у нових умовах. Скасування кріпацтва позбавило поміщиків-заводчиків дармової праці селян, змушувало власників винокурень перебудовувати своє господарство на засадах найманої робочої сили в умовах вільної конкуренції. Перетворенню гуральництва у самостійну галузь ринкової промисловості значно посприяло також “Положення про питтєвий збір”, прийняте 4 липня 1861 р., за умовами якого встановлювалося нове акцизне оподаткування виробництва спирту та вводилася оплата винокурними заводами патентного збору. За новим “Положенням” визначалася норма виходу спирту, за яку власник зобов’язувався оплачувати акциз в залежності від кількості затраченої сировини і точно обчисленої продуктивності підприємства. Встановлювався найменший розмір виробництва: при місткості квасильних діж не менше 540 відер, що забезпечувало одержання упродовж одного порядку виробництва не менше 2250 відер спирту (при цьому діжі кожного порядку повинні за місткістю відповідати одна одній). У 1861 р. визначено акциз розміром 4 коп. з градуса спирту (4 руб. сріблом з відра спирту), а з 1864 р. – 5 коп. з градуса (або 5 руб. сріблом з відра спирту). Завод сплачував патентний збір залежно від місткості його квасильних діж – 10 руб. за місткість у 540 відер і далі з

кожних 540 відер – по 10 руб. Спеціальний циркуляр Міністерства фінансів від 23 квітня 1864 р., припиняв видачу грошових позичок на гуральництво. З огляду на те, що право винокуріння залишалося за казною і дворянством, промисловцям доводилося брати винокурні в оренду. У 1865 р. розмір патентного збору був підвищений вдвоє [1, с. 64].

Внаслідок введення нового акцизного “Положення” в Правобережній Україні зразу припинилося функціонування кількох сотень дрібних поміщицьких гуралень, тих, що за розмірами були меншими встановленої “Положенням” мінімальної норми – 540 відер місткості всіх квасильних діж [2, с. 87]. У зв’язку з цим, із загального числа офіційно зареєстрованих 558-ми винокурних заводів Волинської губернії 1851 р., тільки 410 мали свідоцтва-дозволи на викурку спирту, а 148 – були недіючими. Детальніше кількість таких заводів у повітах Волинської губернії розглянемо у додатку А, з якого бачимо, що упродовж 1851 р. в кожному повіті Волинської губернії майже третина від загальної кількості винокурних заводів були недіючими, причиною чого була їх неприбутковість та жорсткі умови конкуренції.

Зазначене акцизне “Положення” надавало значні переваги заводам із вдосконаленою технологією. При недосконалому виробництві виходив “недокур” (вихід спирту менше норми), тоді власник доплачував до акцизу по нормах; у протилежному випадку одержували “перекур” (вихід спирту вище норми), який не обкладався акцизом або – наполовину [2, с. 87].

Таблиця 2.1

Зростання винокурного виробництва Правобережної України

Роки	Кількість спирту, визначеного за нормою (тис. відер)	Дійсно викурено (тис. відер)	“Перекур” проти норми (тис. відер)	“Перекур” у %
1868–1869	5751,6	6410,3	658,8	11,4
1875–1876	4644,3	5268,5	643,3	13,6
1887–1888	–	7250,5	810,5	14,5

[4, с.173].

Дані таблиці свідчать, що завдяки удосконаленню технології “перекур” проти норми на винокурнях Правобережної України упродовж 1860–1880-х рр. невпинно зростав [4, с. 173].

“Положення про питтєвий збір”, прийняте у 1861 р. зберегло право пропінації (торгівельну монополію) за власниками сільських поселень, що не відповідало акцизній системі, в основі якої покладалася свобода торгівлі, а також залишалось невизначеним питання відповідності факту права торгівлі спиртними напінками як однеї із складових землеволодіння. Таким чином, власники земельних наділів та поселень у Волинській губернії, мали право дозволяти чи забороняти тогівлю на ній спиртними напінками [5, арк. 70–71].

У 1874 р. на території Волинської губернії діяло уже 179 винокурних заводів, у 1875 р. – 139, у 1876 – 104, 1877 – 92, у 1878 р. діяли 103 винокурні заводи, що було більше на 11 у порівнянні з попереднім роком, а також 3 горілчані заводи [5, арк. 14]. В сумі ці підприємства у 1878 р. викурили 61624445° безводневого спирту, вартість якого складала приблизно 4313711 руб. 20 коп., що у порівнянні з попереднім 1876 р., було більше на 12325293°. З даного прибутку на оплату акцизом на користь казни відраховано 47760529° на суму 3343237 руб. 3 коп. і залишалось в розпорядженні заводчиків безакцизно 4691925° на суму 324434 руб. 78 коп. [6, арк. 20]. У 1877 р. губернатор Волині звітував про зменшення винокурних заводів, що пояснювалося нерентабельністю останніх у зв’язку з подорожчанням палива, робочої сили і головне – високої собівартості обробки зернової сировини. З цих причин у Волинську губернію завозилися вина із інших регіонів Правобережної України, де їх виробництво було дешевшим [7, арк. 3]. Також у Волинську губернію для реалізації потрапляв спирт, завезений контрабандним шляхом з привіслянських губерній та австрійських територій [8, арк. 3].

Упродовж 1880–1890-х рр. XIX ст. спостерігалася наступна динаміка розвитку винокуріння на Волині: у 1883 р. діяло 105 винокурних заводів, які викурили 72422822° спирту на суму акцизу 5793825 руб. 80 коп. [9, арк. 7]; у

1885 р. – сума виробництва дорівнювала 3574688 руб. [10, арк. 8]; у 1888 р. 96 заводів, виробили 86138954° спирту на суму акцизу 7967853 руб. 31 коп. [11, арк. 8]. У 1891 р. було 114 заводів, із них 29 недіючих. Обсяги виробництва досягали 1508564 руб. [12, арк. 8]. Загалом, до кінця 1890-х рр. XIX ст. винокурні заводи Волинської губернії виготовляли набагато більше градусів спирту, ніж це було встановлено нормою. У 1898 р. 18 винокурних заводів I округу при нормі 245198953° спирту, викурили 31647641° [13, арк. 12 – 44]. Загалом, динаміку розвитку винокуріння на території Волинської губернії до кінця XIX – початку XX ст. можемо прослідкувати у наступній таблиці.

Таблиця 2.2

Кількість винокурних заводів Волинської губернії у кінці XIX – на початку XX ст.

Роки	Кількість винокурних заводів	Число робітників	Сума виробництва
1895	103	1066	1966990
1896	101	1018	1789137
1897	102	1057	1954464
1898	96	928	1615038
1899	94	1020	1286831
1901	97	976	1588760
1902	99	1059	1594127

[14, с. 54-55; 15, с. 59; 16, с. 55; 17, с. 52-53; 18, с. 68; 19, с. 69].

Отже, загальне число винокурних підприємств Волинської губернії на рубежі століть залишалось приблизно на одному рівні, проте значно зменшилася сума виробництва.

Досить потужний винокурний завод діяв у Берестечку Волинської губернії. На початку 90-х рр. XIX ст., завод був власністю поміщиків Ожеровських, його річний прибуток сягав 16 тис. руб., але перейшов у власність графині Г. О. Граббе, яка володіла 2300 десятинами земельних угідь у Берестецькій волості [20, с. 183].

Введення казенної винної монополії на Волині, призвело до узаконення державного контролю над виробництвом вина і спирту. 1 липня 1896 р. відбулося урочисте відкриття Житомирського № 1 казенного очисного складу. Саме з цієї дати і починає свою історію Житомирський ЛГЗ. Цього року волинський губернатор видав циркуляр, за яким рекомендувалося розповсюджувачам алкогольних напоїв виявляти “крайнюю вежливость и предупредительность к публике”. Тоді ж на складі були призначені посадові особи та заробітна плата для них, яка, наприклад, становила для завідуючого складом Віктора Даженкова 1500 руб., для його помічника – Василя Мануловича – 900 руб., для конторщика Мефодія Архимова – 1000 руб., для підвального Михайла Горового – 800 руб., машиніста Казимира Улянковського – 900 руб., для помічника машиніста Лаврентія Кравчука – 480 руб., та 400 руб. для лікаря Григорія Брунса [21, арк. 3]. Як бачимо, найбільшу зарплатню отримував завідуючий складом, який відповідав і за ремонтні роботи, котрі проводилися за необхідністю [22, арк. 2]. Приблизно таку ж винагороду отримували фельдшер Лемешко та лікар Олександр Васильович Камаєв, які працювали у Любарському казенному очисному складі № 2 [23, арк. 5]. Проте, незважаючи на досить значні розміри заробітної плати, все ж було виявлено факти використання працівниками Житомирського очисного складу предметів державної власності у приватних інтересах [24, арк. 1].

Важливим чинником у розвитку винокуріння була вартість горілки. Ціни на різні спиртні напої встановлювалися державою, і це залежало від їх міцності. Горілка міцністю 40 % вартувала 7 руб. за відро, 57 % горілка – 10 руб., так само вино найвищого очищення – 10 руб. за відро [21, арк. 3]. Загалом, упродовж 1908–1909 рр. у різних місцях продажу казенних міцних напоїв, котрі відносилися до Житомирського очисного складу № 1, продано 109453,483 відра 40° спирту вартістю 879222 руб. 30 коп. В Одеський амбар відправлено дві двадцяткові посудини звичайного вина, а у 111 місцях продажу по місту і по повіті було реалізовано 42034 відра спирту вартістю 354470 руб. 39 коп. [25, арк. 18–53]. Для порівняння, у Любарському № 2 казенному

очисному складі, в середньому, щорічно зберігалось 79030157,3° спирту і вина [26, арк. 13]. Кам'янецький № 4 казенний очисний склад за січень 1910 р. отримав 175410 руб. 15 коп. [27, арк. 3].

Для Житомирського № 1 та Любарського № 2 (у Новоград–Волинському повіті) очисних складів губернське упарвління замовляло спеціальне обладнання. Наприклад, котельний завод “Борман Шведе і К°” упродовж 1896–1898 рр. виготовляв замовлені для казенних винних операцій на складах 15 парових вертикальних водотрубних котлів, а також ректифікатори та насоси системи “Генце”, котрі використовувалися для удосконалення технології очистки спирту [28, арк. 129].

Під час Першої світової війни у приміщенні Житомирського № 1 казенного очисного складу працював лазарет для поранених на сто місць. Обмежилося виробництво спирту, який скеровувався для потреб фронту. У березні 1919 року склад разом з іншими підприємствами винокурної промисловості був переданий Волинському районному управлінню спиртової промисловості (Рауспїрт) і отримав назву Житомирського народного очисного складу № 1. У зв'язку з бойовими діями літа 1919 р. Волинський Рауспїрт зупинив роботу. Пізніше склад був переданий Волинському губернському об'єднанню винокурної промисловості. Приміщення використовувалося військовими частинами, іншими установами [29].

У 1906 р. на території Волинської губернії діяло 130 винокурних заводів, на 6 більше, ніж у попередньому році. В технічному відношенні 32 заводи користувалися перегінними апаратами системи “Пісторіуса”, кубовими і змішаної системи і на 98 заводах були колончасті апарати. Усіма заводами було викурено 147440701° спирту на суму акцизу 16218477 руб. 11 коп. – більше ніж у 1905 р. на 25584347°. Сума виробництва усіх винокурних заводів на всіх діючих заводах визначалася в 3284838 руб. [30, арк. 19].

Дотак як Б засвідчує, що серед винокурних заводів Рівенського повіту Волинської губернії у 1910–1913 рр. найбільшу кількість відер 40° спирту в середньому виготовляли Шпановський № 73, Житинський № 83 та

Волкошовський № 94 заводи, а в Луцькому повіті – Голешовський № 486 і Коршевський № 51 винокурні заводи, при чому Голешовський № 486 був безсумнівним лідером за викуркою спирту по губернії в цілому, що також підтверджує додаток В.

У зв'язку з нормами акцизу за “Положенням про питтєвий збір” у Київській губернії із 350 винокурень, діючих у 1861 р., у 1870 р. залишилося 239, а у 1883 р. – 108. Це свідчить про інтенсивну концентрацію виробництва при збереженні загальної виробничої потужності підприємств. У 1872 р. на території Київської губернії відбувається збільшення виробництва винокурної промисловості і зменшення цукрового виробництва, яке було пов'язане з поганим врожаєм цього року [1, с. 64].

Процеси концентрації винокурного виробництва у Київській губернії здійснювалися особливо швидкими темпами. За архівними даними у 1878 р. із 138 винокурних підприємств Київської губернії, діючими були 127, які виробили спирту вартістю 14079262 руб. – на 2 млн більше ніж у попередньому році [31, арк. 29]. Упродовж двох наступних років – до 1880 р. – чисельність винокурних заводів зменшилася з 128 до 106. При цьому дохід з даного виробництва за вказані роки становив на 130974 млн руб. більше, ніж у попередньому році [32, арк. 8]. Як показує нам додаток Д, найпродуктивнішим у винокурінні упродовж 1880 р. був Уманський повіт Київської губернії.

Внаслідок скорочення кількості дрібних винокурень поміщики втрачали і продукти переробки, які використовувались в їхньому господарстві для корму тваринам. Завдяки звільненню від податків за перевищення встановлених державою норм виробництва спирту великі промислові винокурні, навпаки, процвітали. Тобто таке державне регулювання було вигідним. У березні 1891 р. ці переваги скасовалися. Знову оподатковувалися великі казенні винокурні заводи і зменшувалися податки з малих. Цим самим держава надавала шанс господарствам реалізувати зерно, оскільки кордони для його експорту на той час були закриті. Це призвело до того, що 88

винокурних підприємств Подільської губернії, 9 з яких виробляли половину усієї продукції у Правобережній Україні, змушені були зменшити своє виробництво вдвоє [1, с. 64–65]. Такі крайнощі економічної політики царизму призвели до того, що у 1895 р. у Київській губернії працювало лише 78 заводів з 1334 робітниками та сумою виробництва 15755168 відер спирту [33, арк. 47], а у 1899 р. у – лише 64 заводи з 1101 працівником та сумою виробництва 13080005 відер спирту [34, арк. 35–40].

Отже, акциз з винокурної продукції вираховувався не за дійсним виходом спирту, а за нормами. Це спонукало власників гуралень виробляти з даної кількості сировини найбільшу кількість спирту, збільшувати масштаби виробництва, вводити новітню технологію [35, с. 17]. До цього поміщики сплачували акциз за дійсно викуреною кількістю спирту (до того ж пільговий акциз щодо дрібних і найпростіших гуралень), тому не мали стимулів до покращення якості продукції, збільшення норм виходу спирту, технічного переоснащення власних підприємств. Завдяки вільному продажу алкоголю, фактичній ліквідації монополії, довільним цінам, на ринку “з’явилася конкуренція між власниками заводів на величезному просторі”, “почалася боротьба, яку не будь-який міг витримати” [2, с. 87–88].

Як зазначав А. Ярошевич, на рубежі XIX – XX століть і упродовж першого десятиліття XX століття в основному прибутку підприємців Київської губернії винокурна промисловість відігравала другорядну роль. На перший план виходила цукрова промисловість, котра, головним чином, зачіпала інтереси різних груп населення губернії. Але у деяких повітах губернії і для певних груп населення і винокуріння залишалось важливою галуззю [36, с. 3].

Загальний обсяг виробництва 70–ти винокурних заводів Київської губернії, в середньому, упродовж 1905–1909 рр. сягнув 135206° викуреного спирту, або 3880 тис. відер 40° спирту, що оцінювалося в більш як 2 млн руб. За рівнем розвитку винокурної галузі промисловості Київська губернія займала одне з перших місць у Російській імперії. У 1908 р. загальна викурка

спирту у Київській губернії становила більше 4,5 млн відер (40°), або 38 % загального виробництва спирту в імперії. Серед українських губерній, які входили до складу Російської імперії, за обсягами винокуріння Київську в означений період випереджала Подільська губернія, де загальна кількість викуреного спирту становила 5,2 млн. відер [36, с. 3].

Упродовж означеного п'ятиліття викурка спирту у Київській губернії виражалася такими цифрами: 1905–1906 р. – 108010 тис. градусів, 1906–1907 р. – 127104 тис. градусів, 1907–1908 р. – 155822 тис. градусів, 1908–1909 р. – 165666 тис. градусів і в 1909–1910 р. – 119428 тис. градусів. Ці дані показують нам значне коливання обсягів виробництва спирту. Якщо зауважити, що попередньо у 1872 р. викурка спирту досягала 95356 тис. градусів, то потрібно визнати, що упродовж зазначеного періоду спостерігалось незначне зростання винокурного виробництва [36, с. 3]. Причиною цього, на нашу думку, може бути домінування виробництва цукру.

Розподіл винокурного виробництва по повітах Київської губернії наведено у додатку Е. Як бачимо у цій таблиці, винокурні підприємства на території губернії розміщувались неоднаково, при чому найбільших обсягів воно досягало у повітах західної та північної частин. У цей же час спостерігаємо значну різницю середньої потужності заводів [36, с. 4].

А. Ярошевич визначив окремі групи заводів винокурної промисловості у Київській губернії:

Таблиця 2.3

Типи та кількість винокурних заводів Київської губернії (1908 р.)

Тип заводів	Кількість заводів	Кількість заводів у %
промислові заводи	5	21,7 %
сільськогосподарські	46	38,7%
змішані	16	35,9%
Дріжджові	4	3,7%

[36, с. 4].

З таблиці видно, що, хоча у винокурній галузі Київської губернії переважали сільськогосподарські і змішані заводи, значну роль відігравали і великі промислові підприємства.

Щодо споживання, то у 1908 р. місцеве споживання спирту виражалося в 0,66 відра (40°) на людину, тоді як для Подільської губернії – 0,53 відра і для Волинської – 0,38 відра. Упродовж попередніх 1905 – 1907 рр. споживання спирту з розрахунку на одну людину було: для Київської – 0,70 відра, для Подільської – 0,64 відра і для Волинської – 0,48 відра. Таким чином, у справі споживання спирту Київська губернія була попереду сусідніх і середнього споживання по імперії, котре складало у 1905 – 1907 рр. – 0,57 відра [36, с. 9].

Серед винокурних фабрик і заводів, які діяли у Подільській губернії у другій половині XIX – на початку XX ст., за продуктивністю та впливом на економіку губернії винокурні заводи, поруч з цукровими, займали перше місце [37, с. 15].

Упродовж 1859 р. на території Подільської губернії діяло 257 винокурних заводів, на яких працював 1871 робітник. Грошовий еквівалент виробленої продукції (спирту) дорівнював 2379101 руб. У цей час також діяло 3 заводи з виробництва горілки, на яких працювало 25 осіб, з сумою продуктивності 2250 руб. [38, арк. 116]

Упродовж 60–х рр. XIX ст. винокурна промисловість Поділля майже повністю контролювалася поміщиками і тісно пов'язувалася з сільським господарством, продукти якого перероблялися на місці, і крім того, отримувана при винокурінні барда використовувалася для корму худобі. У 1880-х рр. XIX ст. винокурне виробництво перебувало під контролем торговців, переважно євреїв, і внаслідок цього його зв'язки з сільським господарством значно зменшилися [39, с. 28].

Розвиток винокурної промисловості в Подільській губернії визначався кількістю діючих заводів. У 1861–1862 рр. казенною палатою винокурням Поділля видано 261 свідоцтво на право випускати продукцію [1, с. 69]. За

даними “Обзоров Подольской губернии” в 1862 р., у ній налічувалося 4 горілчаних заводи, у 1863 р. – 2 і у 1864 р. – 3 [1, с. 69].

1870-ті роки відзначилися ростом кількості винокурних заводів та обсягів виробництва спирту. У 1877 р. на Поділлі діяло 120 винокурних заводів, на два більше, ніж у попередньому році. Кількість робітників обчислювалася у 1285. Сума їхнього виробництва продукції дорівнювала 4008560 руб., більше, ніж у 1876 р. на 1268365 руб. За власністю 113 із них належали поміщикам, 5 – євреям, 2 – товариствам. Переважну більшість заводів орендували євреї [7, арк. 139].

Кількість діючих упродовж 1885 р. винокурних заводів у Подільській губернії дорівнювала 123–м, з них два належали товариствам, 54 – власникам або орендарям християнам, а інші 67 – євреям [40, арк. 40].

Протягом року на винокурних заводах було перероблено в пудах: муки кукурудзяної – 1087414,5, житньої – 108047 $\frac{1}{3}$, пшеничної – 5984, сухого солоду – 529834, муки ячмінної – 46000, просяної – 180419, зеленого солоду – 23583, картоплі – 253941,5 та залишків цукрового буряка – 117884; отримано безводного спирту 159552795° [40, арк. 40].

Загальна сума виробництва винокурних заводів у 1885 р., за даними їх власників, оцінювалася в 1191015 руб [40, арк. 40].

У 1887 р. в подільській губернії фунуціонувало 88 заводів, у 1890 р. – 94, в 1891 р. – 88, у 1892 р. – 80, у 1893 р. – 81, у 1895 р. – 83, у 1896 р. – 82, у 1897 р. – 79, у 1899 р. – 73, у 1901 р. – 75, у 1903 р. – 86, у 1905 р. – 89 і у 1909 р. – 92 [1, с. 69].

Винокурне виробництво було одним з досить прибуткових у Чернятинському маєтку М. М. Львової (Літинський повіт Подільської губернії). Маєток із заводом був придбаний власницею у 1864 р. До початку 90-х рр. XIX ст. завод орендувався і приносив 1200 руб. прибутку. Орендні відносини припинилися у 1891 р. і винокуріння здійснювалося за рахунок власниці. Виробничий процес здійснювався найпростішим способом, через що була невисока прибутковість – 678 руб. У 1897 р. на заводі була здійснена

реконструкція, що дало можливість збільшити виробництво. Акцизним відомством було дозволено викурювати до 10 тис. л., пізніше цей показник збільшено до 15,5 тис. [1, с. 69].

Усіх діючих винокурних заводів у Подільській губернії у 1909 р. було 92 (у 1908 р. – 89) і 28 спиртоочисних відділень. З цього загального числа на 4–х заводах винокуріння здійснювалося товариствами, у 80–х – власниками і орендарями – християнами, а на 8–ми – власниками і орендарями–євреями. Загальна кількість викуреного спирту на цих заводах становила 204496860°. Таким чином, перекур проти норми становив 41245304°. Порівнюючи ці цифр з попереднім 1908 роком, ми з'ясували, що збільшення кількості викуреного спирту досягло 10847825° [41, арк. 35–36].

За підрахунками Акцизного відомства, загальна сума виробництва винокурних заводів і спиртоочисних відділень в губернії за 1909 р. становила 4325485 руб., з них – 3578695 руб заводи, а 766790 руб. – спиртоочисні відділення. Це, порівняно з попереднім роком, більше на 189837 руб. або 5,6 % [41, арк. 35–36].

Таблиця 2.4

Розподіл винокурних заводів по повітах Подільської губернії у 1909 р.

Повіти	Кількість		На них викурено спирту (в тис. град.)	Сума виробництва (в тис. руб.)
	Заводів	Спиртоочисних Відділень		
Кам'янецький	8	2	7.082	155
Балтський	6	1	7.247	145
Брацлавський	5	2	14.809	329
Вінницький	11	6	52.300	2.206
Гайсинський	7	2	22.110	435
Летичівський	7	2	8.583	184
Літинський	10	3	13.796	290
Могилівський	7	3	17.328	348
Ольгопольський	6	3	23.393	501
Проскурівський	5	-	6.759	118
Ушицький	10	2	16.556	316
Ямпільський	10	2	14.534	298

Продовження табл. 2.4

Всього	92	28	204.497	4.325
--------	----	----	---------	-------

[41, арк. 36–37].

Отже, з таблиці видно, що найбільша кількість винокурних заводів знаходилася у Вінницькому, Літинському, Ушицькому та Ямпільському повітах, але, за викуркою спирту лідерами були заводи тільки Вінницького повіту. У додатку Ж показано, які саме винокурні заводи зазначеного повіту Подільської губернії у 1909 р. виробляли найбільше спирту. Як видно з цього додатку, за кількістю викуреного спирту відзначалися Сутиський та Уладівський винокурні заводи, перший з яких виробляв як паточний так і хлібний спирт, а другий – тільки паточний.

Палива на усі винокурні заводи використалося на 160000 руб. (дров на 90 тис. руб. і вугілля на 70 тис. руб.), а потужність усіх парових машин біля 1400 кінських сил. Хлібно–картопельний спирт продавався виробниками в казну, а паточний – за кордон (без акцизу).

За казенною оцінкою загальна вартість усіх винокурних заводів Подільської губернії у 1910 р. становила 594422 руб. [42, с.15].

У 1912 р. винокурне виробництво на Поділлі вийшло на перше місце серед винокурень Російської імперії, виробивши за цей рік 6255 тис. відер 40° спирту. Напередодні Першої світової війни у Подільській губернії налічувалося 99 винокурних заводів з фінансовим забезпеченням 75 тис. руб., тобто розмір капіталовкладень однієї винокурні складав близько 7, 5 тис. руб. [43, с. 113].

Розмір основного капіталу окремих винокурень на Поділлі становив від 20 до 350 тис. руб. Серед них найбільшою продуктивністю – 36000000 ° на рік відзначилася Уладівська винокурня. Фінансове забезпечення у 200–300 тис. руб. мали чотири винокурних підприємства (Бершадський, Немирівський, Сутиський і Чечельницький заводи), які виробляли і відповідну кількість продукції – 10–30 тис. градусів спирту, а 100–200 тис. руб. основного капіталу

мали 10 винокурень, 84 інших забезпечувалися від 20 до 100 тис. руб. Загальне число виробленої продукції усіх винокурень Подільської губернії становило у 1911 р. 255220000° вартістю 6262000 руб. [1, с. 69]. Проте, в умовах війни потреба у виробництві спирту була зовсім відсутньою, тому до 1 жовтня 1915 р. Вінницький, Уладівський, Немирівський, Гайсинський та Ладижинський винокурні заводи повністю припинили виробництво [44, арк. 116].

Отже, правобережні українські губернії виробляли більше 1/4 частини усього спирту в Російській імперії, а кількість заводів становила менше 1/3. Щодо робітників, то у Київській губернії їх було 2600, у Подільській – 1620, Волинській – 1420, або 5640 на 445 заводах (в розрахунку в середньому 14 осіб на завод). Більшу частину цих робітників становили селяни тих населених пунктів, де знаходились винокурні заводи [45, с. 134–135].

Таким чином, винокуріння у правобережних українських губерніях протягом другої половини XIX – початку XX ст. як окрема потужна галузь, пройшла значний шлях у виробництві продукції. Вона відіграла провідну роль в економіці краю і в силу різних обставин характеризувалася почерговим зменшенням чи збільшенням кількості підприємств, в залежності від державного регулювання, конкуренції, технічного оснащення тощо. Ця сфера виробництва відзначилася тенденцією до зменшення кількості дрібних поміщицьких гуралень, якому “посприяло” введення нового акцизного “Положення про питтєвий збір” від 4 липня 1861 р., а також нарощуванням обсягів виробництва на промислових винокурних заводах, які звільнялися від податків за перевищення встановлених державою норм. Це було однією із причин концентрації виробництва, проте виробництво спирту залишалося приблизно на тому ж рівні. На початку XX століття за рівнем розвитку винокурна промисловість Правобережної України займала провідне місце в Російській імперії. Винокурні підприємства обробляли сільськогосподарську сировину, в основному використовувалися зернові припаси та картопля, допоміжну роль відіграла патока та ін.

2.2. Фінансове та сировинне забезпечення винокурної промисловості

Правобережна Україна до кінця XIX ст. стала одним з найбільш розвинених по переробці сільськогосподарської сировини районів Російської імперії [1, с. 115]. Про це свідчать нижче наведені дані щодо капіталізації промислового сектору економіки.

Капіталізація у промисловості Російської імперії в 90-х роках XIX ст. характеризується наступними цифрами. До 1889 р. в імперії існувало 504 акціонерних товариства з капіталом у 911,8 млн руб., у 1899 р. їх було уже 1181 з капіталом у 1736,6 8 млн руб. Як бачимо, вкладання капіталу у промисловість за десятиріччя збільшилося на 825 млн руб., при чому у 1896–1898 рр. щорічний вклад акціонерних капіталів досягав 230–250 млн руб., а в 1899 р. – 431,9 млн руб. Загальна сума усіх акціонерних капіталів, за даними міністерства фінансів, у 1899 р. становило 2,3 млрд руб. [1, с. 115]. У харчовій промисловості акціонерний капітал досягав 86,7 млн руб. [46, с. 154].

Метою протекціоністської політики царизму був захист інтересів поміщиків, але одночасно і сприяння розвитку переробної промисловості. Це призвело до того, що з кінця XIX ст. іноземним підприємцям стало вигідніше вкладати капітали у виробництво, ніж довозити готові товари. Цьому сприяла також грошова реформа 1895–1897 рр., внаслідок якої було досягнуто стабілізації російської валюти [1, с. 115–116].

Фінансова реформа С. Вітте сприяла встановленню твердого грошового курсу, що рятувало іноземців від можливого ризику збитків. У залученні іноземних капіталовкладень були зацікавлені й самі вітчизняні підприємці, які отримували значний прибуток від участі у змішаних іноземно-російських акціонерних компаніях [1, с. 116].

Переробні галузі Правобережної України поповнювалися, переважно, іноземним приватним капіталом, який використовувався найбільшими

промисловими компаніями та банками. Особливу активність виявили бізнесмени Франції, Бельгії та Англії [1, с. 116].

Згідно з офіційною статистикою початку ХХ ст., відношення того чи іншого приватного підприємства і товариства у Російській імперії у перше десятиліття ХХ ст. до “іноземного” або “російського” відбувалося за умовними ознаками і працювало дане товариство на базі “російського” чи “іноземного” статуту. Фактично участь іноземного капіталу в російських акціонерних промислових підприємствах була значно більшою. За неможливістю остаточно їх підрахувати дані окремі дослідники цього питання подають у деякій мірі різні цифри [46, с. 377].

Сума іноземних капіталів, вкладених у промислові підприємства Російської імперії, з 1895–1901 рр. зросла майже вчетверо. На початку ХХ ст. приплив іноземних коштів зменшується, проте невдовзі знову збільшується. У 1914 р. частка іноземних капіталів в акціонерних і пайових товариствах Російської імперії дорівнювала 2125, 1 млн руб. [1, с. 116].

У 1895–1902 рр. у Російській імперії відкрито 99 іноземних компаній з основним капіталом у 253 млн руб.; упродовж 1903–1905 рр. – 11 компаній з капіталом 9,5 млн руб. У зв'язку із збільшенням обсягів зарубіжних інвестицій з 1906 по 1913 рр. у країні було засновано 88 компаній з капіталом 168,6 млн руб. Загалом, до Першої світової війни у російську промисловість було вкладено 1343 млн руб. іноземних капіталовкладень [1, с. 117].

З іноземним фінансуванням тісно пов'язувалися і великі монополістичні об'єднання. Напередодні Першої світової війни у руках іноземних фінансистів зосереджувалося близько третини усього акціонерного капіталу у Російській імперії. Французький капітал становив 33, англійський – 23, бельгійський – 20 і німецький – 14 % всіх іноземних вкладень. Понад 25 % усіх іноземних фінансів, вкладених у промисловість країни, припадало на Правобережну Україну [47, с. 387].

Статистичні відомості з 1868 по 1891 рр., свідчать, що загальні державні прибутки власників винокурень у Правобережній Україні становили 120 млн

руб., а видатки на її потреби – лише 72 млн руб. Таким чином, щороку сюди не додавалося близько 39 % коштів. Одночасно розмір оподаткування населення Правобережної України був більшим, у порівнянні з економічно розвиненішими губерніями імперії. Кількість оподаткованих виробництв Правобережжя становило 92,9 %, в Російській імперії – 74,7 %, в Польщі – лише 33,8 %. Отже, Правобережна Україна була ще й надійним джерелом для викачування фінансів на користь політичного центру країни. Так, на одного жителя Правобережної України у 1902 р., в середньому, нараховувалося 16,97 руб. державних прибутків, а видатків – 8,65, в той час як у російських губерніях імперії відповідно ці цифри становили 13,90 та 13,99 руб. [1, с. 118]. Отже, це було не що інше як фінансове обкрадання населення і краю взагалі.

Таблиця 2.5

Розподіл іноземних акціонерних капіталів по країнах за їхнім походженням в XIX ст.

Капітали	1890 р.	1900 р.
Французькі	66,6	226,1
Бельгійські	24,6	296,5
Англійські	35,5	136,8
Німецькі	79	219,3
Американські	2,3	8

[46, с. 156].

Аналіз свідчить, що за десятиріччя в економіці Правобережної України різко збільшилася кількість французького, бельгійського та англійського капіталу.

Проте, іноземні капіталовкладення у діючі акціонерні товариства Правобережної України набули великого значення лише наприкінці XIX ст. Фінанси направлялися як у товариства, які були засновані за кордоном, але мали підприємства у Правобережній Україні, так і у власне українські товариства [1, с. 119].

Винокурна галузь промисловості Правобережної України була втягнута у сферу впливу іноземного капіталу, але, порівняно, з іншими, значно менше.

Архівні джерела свідчать про левову частину білоруського капіталу серед акцій товариства виноторгівлі “Т. Христофоров і К^о”. Так, за даними касової книги зазначеного товариства, у 1907 р. на рахунку Гомельського товариства споживачів знаходилося 435134 руб. [48, арк. 377], трохи менше – на рахунку Вітебського товариства споживачів – 45054 руб. [48, арк. 230]. Також, значним кредитором організації “Т. Христофоров і К^о” був румунський підприємець українського походження – Микола Іванович Такопуло. Сума його капіталовкладень в розвиток виноторгівлі протягом 1907 р. сягнула 35796 руб. [48, арк. 85].

Джерела містять багато відомостей і про активну фінансову діяльність у тогочасній Україні дворянських та численних графських родин з російських губерній. Зокрема, щедрими капіталовкладеннями відзначився князівський рід Вітгенштейнів (Сойн–Вітгенштейнів), які володіли одним із найбільших в Україні винокурно-ректифікаційним заводом у с. Брониця на Поділлі. Також граф М. І. Скурнівенк мав безпосереднє відношення до українського винокуріння (йому належав винокурний завод у с. Олібов Луцького повіту Волинської губернії) [49, с. 84–85]. Певну роль у фінансовому житті Київської губернії відігравав представник угорського графського роду І. О. Шембек, який володів винокурнею у с. Дружня Бородянської волості Київського повіту [49, с. 85]. До фінансово впливових на Правобережжі графських родів належали ще такі як Ніроди та Морстіни (володіли значними винокурнями у Волинській губернії), а також граф О. Ф. Гейден – власник потужного винокурно–ректифікаційного заводу в с. Голяки Вінницького повіту Подільської губернії. Серед баронських фамілій, активними капіталовкладеннями у винокурній промисловості відзначалися представники баронського роду Местмахерів, О. О. Масс і його нащадки, та барон Враньєм [49, с. 85–87].

Не менш важливу роль для винокурної промисловості Правобережної України у досліджуваний період відігравали обсяги наявної сировини. На різних етапах розвитку даної галузі проблема сировинного забезпечення

вирішувалася по-різному. Здебільшого, винокурні заводи забезпечувалися сировиною у тих самих помістях, на території яких знаходилися [1, с. 108].

У винокурних підприємствах Правобережної України у другій половині XIX – початку XX ст. здебільшого використовувалася сировина, яку продукувало землеробство. Частина промисловців використовувала сировинні матеріали з власних господарств, інші підприємці – купляли. Підприємства, котрі працювали на широкий ринок, користувалися, в переважній більшості, придбаними сировинними матеріалами. Із зростанням обсягів виробництва алкогольних напоїв деякі заводи все більше використовували сировину, куплену на ринку [1, с. 108].

Для виробництва спирту в першу чергу, використовувалося жито, пшениця, а також солод, картопля та патока. Про це свідчать наступні дані: у 1862–1863 рр. винокурні Правобережної України переробили 21350 тис. пудів різного борошна, 501 тис. пудів солоду, 750 тис. пудів картоплі; у 1883–1884 рр. – 15318 тис. пудів всякого борошна, 2499 тис. пудів картоплі і 4087 тис. пудів патоки. За сезон 1899–1900 рр. тут було перекурено 4894 тис. пудів різного хліба, 22631 тис. пудів картоплі і 3061 тис. пудів патоки. Використання хліба і картоплі на горілку гарантувало власникам винокурень великі прибутки. Особливо це було вигідно їм робити під час падіння цін на хліб і картоплю. Таким чином, винокуріння було важливим ринком збуту для виробників сільськогосподарської продукції [50, с. 38].

На відміну від інших регіонів, де чотириразове зростання виробництва спирту спиралося на використання картоплі, площі, відведені під цю культуру на Правобережній Україні, збільшувалася ненабагато. Так, у 1891 – 1900 рр. в трьох губерніях Правобережжя України картопля займала лише вдвічі більшу площу порівняно з попередньою, сягнувши з 64200 до 130 тис. десятин. З часом у Волинській губернії розширилася площа під картоплю, яка відігравала важливу сировинну роль у винокурінні [51, с. 30].

Особливістю винокурного виробництва було те, що воно давало високий прибуток, який складався з оплати продуктів, що підлягали переробці та

виручки за побічний продукт – барду, яка застосовувалась як добриво і як корм для худоби. Цей вид виробництва був надзвичайно вигідним для переробки продуктів, транспортування яких в умовах відсутності якісних під'їзних шляхів залишилося обмеженим [39, с. 9].

Серед сировини, яка перероблялася винокурними заводами Волинської губернії, на початку ХХ ст. основну роль відігравала картопля, яка на той час уже приблизно займала 84,5 % загальної їхньої кількості. При чому, її використання постійно збільшувалося. Хлібні запаси в губернії становили всього лише 8,1 %, а жито, як сировина для винокуріння, поступово втрачало своє значення. Патока становила 7,4 % сировини [1, с. 109].

При описі Шибенського № 264 винокурного заводу 4-го акцизного округу Волинської губернії зазначалося, що для оплати акцизом на основі ст. 160 і ст. 253 статуту про питтєві збори приймалися такі норми виходу спирту із затраченої сировини: 38 % із хлібних припасів, 25,3 % із зеленого солоду, 12 % картоплі при ємкості 6 відер хлібних запасів, 4 відра зеленого солоду та 1/3 відра картоплі. При таких розрахунках упродовж 1906–1907 рр. на цьому заводі використано 33174 пуди картоплі та 2910 пудів зеленого солоду [52, арк. 9].

Кількість затраченої сировини для винокуріння у Волинській губернії на початку ХХ ст. показано у додатку 3, у якому бачимо, що упродовж 1912–1914 рр. основними сировинними джерелами для винокуріння була картопля, ячмінь та пшениця, а жито, патока і дріжджі використовувались значно менше.

Таблиця 2.6

Кількість затраченої сировини для винокуріння у Київській губернії у 1898 р., 1905 р., 1907 р., 1908 р. (в пудах)

Сировина	1898 р.	1905 р.	1907 р.	1908 р.
житня мука	246781	196228	125843	87471
пшенична мука	–	3702	25299	1173
просяна мука	49727	6735	101820	14039

Продовження табл. 2.6

ячмінна мука	14979	16789	–	276
кукурудзяна мука	297546	201873	429677	324039
цукрові залишки	489690	795377	1011736	1602598
сухий солод	81785	20506	200552	193983
зелений солод	458905	638203	373608	364624
картопля	2714617	3925475	4218244	4738993

[1, с. 110].

У Київській губернії, так само як і у Волинській, основною сировиною для винокуріння залишалася картопля, кількість якої у переробці щороку тільки збільшувалася, також у значній кількості використовувалися сухий та зелений цукор і його залишки і серед борошна найчастіше – просяне та кукурудзяне.

Використання хліба на винокурних підприємствах було нерентабельним. На один двопудовий казан за добу використовувалося від 8 до 10 пудів борошна, а протягом року щонайменше – 2920 пудів [1, с. 113].

Якщо брати до уваги сировину, з якої виготовлявся спирт у Київській губернії, то на її території у 1908 р. функціонували такі підприємства: 1 завод виготовляв спирт із зернових припасів, 49 заводів – із зернових припасів і картоплі, 3 заводи – з хлібних припасів і патоки, 13 заводів – із зернових припасів, картоплі і патоки, тільки з патоки – 1 завод, і 4 заводи – із хлібних припасів по дріжджовій нормі [36, с. 5]. Ці дані свідчать про те, що власники винокурень здійснювали переробку сировини, враховуючи витрати на її придбання і можливий прибуток від виробленої продукції.

Як видно з додатку К, для виробництва спирту у Київській губернії використовувалася така сировина: різних зернових запасів – 1294 тис. пуд, картоплі – 5132 тис. пуд і патоки – 1011 тис. пуд.

Промислове винокуріння Подільської губернії у другій половині XIX – на початку XX ст. забезпечувалося такими основними сировинними матеріалами як картопля і меляса (побічний продукт цукрового виробництва).

Кількість затраченої сировини у винокурній промисловості Подільської губернії наведено у наступних таблицях:

Таблиця 2.7

Сировина, перероблена винокурними заводами Поділької губернії
у 1884 р.

Назва припасів	Їхня кількість (в пудах)
кукурудзяне боршне	1305098
житнє борошно	985791
пшеничне борошно	3560
сухий солод	529606
зелений солод	16560
просяне борошно	146758
Картопля	119871
цукрові буряки	112989

[53, арк. 10].

Отже, у 1884 р. на винокурнях найбільше використовувалося кукурудзяне борошно. З наведеної у таблиці кількості сировини 108 винокурних заводів виробили 157941787° спирту [53, арк. 10].

Таблиця 2.8

Кількість сировини, затраченої на винокуріння у Подільській губернії
у 1890 р. та у 1897 р.

Назва припасів	Їхня кількість (в пудах) у 1890 р.	Їхня кількість (в пудах) у 1897 р.
кукурудзяна мука та кукурудза в зерні	878.648	513.180
борошно житнє	743.565	560.596,5
борошно пшеничне	13.251	1.682
борошно просяне	25.826	1.690
зелений солод	107.557,5	855.692
залишки цукрового буряка	1.352.077	1.159.489,5
Картопля	321.466,5	513.180

[54, с. 7, 55, с. 2].

Порівняно з попереднім 1889 роком, в кількості затраченої сировини для винокуріння можна побачити суттєві зміни, наприклад, у 1890 р. значно зменшилося використання житнього борошна, і, навпаки, збільшилося використання кукурудзи, картоплі і цукрових залишків. Таблиця показує нам, що для винокуріння у Подільській губернії упродовж 1897 р. у найбільшій кількості використовувалися картопля, залишки цукрового буряка та житнє борошно, число яких, у порівнянні з 1890 р., змінилося: відбулося зменшення затрат зеленого солоду та прогресивне використання картоплі.

Таблиця 2.9

Розхід сировини на винокуріння у Подільській губернії 1909 р.

Сировина	Пудів сировини
кукурудза	548.944
жито	69.178
пшениця	2.691
сухий солод	14.352
зелений солод	536.997
цукрові залишки	2.350.285
картопля	5.427.417,5
екстракт Бауера	3.218,5
просо	7.724
ячмінь	630

[41, с. 35].

Отже, головними сировинними продуктами, використаними для виробництва спирту у 1909 р. на Поділлі були: картопля, цукрові залишки та кукурудза. Це підтверджують також дані додатку Л.

Упродовж 1911–1912 рр. з 10,2 млн пудів усієї сировини для виробництва спирту частка картоплі становила 5,4 млн пудів або 53 %, меляси – 3,9 млн пудів, або 38 %, решта 9 % складала такі матеріали як: сухий солод,

зелений солод, пшениця, жито, кукурудза, просо (борошно), овес (борошно), ячмінь (борошно), екстракт Бауера і крохмаль [56, с. 50].

З розвитком цукрової промисловості, роль картопляного винокуріння у довоєнний період поступово зменшувалося, але у Подільській губернії переробка картоплі на винокурних заводах у цей час все ж досягала 35–40 % збору [56, с. 72]. Це можна пояснити тим, що переважна більшість винокурних заводів на Поділлі була в тісному зв'язку з господарствами, що вирощували картоплю [56, с. 50].

У зв'язку з цим, навіть для визначення ціни на розливний спирт у Подільській губернії господарський комітет усі винокурні заводи поділив на два територіальних райони: перший район охоплював заводи, основним джерелом сировини яких була виключно картопля (картопляний) та другий, заводи якого використовували таку сировину як злакові припаси (злаковий) [57, арк. 1].

Заводи першого району в період 1913–1914 рр. виробили 2.328.104 відрів 40° спирту. Для отримання такої кількості було використано 3.000.265 пуд картоплі, при чому на одне відро в 40° потрібно рахувати 1289 пуд картоплі, крохмальністю в 17,30 %, що складає 13,84 градуса алкоголю із пуда картоплі. Згідно з циркуляром Головного Управління від 13 серпня 1908 р. № 1755 на одне відро 40° спирту припадало 0,16 пуда зеленого солоду, з якого виходило 4,16 градуса алкоголю. Решту градусів (18) викурювали із кукурудзи, якої на відро було потрібно 0,409 пуди [57, арк. 3].

Таблиця 2.10

Кількість сировини у % відношенні затраченої на виробництво горілки у Подільській губернії на початку ХХ ст.

Сировина	1912 р.	1907-1912 рр.
меляса	52,4 %	40,4 %
картопля	34,85 %	42,35 %
сировина із збіжжя	12,8 %	17,3 %

[56, с. 50].

У 1912 р. у відсотковому відношенні для виробництва спирту, разом з картоплею, зростає частка меляси, що можемо побачити у додатку М.

Отже, орієнтація російського уряду на зарубіжні інвестиції, недостатнє нагромадження капіталів у руках вітчизняних промисловців, були сприятливими умовами для залучення у правобережні українські губернії фінансів іноземних підприємців. Це прискорювало технологічний розвиток винокурної промисловості. Активними капіталовкладчиками у винокурну галузь промисловості Правобережної України були білоруські акціонери, чий капітал переважав серед акцій товариства виноторгівлі “Т. Христофоров і К^о”, угорські та румунські акціонери, а також власне російські.

Таким чином, для виробництва спирту у правобережних українських губерніях у пореформений період використовувалося у великих кількостях борошно, а також солод, картопля та патока. Винокурні заводи Волині, на початку ХХ ст. переробляли найчастіше картоплю, при чому, її використання постійно збільшувалося. Ячмінь, пшениця, жито, патока і дріжджі використовувались значно менше. У Київській губернії, так само як і у Волинській, основною сировиною для винокуріння залишалася картопля, кількість якої у переробці щороку тільки збільшувалася, також значним було використання сухого та зеленого цукру і цукрових залишків; серед різних сортів борошна найбільше використовувалось просяне та кукурудзяне. Головним джерелом для забезпечення промислового винокуріння сировиною у Подільській губернії у другій половині ХІХ – на початку ХХ ст. були також картопля і меляса (побічний продукт цукрового виробництва).

Винокурне виробництво Правобережної України давало власникам високий прибуток у вигляді виручки за основний продукт – спирт та побічний – барду, яка застосовувалась як добриво.

2.4. Фіскальна та соціальна політика держави у винокурній галузі

Такі економічні чинники в українських губерніях Російської імперії, як кріпосницькі пережитки, значна частина іноземних фінансів, технічна відсталість, запізнений вступ на шлях розвитку ринкових відносин, недостатнє нагромадження фінансів – ставили імперію в розряд економічно відсталих країн [1, с. 128].

В основі економічної політики російського царизму було прагнення забезпечити капіталістичну промисловість ринками продажу товарів за найвищими цінами одночасно при всебічній підтримці поміщиків і при умові, що промисловці, в основному, у галузі політики залишалися безправними [58, с. 59]. Податкова, фінансова і кредитна політика царизму також носила подібний характер.

У 1860 р. дещо обмежено безакцизне викурювання горілки із бурякових залишків, а у місцевостях, де не було питтєвих відкупів, введено акциз по 1,15 руб. з відра. Після ліквідації винних відкупів 1 січня 1863 р. акциз накладався повністю на усе винокурне виробництво [59, с. 62]. В результаті цього, багато дрібних винокурних підприємств припинило своє існування, проте скорочення кількості підприємств не означало занепаду винокурного виробництва [1, с. 136].

Акцизна система дозволила винокуріному виробництву отримати широку свободу, і тим самим стати об'єктом вільного підприємництва. При фіксованій нормі виходу спирту та акцизі 4 коп. з градуса, для одного пуда перекурюваної бурякової патоки дана норма становила 25°. Намагаючись гарантувати казні фінансові надходження, закон надавав промисловцям у безкоштовне користування увесь “перекур” [59, с. 62–63].

Щоб оплата акцизу не була різким “ударом” по винокурінні, 5 серпня 1868 року прийнято закон “Про ціни, за якими акції, облігації і паї промислових підприємств, товариств і компаній приймалися в заклади по

розстрочці оплати акцизу за вино в Імперії”, за яким зазначені в назві закону цінні папери могли бути заставою для розстрочки оплати акцизу за алкогольні напої по цінах, встановлених Міністерством фінансів [60, с. 141–142].

На захист економічних інтересів російських промисловців значною мірою спрямовувалася і зовнішня політика. Здійснюючи митну політику нібито в інтересах розвитку промисловості, російський уряд поступово перетворював її в джерело поповнення казни, у засіб пограбування робітників через підвищення цін на товари першої необхідності, в засіб підтримки лише промислових магнатів, капіталістів-фаворитів та промисловців з інших країн [61, с. 267].

Законом від 5 липня 1868 р. № 46079 вводився в дію новий митний тариф щодо торгівлі з європейськими країнами та Царством Польським, який передбачав відміну встановленого указами 14 березня 1858 р. та 30 грудня 1861 р. двох додаткових до митних зборів 5 % стягнень. Також цей закон поширювався на торгівлю через чорноморські порти із Закавказзям і вступав у дію з 1 січня 1869 р. [60, с. 31–32].

Найбільш виразно така протекціоністська політика щодо промисловості проявлялася саме у тих галузях, в яких безпосередньо брали участь дворянські капітали – винокурній, цукровій та ін. Щоправда в різні періоди напрямки цієї політики змінювалася, але підприємці завжди залишалися у економічному вигаши [62, с. 17].

Встановлення монополії на продаж спиртних напоїв дозволило значно збільшити державні прибутки. У 1892 р. податки від продажу спиртного наповнили бюджет на 242 млн руб., то у 1903 р. держава отримала від продажу даного товару вже 557 млн руб. (з яких 322 млн руб. складав акциз, а 235 млн руб. – доходи від монополії) [1, с. 136]. Такому значному приходу коштів у казну посприяв закон від 18 травня 1881 р. “Про підвищення акцизу з вина і спирту”, за яким держава отримувала вдвічі більше прибутків від прожажу спирту, вина, а також горілки із цукровобурякових залишків, медової піни і воскової води, оскільки встановлювався акциз у розмірі 8 коп з градуса

по спиртоміру Траллеса, або по 8 руб. з відра безводного спирту. Новий розмір акцизу почав сплачуватися із заторів, зроблених з 1 липня 1881 р. [63, с. 86].

Винна монополія сприяла надходженню до вітчизняного грошового ринку оборотних коштів приватних підприємців, вивільнених із сфери, що була монополізованою державою. Таке поповнення, за деякими оцінками, становило більш як 269 млн руб. [1, с. 136]. Це дало змогу спрямувати звільнені фінанси в інші галузі промисловості.

З переходом “питтєвої справи” у підпорядкування казенних палат, ця важлива прерогатива, повинна була контролюватися державою більш строго, ніж раніше, але фактично це виявилось не так. Як визнання своєї неспроможності організувати належним чином стягнення акцизу, імперські чиновники віддавали на відкуп приватним особам основний державний непрямий податок. Відносно короткий час державного управління збором “питного” податку змінився відкупам, які, особливо шинковий (“питний”), не тільки були неефективними, а й приводили до численних порушень, небаченого в інших відомствах “розквіту” корупції [1, с. 137].

Після прийняття “Положення про питний збір” від 4 липня 1861 р. в Російській імперії уперше утворювалася система спеціалізованих органів з адміністрування непрямих податків. Держава відмовлялася від “збанкрутілої” відкупної системи і повернула під свій контроль усю повноту відповідальності за забезпечення основного податкового надходження до бюджету – акцизу із виробництва спирту і алкогольних напоїв, а також патентних зборів із заводів і різних місць реалізації винокурної продукції [1, с. 137].

Губернські акцизні управління створювалися залежно від потреби, у кожній губернії, або одне на кілька губерній і здійснювали фінансові та адміністративні функції. Найперше вони контролювали: а) виробництво різноманітних підакцизних напоїв (спирту, горілки, настоянок, тощо); б) обіг цих продуктів з метою відповідності нормативним приписам і недопущення незаконного виробництва та продажу алкогольних напоїв [1, с. 138].

У рамках правоохоронної функції представники акцизного нагляду здійснювали також кримінально–процесуальні й адміністративно–процесуальні дії, зокрема, проводили дізнання у справах про порушення акцизного законодавства та вирішували їх там, де законодавець не відносив відповідні склади до компетенції судових органів [1, с. 138].

Міністр фінансів, С. Вітте, здійснив перегляд існуючої системи оподаткування. у жовтні 1892 р. з метою зміни прийнятих раніше податків створювалася спеціальна комісія під керівництвом директора Департаменту торгівлі і мануфактури В. Ковалевського [64, с. 84].

Одним із найефективніших засобів надходження грошей від населення стала встановлена С. Вітте монополія на спиртні напої. Винокуріння залишалося в приватних руках, проте спирт-сирець закуповувався державою. Очищення спирту і виготовлення горілки відбувалося на приватних підприємствах тільки на замовлення казни і під контролем акцизного нагляду. Продаж спирту, вина і горілчаних виробів був виключним правом держави. Проте, реформа не стосувалася виготовлення пива, портера і виноградного вина. У містах алкогольні вироби продавалися з 7 години ранку до 10 години вечора, а в селах в літні і весняні дні (квітень–травень) до 10, а в зимові – 8 години вечора. Під час хресних походів, а в неділю – до закінчення літургії спиртне заборонялося продавати. Монополія використовувалася Міністерством фінансів для покриття бюджетного дефіциту [64, с. 86].

Фіскальна політика С. Вітте мала суперечливий характер, тому що для економічного розвитку країни він використовував методи і засоби, які до певної міри були характерні для феодальної епохи правління у Російській імперії [1, с. 139].

До статуту про промисловість не включалися правила регулювання порядку для фіксації значної кількості фабрик і заводів різних галузей виробництва. Будівництво винокурних, горілчаних заводів регламентували правила про питтєвий збір. Стаття 133 статуту про акцизи забороняла відкриття нових винокурних заводів у містах і приватним особам та вже

існуючим акціонерним компаніям, у чийх статутах дане рішення не було обговорене заздалегідь. Забороні підлягали і нові заводи, засновані акціонерними товариствами, яким заборонялося не тільки будівництво нових, але й купівля старих заводів. Це положення вдало поєднувалося із законом, прийнятим 4 червня 1890 р. “Про міри, стосовно розвитку сільськогосподарського винокуріння” [65, с. 42].

Акцизна система певним чином гальмувала розвиток спиртової промисловості, оскільки збільшення поборів в царську казну з виробництва і продажу алкогольних напоїв, неминуче вело до підвищення непрямих податків з населення [1, с. 139].

Влада прагнула повернути власникам заводів витрати на зберігання спирту, встановлювала загальні безакцизні відрахування і порядок їх використання. Більше того, при уведенні додаткового безакцизного відрахування, отримання спирту із пшениці та картоплі тісно пов’язувалося з вищими формами землекористування. Головними результатами дії акту 1890 р. були наступні: 1) перестали виникати винокурні заводи без землі; 2) зменшилося виробництво спирту на існуючих заводах; 3) з’явилася велика кількість дрібних заводів, які найбільш, на думку влади, відповідали сільськогосподарським цілям підтримки тваринництва; 4) розширилася територія вирощування картоплі [65, с. 42].

Уряд допускав завищення цін на спирт поміщиками, проте у 1890 р. заборонив будувати нові винокурні заводи у містах і сприяв створенню у цій галузі акціонерних товариств. Міністерство відверто демонструвало свою підтримку великому поміщицькому капіталу [62, с. 23].

Водночас соціальна політика російського царизму полягала у боротьбі із зловживанням алкогольними напитками серед дорослого населення. Для попередження розвитку алкогольної залежності створювалися спеціальні соціальні служби – губернські попечительства народної тверезості, основною метою яких була організація дозвілля – створення бібліотек, чайних–читалень, книжкових складів, організація народних читань, хорів та оркестрів, театрів та

гулянь, недільних шкіл та вечірніх класів, розповсюдження спеціальних брошур і видань, спрямованих на боротьбу із зловживанням алкогольних напоїв.

Зазначені губернські попечительства народної тверезості у Правобережній Україні здійснювали свої функції через повітові комітети, у яких налічувалося 49 обов'язкових членів, а до 1911 р. ця кількість збільшилася до 55 осіб [66, арк. 71]. Повіти правобережних українських губерній поділялися на окремі дільниці, у кожній з яких за порядком слідкував дільничний інспектор [67, с. 166].

До губернських попечительств міг вступати кожен, хто хотів своїм прикладом демонструвати користь життя без споживання алкоголю. Такі співробітники називалися “членами-соревнователями” і нагороджувалися дипломами з підписом губернатора. Ними не могли бути неповнолітні та власники питтєвих закладів. Усі члени попечительств мали особливі знаки, які прикріплювалися до верхнього одягу. Вони слідкували за порядком у питтєвих закладах. Якщо виявляли порушення, то повідомляли про це акцизному чиновнику або поліції. Також до їхніх обов'язків входило поширення серед населення літератури про шкідливість алкоголізму. Серйозно хворих комітети направляли лікувати у спеціальні заклади [67, с. 166].

Губернські попечительства про народну тверезість клопотали до Головного управління неокладних зборів і казеного продажу напйтків щодо виділення коштів для наповнення бібліотек у чайних-читальнях літературою, та оплату вечірніх курсів, що було тимчасово відхилено [68, арк. 2–6].

Наприклад, зі звіту про діяльність комітету Подільського губернського попечительства народної тверезості за 1907 р. дізнаємося, що упродовж зазначеного року у розпорядженні даного попечительства були: один Народний дім ім. О. Пушкіна, дві чайних–читальні з бібліотеками при них і вечірні класи для дорослих. Упродовж року членам попечительства вдалося двічі організувати народні читання (через погане відвідування), три лекції, один концерт, десять благодійних спектаклів з танцювальними вечорами, один

дитячий ранок, одну лотерею, п'ять демонстрацій кіно. За здачу в оренду народного дому приватними підприємцями і благодійними організаціями виручено 3515 руб. 20 коп. [69, арк. 4].

Чайні–читальні при народному будинку відкривалися тільки тоді, коли у них ставилися спектаклі або проводилися читання. Прибутковість таких заходів протягом року становила 1010 руб. 75 коп., а чистого прибутку – 210 руб. 75 коп. Це пояснювалося тим, що організатори користувалися безкоштовно приміщенням та обслуговувалися працівниками цього народного будинку [69, арк. 4].

Бібліотека функціонувала не надто активно, але для широкого загалу виписувалися такі журнали, як “Весник трезвости”, “Природа и люди”, “Деревенский досуг”, і газети “Киевлянин”, “Русское чтение”, “Биржевые Ведомости”, “Подоліе” і “Сельский вестник” [69, арк. 5].

Упродовж першої половини року комітет субсидіював два вечірні класи для дорослих, завсновані при міських училищах, чоловічого при Гоголівському і жіночого – при жіночому приходському училищі [69, арк. 5].

Далі розглянемо діяльність комітету губернського попечительства народної тверезості детальніше у повітах Подільської губернії. Так, наприклад, у Кам'янецькому повітовому комітеті 1899 р. було дві чайні, одну з яких закрили у лютому 1907 р., інша – Івахновецька – знаходилася у селянському будинку і складалася з двох кімнат, за які потрібно було оплатити оренду у 36 руб. Проте, відвідувачів у ній за рік налічувалося 168 тис. чол. Із загальної кількості 18 бібліотек, 10 знаходилися в народних училищах, 7 – при церковно-приходських школах і одна – в приватному будинку. Кількісно бібліотеки володіли 11132 книгами, серед яких найбільше було духовних (1303) та історичних (1275), решта – географічні (826), природничі, медичні, сільськогосподарські (2262), філологічні (5365), а також книги різного змісту (77) та періодичні видання. Ними користувалися 1650 абонентів. Щодо зловживань алкоголем проведено 88 читань на 7–ми пунктах, які відвідало 8466 чоловік [69, арк. 6]. У м. Кам'янці в 1897 р. відкрита перша чайна–

читальня біля ринку, тому у ринкові дні у ній налічувалося від 20 до 900 чол. відвідувачів [70, арк. 134].

Незначною була діяльність Проскурівського та Летичівського повітових комітетів, які змогли організувати 258 та 20 народних читань відповідно, з кількістю відвідувачів 15283 осіб у Проскурівському та 2080 осіб у Летичівському повітах [69, арк. 7].

Літинський повітовий комітет мав у своєму розпорядженні 7 чайних–читалень і спонукав населення проводити свій вільний час не за розпиванням алкоголю, а за чашкою чаю з булочками чи бубликами та з переглядом або читанням корисної періодичної літератури, такої як газет “Сокіл”, “Беседа”, “Крестьянске хозяйство” та ін. У м. Літині звідуючі чайними – М. Подвисоцький та С. Лащевський організували 30 спектаклів, а у м. Хмільнику того роду заходами займалися любителі драматургічного мистецтва. Крім того, С. Лащевський з ініціативи предводителя дворянства А. Львова пожертвував 50 руб. на ялинку для дітей із бідних сімей з подарунками. Наприклад, для хлопчиків подарунком могла бути тканина для костюма, а для дівчаток – плаття і по фунту солодоців, а для тих, хто вчився – олівець, зошит та ручка. Також комітет заснував у 5 населених пунктах вечірні класи для дорослих [69, арк. 8].

Завдяки діяльності Брацлавського Повітового комітету упродовж року сім чайних відвідало 60,5 тис. осіб, а у 67 читаннях взяли участь – 14850 [69, арк. 8].

Особливістю організації дозвілля Гайсинським повітовим комітетом було те, що народні читання у даному повіті здійснювалися при церковно-приходських школах, завдяки чому 211 занять, приурочених зловживанню спиртного, змогли відвідати 14121 чол. [69, арк. 9].

На території Ямпільського повіту робота комітету не була такою плідною, як у сусідньому, оскільки 9 чайних були закриті на початку польових робіт, але в період роботи з першого січня по перше травня 1897 р. та з першого жовтня до 31 грудня поточного року 7014 відвідувачів принесли

прибуток в 179 руб. 45 коп. від проданого чаю та 21 руб. від театральних постановок. У Томашевському книжковому складі продано книг на 9 руб. 58 коп. [69, арк. 10].

У Ольгопольському повіті у 1907 р. діяли дві чайних з бібліотеками-читальнями, які у поточному році відвідали 24164 чол. Також у м. Ольгополі діяло Чудо–Михайлівське братство, яке організовувало народні читання і вечірні класи для дорослих. При Бершадському народному училищі була відкрита народна бібліотека ім. Павленкова, а також школа для дорослих [69, арк. 11].

Балтський та Ушицький повітові комітети мали у своєму розпорядженні тільки дві чайних, де проводилися заняття вечірніх шкіл із 107 учнями, а також одна бібліотека, у якій обслуговувалися 680 абонентів [69, арк. 12, 14]. Бажаючих взяти книгу із чайної додому працівники реєстрували в алфавітній книзі з підписом читача. Дозволялося користуватися книгою не більше тижня часу. У випадку втрати книги читальня компенсувала її вартість через волость [71, арк. 30].

Активною роботою відзначився Могилівський повітовий комітет, який використовував 8 чайних з бібліотеками-читальнями при них, також три народні доми і 13 бібліотек–читалень. Власники с. Миток (генерал–адютант адмірал М. Чихачов) та с. Кукавки (П. Капгер) надали безкоштовно приміщення під народні доми, що значно посприяло просвітницькій роботі комітету [69, арк. 13].

Ще одним важливим вектором просвітницької діяльності комітетів губернських попечительств народної тверезості було розповсюдження листівок та журналів, спрямованих проти алкоголізму серед населення. Серед таких у 1909 р. були складені Д. Булгаковським (одним із засновників Олександрівського об'єднання тверезості в Санкт-Петербурзі) і надруковані у Санкт-Петербурзькій Синодальній типографії листівки: “Жалость взяла” (1908 р.), “Поздние розкаяние” (1908 р.), “Терзание одно” (1908 р.), “Без поры без времени” (1908 р.), “Без вина одно горе, а с вином

старое одно, да новых два” (1908 р.), “Горькая правда о пьянстве” (1908 р.), “Водка сильна, но сильнее воля своя” (1908 р.), “Дружеский совет: как убежать от окаянного пьянства” (1909 р.) та ін. Також, згідно із циркуляром від 20 березня 1908 р. за № 1708 головного управління неокладних зборів і казенного продажу напитків повідомлялося, що на 1909 р. планувався випуск журналу “Трезвие всходи” [72, арк. 2–6].

Отже, надзвичайно багатогранна діяльність комітетів губернського попечительства народної тверезості на території Подільської губернії вимагала коштів, тому у додатку Н наводимо таблицю оборотів спеціальних коштів Подільського попечительства народної тверезості за 1907 р., з якого бачимо, що тільки Летичівський повітовий комітет внаслідок активної діяльності використав протягом року усі кошти, в інших повітових комітетах кошти залишалися для використання у майбутньому.

У кожному комітеті народної тверезості велися особові рахунки щодо витрат та авансів. На початку січня кожного року (до 15 числа) особа, яка отримала аванс, звітувала перед комітетом про розміри витрачених та залишених коштів [73, арк. 1].

13 січня 1912 р. прийнято закон, який відмінив деякі архаїчні постанови статутів про акцизні збори. Він стосувався тих частини, які регулювали технічну сторону виробництва спирту і виникли ще у 60–70-х рр. XIX ст. У свій час ці статті вводилися з метою кращого і точного обліку отриманого на заводах спирту, тому в підсумку, все виробництво виявилось обкладеним цілою мережею формальностей. Проте, з цього часу в країні була введена монополія, а на винокурних підприємствах встановлювалися автоматичні контрольні апарати [65, с. 43].

Таким чином, характерною рисою фіскальної політики Російського царизму у другій половині XIX – на початку XX ст. було активне втручання держави у господарське життя, регулювання ринкових відносин. В основі такого політичного курсу лежало прагнення забезпечити промисловість ринками збуту товарів при одночасному і всебічному захисті інтересів

поміщиків. Протекціоністська політика “шукала” джерела поповнення казни, одним з яких стало введення акцизної системи – збільшення податків з виробництва і продажу спиртних напоїв, що неминуче призвело до підвищення непрямих податків. Монополія держави на горілку була джерелом надходження до казни грошей від населення. Збільшення акцизу мало ще один наслідок – припинення функціонування багатьох дрібних винокурних підприємств.

Акцизна система була вагомою перешкодою на шляху розвитку винокурної промисловості, так званим стримуючим фактором. Державні чини вирішили організувати боротьбу з алкоголізмом створивши спеціальні губернські попечительства народної тверезості, основною метою яких була просвітницька діяльність серед населення проти алкоголізму шляхом організації різного роду масових заходів, таких як просвітницькі читання у спеціальних закладах – чайних, а також бібліотек–читалень, книжкових складів, котрі займалися активним спонуканням до читання основних та періодичних видань, перегляду та участі у театральних постановках, розповсюдження листівок та ін.

Усі ці зусилля держслужбовців повинні були мати невимушений характер, щоб залучити якнайбільшу кількість населення, проте, у більшості випадків, такі просвітницькі заклади у сільських поселеннях та невеликих містечках здебільшого закривалися у зв'язку з весняно-літніми польовими роботами, а відновлювали свою роботу лише восени та взимку, тому бажаного ефекту досягали лише частково.

Висновки до розділу 2

Отже, розвиток винокурної промисловості у Правобережній Україні у другій половині XIX – на початку XX ст. характеризувався динамічними змінами кількості підприємств, нарощуванням обсягів виробництва та прискореною концентрацією завдяки чому до початку XX ст. ця галузь стала однією з перших у Російській імперії. Процес перетворення гуральництва із складової частини поміщицького маєтку у самостійну галузь ринкової

промисловості значною мірою був спричинений прийняттям “Положення про пттевий збір” від 4 липня 1861 р., за яким встановлювалися нові правила одержання акцизу з виробництва спирту та вводився патентний збір із заводів, що належали поміщикам. В положенні визначалася також норма виходу спирту, за яку заводчик зобов’язувався сплачувати акциз залежно від сировини і точно визначеної продуктивності заводу. Акцизне положення давало істотні переваги тим заводам, де використовувались новітні технології. Технологічним новаціям у винокурінні сприяли активні капіталовкладення іноземних підприємців.

Основним сировинним матеріалом для виробництва спирту та алкогольних напоїв на винокурних підприємствах Київської, Волинської та Подільської губерній були різні сорти картоплі, а також ячмінь, пшениця, жито, патока, сухий та зелений солод. Подільські винокурні підприємства переробляли і мелясу – продукт цукрового виробництва.

Фіскальна політика Російської імперії у другій половині XIX – на початку XX ст. відзначалася активним втручанням держави у господарське життя, державним регулюванням ринкових відносин. Акцизна система стала основним джерелом поповнення казни. Для обмеження вживання алкоголю серед населення створювалися спеціальні установи – губернські попечительства народної тверезості, які залучали жителів сіл та міст до просвітницької діяльності. Проте такі заходи уряду досягали очікуваного результату частково, оскільки припинялися у зв’язку з весняно-літніми польовими роботами, а відновлювали свою роботу лише восени та взимку.

Список використаних джерел до розділу 2

1. Москалюк М. М. Розвиток переробної промисловості у Наддніпрянській Україні в другій половині XIX – на початку XX століття. Тернопіль: Видавництво “Рада”, 2009. 336 с.
2. Мельник Л. Г. Технічний переворот на Україні у XIX ст. К.: Видавництво Київського університету, 1972. 240 с.

3. Історія міст і сіл Української РСР. Київська область. К.: Інститут історії Академії наук УРСР, 1971. (Серія книг “Історія міст і сіл Української РСР”: у 26 т. / голов. редкол.: Тронько П. Т. (голова) [та ін.]). 791 с.
4. Степник З. Розвиток винокурної промисловості в Наддніпрянській Україні у другій половині XIX – на початку XX ст. // Проблеми та перспективи наук в умовах глобалізації: матеріали ІХ Всеукраїнської наукової конференції (18–22 листопада 2013. Тернопіль). Тернопіль, 2013. С. 171–175.
5. Обзор Волынской Губернии за 1877 р. Житомир. 1878 г. арк. 70–71.
6. Обзор Волынской Губернии за 1878 р. Житомир. 1879 г. арк. 20.
7. Справа по представленню губернаторських звітів про стан губерній за 1877 р. // ЦДАК України. Ф. 442 (“Канцелярія Київського, Подільського і Волинського генерал–губернатора”). Оп. 57. Спр. 183. 179 арк.
8. Звіт Волинського губернатора про стан губернії за 1875 р. // ЦДАК України. Ф. 442 (“Канцелярія Київського, Подільського і Волинського генерал-губернатора”). Оп. 55. Спр. 446. 78 арк.
9. Огляд Волинської губернії за 1883 рік // Держархів Житомирської області. Ф. 67 (“Волинське губернське управління”). Оп. 1 (дод.). Спр. 307. 68 арк.
10. Огляд Волинської губернії за 1885 рік // Держархів Житомирської області. Ф. 67 (“Волинське губернське управління”). Оп. 1 (дод.). Спр. 309. 75 арк.
11. Огляд Волинської губернії за 1888 рік // Держархів Житомирської області. Ф. 67 (“Волинське губернське управління”). Оп. 1 (дод.). Спр. 311. 41 арк.
12. Огляд Волинської губернії за 1891 рік // Держархів Житомирської області. Ф. 67 (“Волинське губернське управління”). Оп. 1 (дод.). Спр. 313. 65 арк.
13. Бухгалтерська книжка про прибуток і розхід спирту по винокурних завода Волинського губернського акцизного управління на 1898 р. // Держархів Житомирської області. Ф. 120 (“Волинське губернське акцизне управління”). Оп. 1. Спр. 378. 45 арк.
14. Памятная книжка Волынской губернии на 1895 год. Житомир. 1895. 65 с.

15. Памятная книжка Волынской губернии на 1896 год. Житомир. 1896. 65 с.
16. Памятная книжка Волынской губернии на 1898 год. Житомир. 1898. 65 с.
17. Памятная книжка Волынской губернии на 1899 год. Житомир. 1899. 64 с.
18. Памятная книжка Волынской губернии на 1901 год. Житомир. 1901. 79 с.
19. Памятная книжка Волынской губернии на 1902 год. Житомир. 1902. 99 с.
20. Історія міст і сіл Української РСР. Волинська область. К.: Інститут історії Академії наук УРСР, 1970. (Серія книг “Історія міст і сіл Української РСР”: у 26 т. / голов. редкол.: Тронько П. Т. (голова) [та ін.]). 746 с.
21. Про посадові обличчя складу і про накладення на них штрафів // Держархів Житомирської області. Ф. 264 (“Житомирський казенний очистний склад № 1”). Оп. 1. Спр. 4. 283 арк.
22. Книга для запису постанов будівельної компанії при Житомирському № 1 очисному складі по будівництву і ремонтних роботах // Держархів Житомирської області. Ф. 264 (“Житомирський казенний очистний склад № 1”). Оп. 1. Спр. 13. 26 арк.
23. Накази по Волинському акцизному управлінню із казенного продажу напитків з 1909 по 1913 рр. // Держархів Житомирської області. Ф. 120 (“Волинське губернське акцизне управління”). Оп. 1. Спр. 4. 183 арк.
24. Про різні конфеденційні предмети // Держархів Житомирської області. Ф. 264 (“Житомирський казенний очистний склад № 1”). Оп. 1. Спр. 1. 9 арк.
25. Річний звіт складу про кількість проданого державного вина та спирту за 1908 р. // Держархів Житомирської області. Ф. 264 (“Житомирський казенний очистний склад № 1”). Оп. 1. Спр. 8. 114 арк.
26. Про загальну ревізію складу // Держархів Житомирської області. Ф. 265 (“Любарський казенний очистний склад № 2”). Оп. 1. Спр. 10. 26 арк.
27. Справа контори Кам'янецького № 4 очисного складу вина // Держархів Хмельницької області. Ф. 245 (“Подільське губернське акцизне управління”). Оп. 11. Спр. 4. 34 арк.

28. Справа про будівлі і обладнання Любарського казенного очистного складу № 2 // Держархів Житомирської області. Ф. 265 (“Любарський казенний очистний склад № 2”). Оп. 1. Спр. 2. 181 арк.
29. Житомирський лікєро-горілочаний завод. URL // http://www.zhitomir.info/news_89177 (дата звернення: 15.05.2017 р.)
30. Обзор Волынской губернии за 1906 год. Жытомир. 36 с.
31. Обзор Киевской губернии за 1878 год. К. 48 с.
32. Обзор Киевской губернии за 1880 год. К. 51 с.
33. Звіт київського губернатора за 1895 р. // ЦДІАК України. Ф. 442 (“Канцелярія Київського, Подільського і Волинського генерал-губернатора”). Оп. 626. Спр. 277. 64 арк.
34. Відомість про фабрики і заводи м. Києва і Київської губернії за 1899 рік, списки підприємств і свідчення про стан фабрично-заводської промисловості в Київській губернії за 1900 р. // ЦДІАК України. Ф. 574 (“Канцелярія старшого фабричного інспектора Київської губернії”). Оп. 1. Спр. 208. 42 арк.
35. Степник З. М. Розвиток винокурної промисловості в Київській губернії у другій половині XIX – на початку XX ст. // Гілея. 2015. Вип. 100 (9). С. 16–20.
36. Ярошевич А. И. Винокуренная промышленность Киевской губернии. К., 1912. 12 с.
37. Степник З. М. Винокуренное производство в Подольской губернии Российской империи во второй половине XIX – в начале XX века // 21 век: фундаментальная наука и технологии: материалы III международной научно-практической конференции (23–24 января 2014. Москва). Москва, 2014. С. 14–18.
38. Памятная книжка Подольской губернии на 1859 год. Каменец – Подольск. 1859. Изданная редакцией Подольских Губернских Ведомостей в типографии Губернского правления. 179 арк.

39. Темірова Н. Р. Поміщицьке господарство Правобережної України в II половині XIX – на початку XX ст. // Вісник Київського національного університету ім. Т. Г. Шевченка. Серія: Історія. 2002. № 59–60. С. 6–10.
40. Памятная книжка Подольской губернии на 1885 год. Адрес-календарь и статистическо-справочныя сведения. Каменец-Подольск. 1885, Типография Губернского правления. 115 арк.
41. Филимонов В. В. Памятная книжка Подольской губернии на 1911 год. Каменец-Подольский, 1911. 218 с.
42. Статистическо-Экономический очерк Винницкого уезда. Обзоръ деятельности упрощеннаго земского управления за 1905–1910 гг. К.: Типография С. В. Кульженко. 1910. арк. 15.
43. Степник З. Розвиток винокурної промисловості в Подільській губернії Російської імперії у другій половині XIX – на початку XX ст. // Україна в контексті Європейської історії: матеріали Всеукраїнської наукової конференції (25–28 березня 2014. Тернопіль). Тернопіль, 2014. С. 111–117.
44. Листування зі Старшим фабричним інспектором Подільської Губернії про надання статистичних відомостей щодо цукрових та винокурних заводах // ЦДІАК України. Ф. 575 (“Канцелярія київського окружного інспектора”). Оп. 1. Спр. 191. 119 арк.
45. Подолинський С. Ремесла і фабрики на Україні. Женева, видавництво “Робітника” і “Громади”. 1880. 148 с.
46. Лященко П. И. История народного хозяйства СССР: в 2 т. М.: Госполитиздат, 1956. Т. 2 : Капитализм. 1956. 728 с.
47. Історія народного господарства Української РСР: у 3 т. 4 кн. / [за ред. І. І. Лукінова, Т. І. Дерев’янкіна, М. С. Герасимчука, В. О. Голобуцького, П. О. Хромова, В. П. Чугайова]. К.: Наукова думка, 1983. Т. 1. 464 с.
48. Різні дебетори 1907 р. // Держархів м. Києва. Ф. 211 (“Товариство виноторгівлі Т. Христофоров і К^о”). Оп. 2. Спр. 3. 497 арк.

49. Машкін О. М. Російське дворянство іноземного походження в промисловості України другої половини XIX – початку XX століття // Український історичний журнал. 1998. № 2. С. 83–91.
50. Гуржій І. О. Україна в системі всеросійського ринку 60–90-х років XIX ст. К.: Наукова думка, 1968. 192 с.
51. Історія міст і сіл Української РСР. Житомирська область. – К.: Інститут історії Академії наук УРСР, 1973 р. (Серія книг “Історія міст і сіл Української РСР”: у 26 т. / голов. редкол.: Тронько П. Т. [та ін.]). 1973. 726 с.
52. Справа Окружного Акцизного Управління 4-го округу Волинської губернії про винокуріння в Шибенському № 264 винокурному заводі в період 1906-1907 рр. // Держархів Житомирської області. Ф. 120 (“Волинське губернське акцизне управління”). Оп. 1. Спр. 195. арк. 9.
53. Справа з оглядом Подільської губернії за 1884 р. // ЦДІАК України. Ф. 442 (“Канцелярія Київського, Подільського і Волинського генерал-губернатора”). Оп. 538. Спр. 202. 85 арк.
54. Винокуренное дело Подольской губернии // Подольские губернские ведомости. № 37.11 травня. 1891 р. С. 7.
55. Винокуренное дело Подольской губернии // Подольские губернские ведомости. № 103. 19 травня. 1898 р. С. 2.
56. Городецький Сергій. Сільське господарство Поділля перед світовою війною. Вінниця, 1929. 210 с.
57. Журнал господарського комітету Подільського губернського акцизного управління щодо визначення ціни на розливний спирт заготовки 1914 року // Держархів Хмельницької області. Ф. 245 (“Подільське губернське акцизне управління”). Оп. 1. Спр. 239. 14 арк.
58. Нестеренко О. О. Розвиток капіталістичної промисловості і формування пролетаріату на Україні в кінці XIX і на початку XX ст. К.: Держполітвидав УРСР, 1952. 180 с.

59. Ткаченко О. В. Підприємницька та меценатська діяльність родини Терещенків в Україні кін. XIX – поч. XX ст. Переяслав-Хмельницький: “Вісник Переяславщини”, 2000. 208 с.
60. ПЗЗРІ. Збір. 2. Т. XLIII, відділ II, Спб., 1875. С. 141–142.
61. Степник З. М. Економічна політика Російської імперії щодо розвитку винокурної промисловості в Наддніпрянській Україні (друга половина XIX – початок XX ст.) // Гуржіївські історичні читання: збірник наукових праць. Черкаси: Вид. Чабаненко Ю. А., 2014. Вип. 7. С. 266–268.
62. Лазанська Т. Історія підприємництва в Україні (на матеріалах торгово-промислової статистики XIX ст.). К.: Інститут історії України НАН України, 1999. 282 с.
63. ПЗЗРІ. Збір. 3. Т. I, Спб., 1885. С. 86.
64. Ананьич Б. В. Сергей Юльевич Витте и его время. Российская академия наук. Институт Российской истории. СПб., 1999. 430 с.
65. История предпринимательства в России. Книга 2. Вторая половина XIX – начало XX века. М.: “Российская политическая инциклопедия” (РОССПЭН), 1999. 575 с.
66. Циркуляри, вказівки і листування з головним управлінням неокладних зборів, контрольною палатою і сільськими училищами про умови переселення селян по пільгах, про роботу ревізійної комісії при комітеті, проведення народних читань, облаштування бібліотек // Держархів Хмельницької області. Ф. 125 (“Кам’янецький повітовий комітет попечительства про народну тверезість”). Оп. 1. Спр. 101. 170 арк.
67. Степник З. М. Реформування винокурної галузі Волинської губернії наприкінці XIX ст. // Матеріали II Міжнародної науково-практичної конференції “Тернопіль і Тернопілля в історії та культурі України і світу (від найдавніших часів – до сьогодення)” (13–15 вересня 2014. Тернопіль). 2014. С. 165–167.

68. Вказівки та переписка з головним управлінням неокладних зборів і губернським комітетом попечительства і народними училищами повіту про випуску і поповнення бібліотек-читалень літературою // Держархів Хмельницької області. Ф. 125 (“Кам’янецький повітовий комітет попечительства про народну тверезість”). Оп. 1. Спр. 103. 30 арк.
69. Звіт про діяльність Подільського губернського попечительства про народну тверезість // Держархів Хмельницької області. Ф. 236 (“Подільське губернське попечительство про народну тверезість”). Оп. 1. Спр. 7. арк. 4.
70. Циркуляри та укази подільського губернатора, губернського комітету Попечительства про народну тверезість, переписка з мировим посередником про асигнування коштів на утримання бібліотек, звіт про діяльність комітету за 1899 р. // Держархів Хмельницької області. Ф. 125 (“Кам’янецький повітовий комітет попечительства про народну тверезість”). Оп. 1. Спр. 10. 202 арк.
71. Вказівки дільничому опікуну м. Ориніка і листування з ним про правила утримання чайної-читальні, боротьбу з п’янством // Держархів Хмельницької області. Ф. 125 (“Кам’янецький повітовий комітет попечительства про народну тверезість”). Оп. 1. Спр. 11. 41 арк.
72. Циркуляри і укази головного управління неокладних зборів і казенного продажу напунків, акцизного управління про випуску і розповсюдження літератури // Держархів Хмельницької області. Ф. 125 (“Кам’янецький повітовий комітет попечительства про народну тверезість”). Оп. 1. Спр. 104. арк. 2, 6.
73. Авансова книга Кам’янецького повітового комітету попечительства про народну тверезість на 1899 р. // Держархів Хмельницької області. Ф. 125 (“Кам’янецький повітовий комітет попечительства про народну тверезість”). Оп. 1. Спр. 13. 80 арк.

РОЗДІЛ 3

ІНФРАСТРУКТУРА ТА МАТЕРІАЛЬНО-ТЕХНІЧНА БАЗА ВИНОКУРНОЇ ПРОМИСЛОВОСТІ

3.1. Інфраструктура винокурних заводів

У зв'язку з перетворенням гуральництва в галузь великої ринкової промисловості, створювалася відповідна їй машинна база, що знайшло вияв у широкому впровадженні парових двигунів. Наприкінці 70-х років XIX ст. винокуріння за рівнем енергооснащеності займало третє місце серед інших галузей промисловості Правобережної України (після цукрової та мукомельної). Нижче наведемо дані, які характеризують енергоустаткування у винокурній промисловості Правобережної України по губерніях [1, с. 160].

Таблиця 3.1

Парове енергоустаткування в горілчаній та пивоварній промисловості
(1875–1878 рр.)

Губернії	Кількість заводів	Парові машини	
		кількість	потужність (к. с.)
Київська	107	15	167
Подільська	148	21	171
Чернігівська	5	6	46
Полтавська	68	14	148
Харківська	89	27	290
Катеринославська	13	9	84
Херсонська	50	12	221
Всього	480	104	1127

[2, с. 91].

Отже, за кількістю винокурних та пивоварних заводів серед губерній Правобережної України лідерами були Київська та Подільська, проте, найпотужніші парові машини використовували переважно південні губернії.

Щодо Волинської губернії, то станом на 1879 р. на її території діяло 108 винокурних заводів, з яких 106 мали встановлені перегінні апарати системи Пісторіуса, а також 2-х – колончасті неперервнодіючі апарати [3, арк. 33]. Для порівняння, у 1905 р. із 124 винокурних заводів тільки 37 користувалися перегонними апаратами Пісторіуса з кубовими та змішаними системами. Колончаті апарати мали 87 підприємств [4, арк 17]. Серед них найбільшими та найпотужнішими були: Червонський № 20 та Голодьковський винокурні заводи Ф. О. Терещенка, Кмітовський, Золотієвський № 20 ректифікаційний завод, Шибенський № 264, Короставський № 15 та Мало-Пузирковський №245 винокурні заводи.

У Київській губернії упродовж 1878 р. із зафіксованих 138 винокурних заводів функціонували 127, які виготовили продукцію вартістю 14079262 руб. [5, арк. 29 зв.]. У 1880 р. налічувалося 104 винокурні підприємства. З огляду на те, що у 1870 р. таких було 239, можна зробити висновок про негативні наслідки закриття винокурень для сільського господарства, тому що відсутність останніх змушувала більшість землевласників замість переробки на місці сирої продукції свого господарства, продавати її, а це позбавляло можливості збільшувати відгодівлю худоби і забезпечувати ґрунт необхідними поживними речовинами [6, арк. 12].

Не останню роль у такій ситуації відіграло і розташування винокурних підприємств. Наприклад, досить потужний Рудне-Базарський № 198 винокурний завод Овруцького повіту знаходився у с. Рудне-Базарському за 15 верст від м. Овруча та за 200 верст від пристані при м. Чорнобилі на р. Прип'ять [7, арк. 2]. Упродовж 1880 р. на цьому заводі було викурено 228302° спирту на суму акцизу 57503 руб. [8, арк. 3]. За 46 верст від м. Ковеля та 10 верст від м. Любомля Володимирського повіту Волинської губернії знаходився Городненський № 160 винокурний завод, котрий належав землевласниці Зінаїді Олександрівній Сухомлиновій [9, арк. 2].

У Подільській губернії упродовж зазначеного періоду відзначалися чотири основні винокурні заводи: Бершадський, Немирівський, Сутиський і

Чечельницький, а найпродуктивнішим був Уладівський. Проте, варто зауважити, що Господарський комітет Подільської губернії розподілив усі винокурні заводи губернії на два територіальні райони: 1) з картопляним винокурінням; 2) з хлібним винокурінням [10, арк. 1].

До (північного) – картопляного району було віднесено десять північно-західних повітів Подільської губернії і Кам'янецького, Ушицького, Проскурівського, Лeticівського, Літинського, Вінницького, Гайсинського, Брацлавського, Могилівського, Ямпільського, а також М'ястковський і Бершадський винокурні заводи Ольгопольського повіту, Межиричанський і Троїнський заводи Балтського повіту – всього 90 заводів, які мали право поставки в казну в 1914 р. 2328104 відер – в 40° розливного спирту (сума середньої викурки за попередні три роки – 2838601 відер) [10, арк. 13]. Насправді заводчики не завжди подавали дійсні показники викурки спирту. Наприклад, за 1903–1904 рр. Княгиненський № 2 винокурний завод, який належав Н. А. Розенбергу, дійсно виробив за даними заводчика 1034740° спирту, хоча за лічильником 1038018° спирту. Така ситуація спостерігалася і на Голешовському № 11 інших дванадцятьох заводах I округу. Це пояснювалося тим, що заводчикам було вигідно подавати такі показники викурки [11, арк. 5–7]. Проте, за 1911–1912 р. управляючий Княгиненським № 2 заводом Казимир Осипович Дашкевич та відповідальний винокур Т. Местковський зафіксували дійсну кількість викурки спирту, яка дорівнювала 689617° [12, арк. 41].

Значними обсягами виробництва спирту та площею (2904 десятин) відзначався Дунаєвецький винокурний завод в Ушицькому повіті, котрий належав Броніславу Вікторовичу Скибневському. Розташовувалося підприємство у 7 верстах від повіту [13, арк. 1].

Уладівський винокурний завод, на якому працювало більше як 100 робітників, розташовувався у трьох верстах від залізничної станції “Уладівка”. Технічно завод мав ректифікаційне відділення та паровий млин. Виробництво спирту відбувалося з чорної цукрової патоки і становило щорічно в

середньому 15000000° спириту, з якого 9000000° ректифікувалося. Паровий млин перелював біля 8200 пудів пшениці за рік, майже 600 пудів жита. Також при заводі функціонувала лікарня [14, арк. 41].

До другого району відносилися чотири заводи Ольгопольського повіту: Загнітковський, Чечельницький, Ольгопольський і Любомирський та чотири заводи Балтського повіту: Писаревський, Саражинський, Балтський і Криво-Озерський, всього – 8 заводів з правом поставки в казну 296260 відер спириту [10, арк. 1].

Для контролю над виробництвом винокурної продукції, для її покращення, постійно проводилася перевірка устаткування винокурних заводів, зокрема, на Червонському № 20 винокурному заводі Ф. О. Терещенка, розташованому у с. Червоне Волинської губернії, у 1914 р. перевіряли резервуари для чорної патоки та ширину квасильних чанів [15, арк. 5; 9]. Відбувалося це тому, що в період зимового винокуріння – з січня по грудень 1882 р. заводом викурено 25735° спириту при нормі 1956000° [16, арк. 16]. А в результаті перевірки ємкості діжі для розсироплювання спириту на Сатієвському ректифікаційно–винокурному заводі у Дубенському повіті, котрий належав графу Антону Казимировичу Міончинському, виявилось, що даний чан вмщував не 412 записних відра, а 419 відер [17, арк. 1].

Для того, щоб попереджувати такі ситуації кожен винокурний завод кілька разів на тиждень відвідувала спеціальна контрольна комісія, до якої входили кілька чиновників акцизного нагляду. У присутності понятих члени комісії розкривали спирто-приймну діжу, вимірювали і записували вхідну кількість викуреного спириту у підвальну книгу, після чого відбувалося опечатування даного чану. Після цього складався відповідний акт з підписами усіх присутніх та відправлявся у Губернське акцизне управління [18, с. 8]. На перший погляд, така перевірка мала на меті запобігти таємній викурці спириту, але і у цьому випадку траплялися зловживання з боку чиновників, які вели облік [19, с. 22].

Проходив контроль також і посуд, в якому містився спирт на заводах та очисних складах губернії, тобто, перевірявся на точну місткість речовини. За вимогами скляний посуд для міцних напоїв повинен бути п'яти розмірів: четвертний, двадцятковий, сороковий, сотий та двохсотий із відра. Здійснювався контроль за вагою пляшок: сотня четвертних повинна важити не менше 300 фунтів, стільки ж двадцяткових – 78 фунтів, сорокових – 53 фунти, сотих – 25 фунт, а двохсотих – 13 фунтів. Четверні пляшки відрізнялися від інших білих зеленим кольором, але у всіх на дні обов'язково мало бути клеймо фірми-постачальника пляшок. [20, арк. 115–116].

У липні 1879 р. Ф. Терещенко віддав в оренду Голодьковський винокурний завод із безперервно діючим спорядженням, паровиком та іншим інвентрем на два роки – до 12 липня 1881 р. Договір оренди заводу був укладений з купцями Барнштейном і Янушпольським на умовах оплати за перший рік 1500 руб. і на таку ж суму власник забирав барду собі, за другий – 3400 руб. Усі порушення норм акцизного нагляду і ремонт орендатори зобов'язувались відшкодувати за власний рахунок [21, арк. 1].

Із перевірки Кмітовського №31 винокурного заводу Волинської губернії у 1914 р. видно, що мірник був конусоподібної форми, внутрішній діаметр якого становив 6 вершків, а нижній – 14, висота – 14,5 вершків. Чавун для варіння картоплі був залізний, системи Генце, циліндричної форми, у середньому – 96 вершків [22, арк. 5].

Золотієвський № 20 ректифікаційний завод, який знаходився у с. Золотієве Рівненського повіту Волинської губернії і належав дворянину Дмитру Федоровичу Андро, був збудований з каменю заввишки в чотири поверхи. Керував заводом управляючий Ханецький. Підвали теж кам'яні, ректифікаційний апарат системи Гілкома, що займав головну частину поверхів головної споруди. На першому поверсі знаходився водонагрівач спирту, акумулятори та регулятори конденсації води, перегінна колона, нижня частина робочої колонки для очистки спирту. Другий поверх вміщував нижню частину ректифікаційної колони, паровий регулятор, холодильник спирту першого

сорту, холодильник спирту другого сорту та холодильник сивушного масла. На третьому поверсі була середня частина ректифікаційної колони, а на четвертому – її верхня частина.

За складеними актами про вимірювання спиртоприймних діж, виявилось, що чан № 1 вмщував 360 відер, замість 356–ти за нормою, діжа № 2 – 319, при нормі 315, діжа № 3 вмщував насправді 200 відер при написаних 198, 26. А загалом, із 350 літрів ємкості діж для спирту першого сорту було виміряно 360 л, тобто на десять літрів більше, така ж ситуація спостерігалася із місткістю діж для спирту другого та третього сортів – 54 із 50 та 32 з 30 літрів за нормою відповідно [23, арк. 1–2].

На даному винокурному заводі був залізний спиртоприймна діжа, у формі паралелепіпеда, верхня і нижня частина якої – плоскі. Встановлена горизонтально і закріплена до підлоги вертикально. З боку на ній знаходилося вказівне скло, верхня частина служила для очищення й наливання, а внизу знаходився спускний кран [23, арк. 12].

Заслуговує на увагу ще один значний винокурний завод Волинської губернії, такий як Шибенський № 264, яким керував дворянин – Владислав Антонович Бейт. Даний завод був побудований 1858 р. і знаходився в Старокостянтинівському повіті у с. Шибено, яке належало землевласникам Володимиру і Броніславу Феліксівичам Кноллям [24, арк. 6].

Перегінний апарат системи “Пісторіуса” складався з двох мідних бражних кубів, ректифікатора, трьох мідних тарілок та мідного холодильника (кімлера). Частина перегінного апарату: нижній бражний куб, який складався із отвору для очистки, кранів для випуску барди, труби, що проводив пару із паровика в куб та труби, що проводила спиртові пари у верхній куб; верхній бражний куб, до складу якого входив отвір для очистки, труба, яка служила для переспускання бражки в нижній куб і кран на цій трубі, труба, що проводила спиртову пару в ректифікатор та труба, що служила для перегонки бражки з квасильних діж, а також перегінна труба, приклепана до куба і ректифікатора, до якої прикріплено дві пломби, ректифікатора;

дифлегматиційні тарілки, з'єднані з ректифікатором трубою, яка проводила спиртові пари в холодильник; до них належить і чохол, що закривав тарілки (циліндричної форми); холодильник (кімлер), до системи якого входила труба, для проходження спиртової пари з тарілки в холодильник, а також труби для напуску води в холодильник, труби, що виводила нагріту воду з кімлера, живлення паровика, волонегрівного чану та чану для напуску в паровий котел холодної води [24, арк. 6–7].

Місткість квасильних діж цього заводу становила: I-го порядку – 1074 відра і II-го порядку аналогічно. У період 1906–1907 рр. використовувались два порядки в сумі місткістю 2148 відер, з яких передбачалося патентного збору 128 руб. 88 коп, враховуючи по 6 коп. з кожного відра ємкості квасильних діж [24, арк. 3].

Винокуріння на Шибенському № 264 заводі проводилося з 24 вересня 1906 р. по 1 січня 1907 р. протягом 99 діб. Затори двічі на добу – за вказаний період на заводі було здійснено 194 затори. При чому, для одного затору використовувалося 171 пуд картоплі, 15 пуд зеленого солоду, а також з числа припасів, призначених для затору, на дріжджі використовувалося по 15 пуд зеленого солоду. Передбачалося для всіх заторів використати 33174 пуди картоплі та 2910 пуд зеленого солоду. Дріжджі готувалися окремо, за дві доби до затору, оскільки вони повинні були побродити.

З кожного затору передбачалося отримати 2432° безводного спирту, а загалом – 471808° або 4718 відер [25, арк. 13]. Проте, за остаточними підрахунками протягом вказаного періоду завод викурив 573780° спирту, проти очікуваної норми, тобто, більше на 101622° [25, арк. 42]. Така ж ситуація спостерігалася і під час зимового винокуріння: з 01.01.1907 по 01.04.1907 р. було викурено 520060° проти норми 432896° , а з 1 по 11 квітня поточного року викурка становила 60720° проти норми 48640° [25, арк. 43].

Слід враховувати, що при зберіганні спирту його втрати становили: 1) у цистернах – 0,1 % із всього обороту спирту; 2) при зберіганні в бочках – 0,03 %. Також при транспортуванні спирту його втрати вираховувалися у

відсотковому відношенні до загальної кількості градусів, наприклад: за один день знаходження транспорту із спиртом у дорозі у вагонах–цистернах по 0,01%, а у бочках – по 0,04 %; на кожен перелив спирту з бочок у вагони–цистерни – по 0,15 % втрати спирту [26, арк.27].

Ще один значний винокурний завод Волинської губернії знаходився у Старокостянтинівському повіті біля с. Фрідріховка – Короставський № 15, власником якого був граф Лев Янушевич Ледуховський, відповідальним винокуром – Антон Іосифович Борович. Власник винокурного заводу мав патент від Казначейства на 177 руб., а по ємкості десяти квасильних чанів – на 2950 відер, відповідно по 295 кожен [27, арк. 9].

Перегонний апарат системи “Савалля” складався з брагоперегінної колони-дифлектора – кімлера. Бражка із квасильного чана поступала в посередницький резервуар, а звідти – у бражну колону [27, арк. 9].

Упродовж 1909–1910 рр. власник заводу мав сплатити акцизом не менше 2104,2 відер безводного спирту на суму 23146 руб. 20 коп. Для оплати акцизом на основі ст. 253 і ст. 160 Уставу про питтєві збори приймалися норми виходів: 38 % хлібних припасів, 25,5 % зеленого солоду, 1,2 % при місткості шістьох відер хлібних припасів, чотири відра зеленого солоду та 1,5 відра картоплі [27, арк. 9].

Упродовж 35 діб на цьому заводі проведено 105 заторів, в результаті яких викурено: спирту: 03324°, алкоголю – 03077,9 та в загальному отримано градусів – 307790. Крім цього крім обліку снаряду було викурено 635° спирту. Середня міцність спирту – 92,59°.

У середньому на заводі з пуда картоплі викурено 18° спирту, а з тієї ж кількості зеленого солоду – 38° [27, арк. 11].

Мало-Пузирковський № 245 винокурний завод 9 округу Волинської губернії розташовувався у с. Малі Пузирки за 70 верст від м. Заслава і належав графу Іосифу Потоцькому. Будівля заводу кам'яна, такий же і винний погріб, який складався із двох відділів. У одному відділі погребу зберігався спирт цього винокурного заводу, а в іншому – казенний [28, арк. 2–3].

Перегнний апарат системи “Генце” знаходився на нижньому поверсі і складався з двох кубів, розташованих один вище іншого, ректифікатора, трьох дефлегмаційних тарілок та холодильника (кюлера). Спиртоприймна діжа мала форму усіченого конуса з круглою основою та випуклим верхнім дном. Усі діжі були прикріплені до підлоги та встановлені горизонтально, кожна об’ємом 150 відер [28, арк. 5–9].

За 12 верст від м. Кременця розташовувався Горинський № 124 винокурно-ректифікаційний завод, котрий належав землевласнику – генералу Георгію Івановичу Бобрикову. Являв собою кам’яну чотириповерхову будівлю з підвалом. Ректифікаційний апарат системи “франца Крулля і Ревелля” складалася з подвійного залізного куба, мідної ректифікаційної колонки, трубчастого конденсатора, мідного аналізатора, холодильників спирту першого та другого сортів, парового регулятора і водовідвідного пристрою при конденсаторі [29, арк. 1]. Аналогічним оснащенням характеризувався і двоповерховий Кременецький № 44 ректифікаційний завод, котрий перебував у власності В. М. Крижановського [30, арк. 4–5].

До числа заводів сільськогосподарської приналежності відносився Кропивенський № 30 винокурний завод, який розташовувався у с. Кропивни за 60 верст від м. Житомира, і перебував у власності Северина Олексійовича та Пауліни Іванівни Богулевських. Приміщення самого заводу було дерев’яним на кам’яному фундаменті. Завод паровий із контрольним снарядом “Сіменса” [31, арк. 4–14].

За 10 верст від найбільшої залізничної станції Південно-Західної залізниці “Полонне” і у 60 верстах від м. Новоград-Волинського знаходився Адамівський винокурний завод, площа землі якого дорівнювала 1500 сажнів. Підприємство належало землевласнику графу Францу Казимировичу Дунин–Карвинському [32, арк. 2–4].

Як видно із даних таблиці (додаток П) найбільшу кількість відер 40°-го спирту упродовж вказаного періоду виробляв Ново-Шарновський № 191 винокурний завод.

Таким чином, інфраструктура винокурних підприємств у Правобережній Україні наприкінці XIX – на початку XX ст. була досить розвиненою. Потужні винокурні заводи розташовувалися поблизу найближчих залізничних станцій чи річкових пристаней, до яких бочки із спиртом підвозились за допомогою гужового транспорту. Поступове введення у винокурній промисловості Правобережної України парових двигунів а також на той час нових безперервно діючих двокубових перегінних апаратів системи “Пістріуса” та “Савалля” свідчить про перетворення останньої у провідну галузь ринкової промисловості регіону. Оновленою машинною базою відзначалися вже з 70-х рр. XIX ст. найбільші винокурні заводи Київської, Волинської та Подільської губерній. Серед них найпотужнішими були: Червонський № 20 винокурний завод Ф. Терещенка, Кмітовський, Золотівський № 20 ректифікаційний завод, Шибенський № 264 та Короставський № 15 заводи у Волинській губернії; Бершадський, Немирівський, Сутиський та Чечельницький – у Подільській губернії та Рудне-Базарський та Городненський № 160 заводи Київської губернії.

3.2. Технічна модернізація підприємств галузі

Технічний переворот в українських губерніях, які входили до складу Російської імперії розпочався у 30–40-х роках XIX ст. Найпоширенішою ознакою цього було повсюдне застосування у виробництві парових двигунів, систем машин, механізмів та верстатів [33, с. 65].

Науково-технічна революція XIX ст. серйозно вплинула і на розвиток винокуріння та виробництво міцних напоїв у Правобережній Україні. Щодо технічної сторони винокурної промисловості, то вже з 20–30-х років XIX ст. поміщики-власники гуралень впроваджували паровики, що забезпечували роботу парових перегонних апаратів і ректифікаторів. А у 70-х рр. XIX ст. горілчана промисловість була однією з перших, у якій почала використовуватися парова техніка.

Перехід до великої машинної індустрії у винокурній галузі відбувався в умовах концентрації виробництва. У різних регіонах України ці процеси відрізнялися. Особливо інтенсивно і швидкими темпами концентрація виробництва здійснювалася на Київщині, де потужність гуралень протягом 80-х років зростає у 5 разів. Ця губернія, а також Поділля, стали головними районами виробництва спирту. Процеси концентрації відбувалися за рахунок ліквідації дрібних гуралень “сільськогосподарського” типу, збудованих ще у передреформений час і виникнення невеликої кількості відносно великих підприємств фабрично-заводського типу [2, с. 90].

У ході концентрації виробництва відбулися корінні зміни у характері самого винокурного виробництва, котре все більше відокремлювалося від сільського господарства, перетворювалося на самостійну галузь ринкової промисловості, “переходило на фабричний лад” [34, с. 31]. У статистичному огляді Волинської губернії наводиться така характеристика розвитку гуральництва в губернії у 80-х роках: “Якщо до початку 60-х років гуральні

існували як необхідна приналежність сільського господарства і відзначалися відносно незначними розмірами.., то нині винокурні заводи мають спеціально промислову мету” [35, с. 285].

У зв’язку із стрімким розвитком техніки та технологій у XIX ст. створювалася постійна потреба у спирті для технічних потреб (по можливості більш дешевого). Щоб зрозуміти як вирішувалася ця проблема потрібно уточнити етапи винокурного процесу. Суть класичного винокуріння полягала в тому, щоб шляхом бродіння сировини спочатку отримати бражку – спиртовмістку масу, потім перевести рідину з бражки в пару і, на основі різниць температур кипіння, відділити спирт від води на етапі конденсації парів. Процес утворення пари з наступною конденсацією парів називається дистиляцією або перегонкою. Дистиляція потребувала спеціального обладнання – як мінімум ємкості для нагрівання бражки, паровідвідної трубки і холодильника, в якому відбувалася конденсація.

У сукупності ці елементи утворювали простий пергінний куб, у якого було два мінуси: по-перше, за одну перегонку отримувалася водно-спиртова рідина міцністю не більше 25°, так що для отримання звичного по міцності напою потрібно було зробити як мінімум дві перегонки і по-друге, навіть багаторазова перегонка не допомагала отримати практично чистий спирт міцністю вище ніж 90–92°. Така ситуація пов’язувалась з тим, що в процесі перегонки у відгін частково потрапляла і вода, і різні домішки, такі як сивушна олія та інші. Коли не було необхідності отримувати чистий спирт, ця проблема здавалася невеликою, достатньо було зробити дві перегонки: у процесі першої із бражки відділявся спирт, друга в основному, відганяла домішки, більша частина яких знаходилася у головній та хвостовій частині дистилята. Тобто, вже друга перегонка по суті була ректифікацією, очисткою від домішок (хоча так склалося, що при одно-кубовій дистиляції ректифікацією було прийнято називати перегонку починаючи з третьої).

У результаті двох перегонки отримувалася водно-спиртова рідина такої концентрації і з такою кількістю домішок, котрі повною мірою дозволяли

вживати її у вигляді напою. При потребі більш міцного і очищеного від домішків спирту, здійснювалися все нові і нові перегонки, від чого такий вид дистиляції отримав назву дробної. При цьому винокури, як правило, обмежувалися двома, максимум трьома перегонками, оскільки їх мета полягала в отриманні напою як такого. Для отримання максимально чистого спирту була необхідна високотехнологічна “модерн”-дистиляція, після котрої спирт-сирець проходив додаткову очистку.

Існувало два види очищення – “холодне” та “гаряче”. “Холодне” очищення – це обробка спирту вугіллям, “гаряче” – подальша перегонка, котра називалася ректифікацією. Іноді ці способи комбінувалися. Холодне очищення відбувалося шляхом пропускання спирту-сирцю, розведеного до 40° через вугілля у спеціальних батареях – бочках. Отримана таким шляхом водно-спиртова рідина нормалізувалася по міцності і продавалася під назвою “очищене вино” [36].

Для збільшення кількості викуреного спирту у конструкторів виникла ідея вдосконалення перегінних апаратів шляхом об’єднання першої та другої перегонки. Шлях для вирішення цієї проблеми сформулював голандський медик Боєргаав, котрий першим звернув увагу на необхідність дефлегмаційних прикріплень до перегонного апарату. Він зазначав, що дистиляційний апарат повинен бути так сконструйований, щоб пара із перегоночної рідини зустрічала якомога більше перешкод, під час їх проходження могло відбуватися краще розділення більш легких частинок (з нижчою температурою кипіння) від важчих (з більшою температурою кипіння) [36].

Одним із перших в Російській імперії у 50-х рр. XIX ст. було запроваджено перегінний апарат “Дорна”, який бачимо у додатку Р. У ньому між холодильником та кубом встановлювався допоміжний пристрій – ректифікатор-дифлегматор, за рахунок якого процес двох перегонки об’єднувався в одну. До такого типу перегінних апаратів відносився більш конструктивно складний апарат “Шварца”, в якому ректифікатор і

дефлегматор, на відміну від апарату “Дорна”, були окремими пристроями [36].

З огляду на те, що апарати такого типу давали спирт міцністю не більше 50–60°, необхідністю стало вдосконалення, котре виявилось в з’єднанні двох бражних котлів [36].

При такій схемі спиртові пари із першого котла поступали у другий, і, доводячи бражку до кипіння, додатково збагачувалися спиртом. Збагачена пара направлялася у дефлегматор і ректифікатор, а після цього в холодильник. Такі двокубові перегінні апарати дозволяли отримувати спирт міцністю 80–85° і переважали у винокурінні Правобережної України до кінця 80-х рр. XIX ст. Найпоширенішим був апарат “Пісторіуса”, котрий бачимо у додатку С [36].

Наведені вище апарати відносились до класу періодично діючих, так як після кожної перегонки спирту потребували зупинки для відводу барди і заправки нової порції бражки. Тому наступним конструкторським рішенням було створення апарату постійної дії. Суть роботи таких апаратів полягала у постійному надходженні бражки, а на порціями, як у раніше описаних апаратах. Це дозволяло, по-перше, підвищити міцність отримуваних спиртів до 90°, а по-друге – процес перегонки ставав дійсно безперервним [36].

Першим з таких безперервно діючих апаратів був запатентований ще у 1830 р. апарат “Коффі” (додаток Т), котрий до нашого часу використовується у Шотландії для виготовлення віскі із зернових культур. У Російській імперії він з’явився у 60-х рр. XIX ст., проте через свої значні розміри використовувався лише на великих винокурних підприємствах [36].

У 1867 р. на всесвітній виставці у Парижі був презентований перегінний апарат фірми “Савалля”, котрий продемонстрував найвищий ступінь дистиляції та ректифікації за що отримав вищу нагороду та позитивну оцінку міжнародного журі. Проте, у Російській імперії, у тому числі і у Правобережній Україні, найбільш поширеним було використання тільки ректифікаційної (правої) частини цього апарату, тому що бражна (ліва)

найбільше критикувалася фахівцями та не застосовувалася. Перегінний апарат “Савалля” призначався тільки для рідких бражок, тому затори потрібно було розводити значно довше, ніж зазвичай, і ще фільтрувати. Проте ректифікаційна колона у цьому апараті була зконструйована дуже добре, що можемо побачити у додатку Ф.

Потрібно зазначити, що перегінний апарат “Савалля” хоча і виробляв з бражки міцний (96°) спирт, проте погано відділяв головну фракцію, внаслідок чого отриманий спирт містив легкі домішки [36].

Ця проблема була вирішена в апаратах наступного покоління – брагоректифікаційних установках, першою з яких у Правобережній Україні була установка “Пер’є”. Ці модернізовані апарати з’явилися у 90-х рр. XIX ст. і давали змогу безпосередньо із бражки отримувати спирт такої міцності і ступеня очистки, що він повністю відповідав усім вимогам, встановленим для ректифікованих спиртів [36].

При порівнянні двох спиртів міцністю 80°, отриманих способом класичної дробної перегонки та у апараті “Пісторіуса”, виявилось, що пропущений крізь апарат хлібний спирт-сирець містить від 0,5 – до 0,8 % сивушних олій. Аналогічний продукт, вироблений в результаті трьох перегонки у простому кубі мав цих же сивушних олій не більше 0,1–0,15 %. Різниця по місткості ефірів та альдегідів була на користь спирту із апарату Пісторіуса. Отже, як бачимо класичний та модернізований технологічний способи викурки спирту мали свої сильні та слабкі сторони [36].

Цікавим є той факт, що технічну модернізацію підприємств винокурної промисловості активно запроваджували та підтримували губернські чиновники – представники держави, котрі були у ній значно зацікавлені. Більше того, коли після відміни кріпосного права була встановлена дворянська монополія на винокуріння і швидко будувалися нові винокурні заводи, держава посприяла тому, щоб ці заводи були достатньо великими. Це виявилось у забороні будувати винокурні заводи, котрі мали б менше двісті сімдесят відер ємкості усіх квасильних чанів у сукупності. Таке прагнення до

укрупнення виробництва, на наш погляд, пояснювалося тим, що набагато легше слідкувати за кількома тисячами великих підприємств, ніж за десятком тисяч дрібних. Для цього з 1868 р. на усіх винокурних заводах правобережної України за рахунок казни в обов'язковому порядку встановлювалися пристрої для виміру міцності та кількості викуреного спирту – контрольні снаряди [36].

Звичайно, що на великих заводах вигідніше було ставити виробниче обладнання. Саме у цей період більшість нових винокурних заводів оснащувались двокубовими апаратами системи “Пісторіуса”, а на великих підприємствах монтувалися наперервнодіючі апарати “Коффі”. Завдяки такому технічному оснащенню нові заводчики швидко відчували прибутковість великих підприємств [36].

Поряд з укрупненням та модернізацією винокурних заводів держава була зацікавлена у розвитку очистки спирту, про що свідчить надання у 1865 р. тривідсоткової премії на очистку і перегонку експортного спирту. Цей захід спрямовувався на можливість російського спирту конкурувати на світовому ринку, де мав перевагу високоякісний спирт з гамбурзьких заводів. У 1883 р. пільга була збільшена, до трьохвідсоткової премії експортерам додавалося ще три відсотки для спирту міцністю не менше 95°, чим заохочувалося підвищення міцності викурюваного спирту, що, в свою чергу ще й зменшувало можливість уникнення оподаткування [36].

Отже, упродовж 60–70-х рр. XIX ст. в технічному оснащенні винокурних заводів Правобережної України перегінними апаратами відбулася фактично одна зміна: на великих заводах встановлювалися конструкції, що дозволяли отримувати спирт міцністю до 85° за одну перегонку. Практично, це ніяк не вплинуло на кінцевий продукт, оскільки спирт, розведений до 40°, був тим самим “простим вином”, яке в однокубових апаратах переганялося два рази. Очищення спирту відбувалося, як правило класичним “холодним” способом, хімічні методи застосовувалися вкрай рідко [36].

Завдяки модернізаційним процесам у винокурній промисловості у цей час вперше з'являється попередник сучасної горілки – так зване “столове вино”,

котре являло собою суміш ректифікованого спирту з водою, пропущену крізь вугільний фільтр [36].

Упродовж 70–80-х років XIX ст. процес технічної модернізації підприємств пришвидшився та охопив усі без винятку винокурні. З метою збільшення виходу спирту і скорочення часу виробництва впроваджувалася система безперервної перегонки, покращувався механізм перемішування “затору”. Запровадження безперервно діючих апаратів, що прийшли на зміну простим перегонним кубам, дозволило значно зменшити витрати палива, при одночасномк прискоренні виробництва. Використання парових двигунів для перемішування “затору” і впровадження апаратів-парників системи “Генце” (додаток X) для варіння хлібних припасів у зерні прискорили процес обробки сировини вп’ятеро. Уже наприкінці 80-х років XIX ст. 85 % винокурних підприємствбули оснащені парниками, а більше половини — металевими парниками високого тиску [2, с. 91–92].

Винокурна галузь промисловості Правобережжя порівняно відставала – 51,2 % гуралень були без парників. На більшості винокурень наприкінці 80-х років XIX ст. при заторці та розмішуванні “затору” в діжах застосовувалися удосконалені мішалки із пристроями для охолодження (так званими холодильними тарілками та трубчастими холодильниками). Завдяки удосконаленим засобам охолодження “заторів” різко подовжився сезон виробництва, і заводи перейшли на цілорічне виробництво. Проте для приведення у рух мішалок на ряді гуралень поряд із паровими машинами ще використовувалися водяні, і, особливо, кінні приводи. Так, у 1890 р. на Правобережжі на 121 винокурному заводі (21,7 % підприємств) ще використовувалися кінні приводи; на Чернігівщині із 71 діючої гуральні 49 мали кінні приводи [2, с. 245–246].

Отже, поряд із гуральнями заводського типу, що являли собою систему машин, існували підприємства змішаного або мануфактурного типу. До таких належали Коршівський № 61 та Цецинівський № 63 винокурні заводи, розташовані у Волинської губернії. Коршівський № 61 винокурний завод був

власністю землевласника Григорія Миколайовича Гонсичева [37, арк. 3]. Цецинівський № 63 завод – землевласнику Микиті Минакову [38, арк. 5].

Парники високого тиску дали можливість виробляти спирт з картоплі. Упродовж 70–х років XIX ст. кількість заводів, що переробляла картоплю на спирт, зростає. Так, якщо у 1867–1868 рр. на Правобережжі був 31 завод, що переробляв картоплю на спирт, то у 1880–1881 рр. кількість їх зростає до 50, а на Лівобережжі – відповідно 1 і 14. Однак на Україні перевага була за великими капіталістичними гуральнями, що переробляли на спирт зерно. Хлібний винокурний завод, зазначалося в одному з оглядів горілчаної промисловості, вже відірвався від сільського господарства, це “цілком самостійне комерційне підприємство, що переробляло хліб далеко від тих полів, на яких він виріс...” [39, с. 93].

Внаслідок технічного перевороту виникали і великі за розміром заводи, що різко виділялися серед гуралень. Так, винокурний завод промислового і торговельного товариства в Одесі виробив у 1875 р. 240 тис. відер спирту (1 % виробленого у Росії спирту). Парові двигуни і паровики на цьому заводі приводили в дію механічні заторні машини (мацератори), перегонні апарати, ректифікатори. На заводі братів Чоколових у Києві 3 парових двигуни у 35 к. с. приводили в дію складну систему машин і апаратів, тут було зайнято 72 робітники, а вартість продукції становила 744,8 тис. крб. (у 1890 р.). На заводі Товариства горілчаних заводів у Києві вартість продукції становила 1,2 млн крб. [2, с. 94–95]. Великим підприємством був горілчаний завод Уладівського товариства на Поділлі тощо.

Хоча переважна більшість спирто-горілчаних підприємств розташовувалася у селах і містечках України, у кінці 80-х років XIX ст. з'являються окремі центри горілчаного виробництва, серед яких Київ (5 заводів), Катеринослав, Умань, Ізюм, Суми, Чернігів тощо [2, с. 95].

У ході технічного перевороту – упродовж 60–80-х років XIX ст. відбулася технічна модернізація підприємств винокурної промисловості, яка стала самостійною галуззю великої машинної індустрії, хоча в силу специфіки

виробництва, усе ще пов'язувалась із сільським господарством [33, с. 67]. Упродовж зазначеного періоду відбувалися інтенсивні процеси концентрації виробництва, впровадження парової енергетики та механізації виробничих процесів.

Загалом, в Україні винокурні з паровими двигунами на початку 90-х років XIX ст. давали переважну масу продукції (близько 68 %) і зосереджували основну кількість робітників (86,3 %), але все ж питома вага гуралень-мануфактур у виробництві була ще значною. Технічний переворот у винокурінні України, хоч і досяг помітних успіхів у 90-х роках, але все ж був ще не завершений [33, с. 67].

Отже, перехід до великої машинної індустрії у винокурній промисловості Правобережної України відбувався в умовах концентрації промислового виробництва. Винокурна промисловість України була однією з перших, в якій почала використовуватися парова техніка. В результаті технічного переустаткування на винокурних заводах Правобережної України парові двигуни з часом стали кількісно переважати водяні колеса та кінні приводи. Загалом парова енергетика і машинне виробництво у винокурній промисловості вже у 80-х роках XIX ст. відігравали провідну роль, проте значна кількість підприємств і надалі перебувала на стадії мануфактурного виробництва, застосовуючи водяні двигуни та кінні приводи. Через ці причини технічний переворот у винокурній галузі промисловості не був повністю завершений.

3.3. Кадрове забезпечення та формування класу промисловців і робітників у винокурній промисловості

Важливою складовою досліджуваної проблематики є вивчення кадрового забезпечення винокурного виробництва Правобережної України. Основними чинниками порівняно швидкого розвитку системи професійно-технічної освіти в другій половині XIX століття були такі економічні фактори як зростання промислового виробництва та торгівлі, велике залізничне будівництво, капіталізація сільськогосподарського виробництва та інші. Натомість існуюча професійна підготовка робітничих кадрів цього часу не відзначалася системністю, через те, що в державі не існувало планового підходу до організації цього процесу. Ремісничі, технічні, промислові училища і школи відкривалися завдяки громадській ініціативі й найчастіше на кошти громади (чи приватні пожертви) та працювали упродовж довгого часу [40, с. 82–96].

Промисловий розвиток Правобережжя визначив і спеціалізацію ремісничих навчальних закладів. Оскільки підприємства даного регіону були переважно сировинно-переробні, тому і навчальні заклади мали готувати спеціалістів відповідного профілю. Найчастіше великі промислові підприємства відкривали школи як свої внутрішні структури, які призначалися для внутрішніх потреб.

В умовах інтенсивного розвитку ринкових засад в економіці актуалізувалося питання приведення розрізнених початкових професійних навчальних закладів у певну систему, яка б відповідала потребам промислового виробництва й наближалася до рівня цілісності подібних систем в економічно розвинених країнах Європи [40, с. 83].

У 1868 р. у Житомирі Волинської губернії було засноване ремісниче училище на кошти товариства євреїв. Провідними спеціальностями в училищі були: токарство, слюсарство і ковальська справа, столярство. Ті, хто

опановував ці спеціальності, йшли працювати переважно у майстерні та на залізні дороги і заводи, в тому числі винокурні [41, арк. 26].

Про важливість розвитку ремісничої освіти в державі свідчив і той факт, що проблема сприяння ремісничій та нижчій технічній освіті розглядалася на першому Всеросійському з'їзді фабрикантів, що відбувся у 1870 р., а також під час всеросійських з'їздів діячів з технічної й професійної освіти – у Петербурзі (1889 р.), Москві (1894 р.), Одесі (1903 р.) [42, с. 131].

На межі 70-х – початку 80-х рр. ХІХ ст. уряд вжив низку заходів стосовно вдосконалення сільськогосподарської освіти. У 1883 р. прийнято “Положення для нижчих сільськогосподарських шкіл”, яке регулювало діяльність відповідних середніх і нижчих навчальних закладів [40, с. 85].

У березні 1888 р. уряд видав “Основні положення про промислові училища (середні, технічні, нижчі технічні, ремісничі училища, загальні промислові училища)”. Це положення було першим документом, що визначав розвиток професійно-технічної освіти в країні. Він поділяв відповідні навчальні заклади на три групи – для підготовки ремісників, промислових робітників і сільськогосподарських робітників [40, с. 83].

Необхідність відкриття ремісничих навчальних закладів як осередків формування грамотної, кваліфіковано підготовленої особистості, виявлялася у розумінні цього місцевими громадами. Згідно із положенням Міністерства народної освіти “Про організацію народних училищ” міністр освіти Д.Толстой зазначав, що “уряду не лише з моральних, але й з політичних міркувань варто не відволікати від народу кращі сили, ставлячи селян шляхом гімназійної освіти в невластиве їх народженню становище, а розвивати ці сили шляхом приходських та ремісничих шкіл і зберігати їх народові для його ж потреб” [43, с. 1606].

Засновувались школи за рахунок управлінь промисловими заводами і для дітей робітників. Це були переважно, одно- і двокласні церковні школи, які відкривалися з дозволу єпархіального архієрея. Завідував школами священник, призначений архієреєм та старшим фабричним інспектором.

Повний курс навчання у двокласній школі передбачав 5 років: перший клас – три роки, другий клас – два. При чому у першому класі щоденно, крім середи і суботи, проводилося по три уроки, у другому – по чотири, а у середу і п'ятницю – по п'ять. Навчальний рік тривав 192 дні на рік [44, арк. 11].

У Київській губернії упродовж 1869–1870 навчального року діяло 17 народних училищ, у яких навчалося 798 хлопців та 45 дівчат, а також 41 сільське училище з 829-ма учнями та 316-ма ученицями [44, арк. 82]. У цей час у Волинській губернії налічувалося 15 народних училищ та 179 сільських училищ і шкіл, у яких навчалося 1003 та 908 учнів відповідно. Подільська губернія налічувала 31 народне училище (180 хлопців та 242 дівчини) і 192 сільських училищ і шкіл, де навчалося 3562 хлопці та 817 дівчат [44, арк. 83]. До кінця XIX ст. кількість таких навчальних закладів невпинно зростала, наприклад, у Київській губернії 1884 р. налічувалося 147 міських однокласних та сільських двокласних народних училищ [45, арк. 16], у 1887 р. – 15 сільських двокласних народних училищ з 1586-ма учнями та 111 сільських однокласних народних училищ з 7250 учнями [45, арк. 22], а у 1894 р. діяло 122 сільських однокласних училищ (9271 учень) та 16 однокласних, де навчався 2671 учень [45, арк. 61].

Здебільшого, у Волинській губернії сільськогосподарські школи відкривалися при великих винокурних заводах, наприклад біля винокурних підприємств А. Терещенка, князя Голіцина, княгині Уварової та ін. На Поділлі школи і лікарні діяли біля винокурних заводів Чихачових, княгині Львової, барона Мааса, графів Потоцького, Маньковських, Грохольського та інших [46, арк. 32–33].

Наприкінці XIX – на початку XX століття на території України суттєво збільшилася кількість професійно–технічних навчальних закладів, однак її зростання все одно відставало від потреб у кваліфікованому технічному персоналі в промисловому секторі, транспорті й сільському господарстві.

Загалом, ремісничі навчальні заклади відносилися до категорії спеціальних, яких у Російській імперії у другій половині XIX століття

нараховувалося 12 груп: педагогічні, медичні, юридичні, військові, морські, межові й топографічні, землеробські, лісові й сільськогосподарські, технічні та ремісничі, комерційні, для вивчення східних мов, художні. Отже, ремісничі навчальні заклади (разом з технічними) належали до дев'ятої групи.

Відповідно до “Головних положень про промислові училища” 1888 року на усій території Російської імперії розпочинали роботу наступні типи освітніх закладів: школи ремісничих учнів, нижчі ремісничі школи, ремісничі й технічні навчальні майстерні і курси, ремісничі класи при різних навчальних закладах. Крім цих типових навчальних закладів відкривалися також школи й училища технічної освіти, які мали свої власні Статути і вміщували значну частку ремісничого спрямування у змісті навчання [47, с. 48].

Відомо, що 10 січня 1899 р., з метою поширення комерційних знань, у Києві була відкрита жіноча торгівельна школа ім. П. Терещенка. Тривалість навчання визначалася у чорити роки – 4 класи. Оплата за навчання становила 50 руб. за рік, що було дорого для малозабезпечених сімей. Тому частину найбільш бідніших дівчат звільняли від оплати повністю або частково, і для таких учениць школа виплачувала 22 стипендії, найбільшою з яких була стипендія імені Н. Терещенка – 35 руб. У школі працювали вісім вчителів загальнопредметників, чотири – спеціальних дисциплін та троє вчителів каліграфії, співу та гімнастики. У 1914–1915 навчальному році школу закінчили 29 дівчат [48, арк. 4–17].

На Київщині не було жодної української школи. У 1897 р. частка письменного населення губернії становила 18,1 %. Упродовж 1902 р. міські двокласні, церковнопарафіяльні однокласні та двокласні, сільські однокласні й двокласні училища навчали 27 938 дітей. Лише половина вчителів мала середню освіту, решта – початкову. Переважна більшість училищ ледве існувала: бракувало коштів, палива, навчальної літератури, класних приміщень [49, с. 29]. У цьому ж році Черкаське та Бердичівське двокласні міські училища відкрили ощадні каси для працівників. Такі каси мали свій статут. При вступі у касу члени робили перший внесок 3 руб., а щомісячні

внески не повинні були перевищувати 5 % від заробітної плати. Приймалися і добровільні внески під відсотки. У касі можна було брати гроші у кредит. Але не більше місячної зарплати [50, арк. 10–11].

Подібна ситуація спостерігалася і у Подільській губернії. За даними першого всезагального перепису населення Російської імперії 1895 р., у Кам'янецькому повіті зі 160 осіб, лише 65 були письменними, тобто третина [51, арк. 126–127]. А вже у 1911 р. у м. Кам'янці-Подільському функціонувало три ремісничих училища [52, арк. 14].

Кадрове забезпечення промислового винокуріння здійснювалося, переважно через навчання у ремісничих училищах (готували фахових робітників, які могли бути управляючими винокурними підприємствами) та нижчих сільськогосподарських школах (випускники працювали на винокурнях, переважно, допоміжним робочим персоналом), кількість яких в Правобережній Україні була, порівняно невеликою. Часто такі школи засновувались на кошти самих підприємств і при них, рідше – за кошти земств. Так, наприклад, за клопотанням Брацлавського землеміра в с. Крищинці у 1913 р. була відкрита така сільськогосподарська школа в межах 1-го мирового округу. Кошти на її відкриття – 48 тис. руб. зібрали сільські товариства 5-х волостей, а ще 10 тис. руб. було асигновано Брацлавським повітовим земським зібранням постановою від 14 жовтня 1911 р. [53, арк. 4].

Таким чином, кадрове забезпечення винокурної промисловості здійснювалося шляхом реформування системи професійно-технічної освіти. Оскільки підприємства Правобережної України були переважно сировинно-переробні, тому і навчальні заклади готували спеціалістів відповідного профілю. Великі промислові підприємства відкривали школи як свої внутрішні структури, які призначалися для внутрішніх потреб. Найчастіше здійснювалося це за кошти самих підприємств, рідше – за рахунок земств.

Швидкий розвиток фабрично-заводської промисловості у пореформений час зумовив відповідне зростання рядів робітничого класу. Основним джерелом його поповнення були розорені, позбавлені засобів

виробництва селяни, міські й сільські ремісники та кустарі. Упродовж 35 років (1825–1860 рр.) кількість робітників у Київській губернії зросла з 3164 до 32 135 осіб. У 1900 р. на підприємствах Київщини було зайнято 56 тис. робітників [49, с. 24-28].

Поповнення рядів промислових робітників у Правобережній Україні, здійснювалося також за рахунок селянства, у якого, за реформою 1861 р., було забрано “відрідки” і потім придушено їх викупними платежами і непосильними податками [54, с. 136–137].

Процес формування класу промислових робітників відбувався також завдяки розшаруванню в кустарній промисловості. Це джерело поповнення промислових робітників було достатньо вагомим, оскільки фабрична промисловість залучила з кустарів тих робітників, які вже володіли певними виробничими навиками [54, с. 137]. За ступенем концентрації робітників, зайнятих у кустарних промислах, губернії Правобережної України розташовувалися у такому порядку: Подільська губернія – 88542 осіб, Волинська – 71196, Полтавська – 67382, на решту губерній припадало значно менше число кустарів [54, с. 138].

Упродовж 60–90-х років XIX ст. у правобережних губерніях швидко збільшувалася чисельність промислових робітників. Упродовж 1875–1897 рр. їхня кількість зросла вдвічі, збільшившись з 116 тис. до 226 тис. чоловік. Численним був склад робітників на транспорті та у зв’язку. На 1897 р. їх тут налічувалося близько 61 тис. осіб [62, с. 23].

Фабричний пролетаріат Російської імперії формувався за рахунок різних соціальних груп населення. При цьому ядро кадрових фабричних робітників певною мірою створювалося за рахунок спадкових робітників колишніх капіталістичних мануфактур та великих казенних підприємств [63, с. 334].

Отже, в міру розвитку ринкових відносин і поширення технічного забезпечення, кустарне і ремісниче виробництва постійно відтіснялися на задній план, причому з середовища кустарів і ремісників виділялося незначне

число підприємців, а основна маса перетворювалася у найманих робітників [54, с. 139–140].

Після 1861 р. на українських територіях, як і по усій Російській імперії, досить інтенсивно відбувався процес соціального розшарування феодального суспільства, яке відобразилося в зменшенні питомої ваги поміщиків, військово-адміністративного апарату і дрібних товаровиробників [55, с. 220].

У період промислового піднесення, що відбулося у другій половині XIX ст., змінювалися шляхи, форми та інтенсивність становлення класу підприємців. На цей процес певним чином мало вплив пореформені правові норми, які стимулювали залучення до підприємництва демократичних низів. У 60-ті рр. ліквідовувалося обмеження для селян і міщан у торгово-промисловій сфері. Підприємцем міг стати будь-хто з можливістю придбати свідоцтво на право торгівлі чи промислу [56, с. 66–67].

На Правобережжі серед промисловців домінували поляки, євреї, на Лівобережжі і Півдні було багато російських, єврейських та іноземних підприємців. Зокрема, в 1872 р. у Подільській губернії найбільше фабрик і заводів належало росіянам, євреям та іноземцям. Винокурні заводи належали 5 дворянам, російським купцям – 5, місцевим власникам – 19, а євреям – 36. Відповідно у загальній кількості на долю євреїв припадало $\frac{3}{4}$ всіх винокурних заводів губернії, на долю інших – лише четверта частина. Суконні фабрики майже всі належали іноземцям. Все це давало негативні результати щодо економічного розвитку губернії [57, арк. 23 зв.].

Князівський рід Вітгенштейнів володів на Поділлі водяним млином, винокурно-ректифікаційним заводом, гідромлином, граф М. І. Скурнівенк – винокурним заводом у селі Олібов Дубенського повіту Волинської губернії [58, с. 84–85].

Серед 122 волинських заводів по виробництву горілки, лише 5 належали українцям, з 67 – Київської губернії – 5, з 90 – Подільської – 5 [59, с. 166–167].

Винокурна промисловість у Правобережній Україні поступово переходила від дворян та поміщиків у руки підприємців: на Київщині у 1878–

1879 рр. із 118 винокурних заводів лише 33 залишалися в руках поміщиків, 70 перейшли в оренду до купців, а 10 – перетворилися у власність купців; на Поділлі – із 129 заводів 108 перейшли в оренду до купців і три їм належали [2, с. 90]. На нашу думку, це відбувалося, тому що представники “нового” суспільного класу промисловців не тільки володіли значними коштами, а й були більш підприємливішими, ніж консервативні поміщики та дворяни.

Послаблення позицій поміщицтва в економічному житті країни пов’язувалось з відсутністю навичок підприємницької діяльності у більшості з них. Завдяки звичному соціальному становищі, вихованні і внаслідок відсутності ділових якостей чиновникам та офіцерам не вдалося адаптуватися до нових соціально-економічних умов, тому вони прагнули до участі у таких формах підприємництва без прямих зобов’язань. Тому з середини 70-х років XIX ст. посилювалася їхня участь у членстві акціонерних компаній, пайових товариствах [55, с. 220–221].

Швидкий розвиток ринкових відносин в регіоні, посилення господарських зв’язків із Центром посприяло зростанню питомої ваги купецтва. Основою для формування місцевого купецтва служив внутрішній ринок. Водночас швидкий розвиток переробних галузей промисловості Правобережної України створював сприятливі умови для переміщення в цей регіон купецтва, яке цікавилось можливістю одержати максимальні прибутки [55, с. 221].

Життя робітників Правобережної України було нестерпно важким. Їх пригноблювали і нещадно експлуатували царизм і промисловці, поміщики і куркулі, а також іноземні підприємці. Жорстока експлуатація робітників в Україні, як і у імперії в цілому, перепліталася з кріпосницькими залишками. Підприємці застосовували найжорстокіші методи експлуатації, що в поєднанні з жахливим поліцейським режимом і політичним безправ’ям створювало для робітників нестерпні умови життя [60, с. 10].

Розвиток промисловості сприяв створенню постійних робітничих кадрів, відірваних від землеробства і позбавлених усіх виробничих засобів.

Цей факт призводив до зростання місткості внутрішнього ринку. Зрозуміло, що особисто вільний, позбавлений засобів виробництва робітник змушувався купівляти товари на ринку. Таким чином, із збільшенням числа робітників збільшувалася потреба на харчові продукти, одяг, взуття, предмети домашнього вжитку [61, с. 47].

Становище промислових робітників на підприємствах, як повсюдно в імперії, було надзвичайно важким. У 1896 р. тривалість робочого дня становила від 12 до 16 годин. З мізерної заробітної плати вираховували численні штрафи. Приміщення багатьох заводів і фабрик не відповідали найелементарнішим санітарним вимогам: були брудні, тісні, темні, вогкі, без вентиляції. При відсутності відповідальних за техніку безпеки, часто траплялися нещасні випадки. Жорстоко використовувалася дитяча праця. У 1897 р. серед робітників Київської губернії частка неповнолітніх становила 13,6 % [49, с. 28].

На винокурнях України була зайнята порівняно невелика кількість робітників. Наприклад, на одному підприємстві Правобережжя працювало у середньому 12–15 осіб, Чернігівщини – 17–18 осіб. Підприємства заводського типу (з паровими машинами) відрізнялися більшими розмірами виробництва. Так, на Чернігівщині на один завод припадало у середньому 22 робітники, а на одну гуральню-мануфактуру — 15 робітників; вартість продукції на винокурному заводі у середньому становила 30,9 тис. руб., а на гуральні-мануфактурі — 15,4 тис. руб. [64, с. 21].

Значним робітничим ринком на початку ХХ ст. було м. Біла Церква. Починаючи з ранньої весни, на робітничі біржі приходили сотні розорених селян. Вони сподівалися працювати у Києві та інших великих містах на різних роботах [49, с. 104]. У Білій Церкві трудове населення зазнавало жорстокої експлуатації від Браницьких та їх компаньйонів-орендарів Менцеля, Габовича, Кернеса, Бялика, Айзенштейна, Ніренштейна. На їхніх підприємствах робочий день тривав 13–16 годин на добу. Наявність значного числа безробітних дозволяла господарям тримати заробітну плату на мізерному рівні [49, с. 105].

На винокурному заводі князя Горчакова в Обухові використовувалася дешева праця малоземельних і безземельних селян. Працюючи від зорі до зорі, вони одержували по 12 руб. на місяць, жінки та дівчата – по 8 руб. Цих грошей заледве вистачало на прожиття [49, с. 466].

Не менш жорсткішими були умови праці на підприємствах Волинської губернії з 12–16-ти годинним робочим днем. Середньорічна заробітня плата робітника Волинської губернії у 1900 р. становила 98 руб., що в 3,5 раза менше від робітника Катеринославської губернії [65, с. 17].

Із зростанням української промисловості зростала та зміцнювала свої позиції і українська буржуазія. У 1863 р. на Україні налічувалося 75 тис. промислового пролетаріату, а до кінця XIX ст. – вже 200 тис. осіб [66, с. 483].

Щодо соціального складу промисловців, то переважали поміщики (40,5 %), купці посідали другу позицію (27,8 %), після них йшла третя група міщан (23,3 %) і нарешті селян (2,3 %). Серед власників невідомі склали 5 %, а вихідців з інтелігентського та священицького гурту налічувалося лише 7 осіб. Отже, найактивніше до підприємництва залучалися ті стани, які мали для цього певні кошти. До таких належали поміщики та торговці [59, с. 74].

На запит департаменту торгівлі і мануфактур від 26 січня 1899 р. старший фабричний інспектор по Київській губернії повідомив, що в губернії всього робітників – 51519, з них іноземців – 276; майстрів і підмайстрів – 3662, з них іноземців – 133. На Петровському заводі із загальної кількості 2030 робітників іноземців було 250 осіб, або близько 12 %. [54, с. 28].

Слід відмітити, що з підвищенням технічного рівня підприємств особливо інтенсивно посилювалася експлуатація робітників [63, с. 319].

Процес формування класу постійних робітників органічно поєднувався з процесом переходу від мануфактурної до машинної техніки. Засноване на технічному забезпеченні виробництво, було тією силою, яка остаточно відривала вчорашнього селянина від землі і повністю віддавала його промислового життю [55, с. 246].

Матеріальне становище промислових, транспортних і сільськогосподарських робітників у Роській імперії, в тому числі і в Правобережній Україні, у пореформений період було важким. Причиною цього був надмірно довгий робочий день, незадовільні умови праці, нещадна експлуатація, низька заробітна плата тощо. На промислових підприємствах робочий день тривав 12, а подекуди 14 і більше годин на добу. Шкідливі чи небезпечні умови праці не зменшували його тривалості [63, с. 350].

З розвитком ринкових відносин, впровадженням у виробництво машин зростала інтенсифікація і експлуатація не лише чоловічої праці, а й праці жінок та підлітків. Підприємцям було вигідно наймати жінок і підлітків на роботу до машин, коли не вимагалось тривалого навчання і великих фізичних зусиль, тому що оплата їх праці була значно меншою, ніж у чоловіків. А щоб не залишитися безробітними, доводилося погоджуватися на гірші умови. Лише у 1882 р. під впливом страйкової боротьби уряд видав закон, що не допускав на фабриках праці дітей віком менше 12 років і обмежував її для підлітків 12–15 років 8-ма годинами на добу. В Україні жінки і діти становили у 1897 р. 22 % усієї кількості робітників [63, с. 350]. Так на горілчаному заводі Київського товариства працювало 26 жінок, які щоденно доїжджали на роботу за 30–40 км [67, арк. 85].

Умови праці робітників були дуже важкими. На підприємствах переважала важка виснажлива фізична праця, позбавлена необхідних засобів механізації. На нічних змінах денну норму доводилося виконувати при світлі газових ламп чи смолоскипів. Промисловці мало дбали про засоби безпеки, оскільки це потребувало додаткових витрат.

Причинами численних нещасних випадків виступали надмірний робочий день та брак засобів охорони праці. Упродовж 1864–1899 рр. у промисловості Правобережної України від нещасних випадків загинуло майже 3,3 тис. робітників і понад 16 тис. скалічено. Утричі – вчетверо рази більшим був травматизм у сільському господарстві [63, с. 350–351].

Робітники, які працювали на заводах і фабриках Волинської губернії, зазнавали також жорсткої експлуатації. Вони одержували по 20 коп. на день [68, с. 29].

Характерною особливістю економіки м. Володимира-Волинського була наявність великої кількості ремісничих майстерень, де нерідко, крім самого господаря, працювали 1–2 робітники або учень. У 1911 р. у місті налічувалося 4484 ремісники, в яких було 2368 робітники і 2601 учень [65, с. 96].

Швидко збільшувалася кількість робітників, особливо фабрично-заводського характеру, в Києві. Якщо в 1862 р. на винокурних заводах Києва нараховувалося 1380 робітників, то в 1897 р. – більше 11,2 тис. [63, с. 248]. Проте становище робітників на промислових підприємствах Київської губернії було надто важким. У 1900 р. на заводах Київської губернії працювало 56 тис. робітників. Крім того, в кустарно-ремісничій промисловості було зайнято 69256 робітників [65, с. 28].

У 1914 р. у промисловості Черкаського повіту Київської губернії було зайнято 29360 робітників. У цьому ж році на 26 винокурних підприємствах правобережних губерній працювало більш як по 100 робітників, на 8 – по 500, на 4 – більш ніж по 1000 і на двох підприємствах більш як по 2000 робітників [55, с. 248–249].

На переважній більшості підприємств Подільської губернії в останнє десятиріччя XIX ст. працювало менше як по 10 робітників. Кількість зайнятих у винокурній промисловості робітників упродовж 1891–1900 рр. дорівнювала 27294 чоловік. Підрядчики та підприємці наживалися за рахунок експлуатації робітників. Підрядчики в подільських селах часто наймали зuboжілих і розорених селян на роботу на цукрові та винокурні заводи за 4–6 руб. у місяць, а одержували за кожного по 8–10 руб. чистого прибутку. Щорічно від інфекційних хвороб помирали тисячі людей. Тільки в 1872 р. від холери і скарлатини на Поділлі загинуло 9888 осіб, в 1874 р. – від чуми й дизентерії – 9402 осіб [69, с. 31–32].

Внаслідок нещадної експлуатації робітники одержували дуже низьку заробітну плату. Наприклад, у 1877 р. робітники винокурного заводу в Сатанові Проскурівського повіту отримували 50 коп. за добу, а у Гайсинському повіті власник заводу в м. Куть платив 7 руб. 50 коп. за місяць роботи [70, арк. 120]. Робітники Коростишівського винокурного заводу Київської губернії отримували різну зарплатню: заторщикам та квасильщикам платили по 9 руб. за місяць, іншим апаратникам – по 14 руб., солодовник мав 12 руб., а змащик – 10 руб. в місяць [71, арк. 50]. При чому, реальний заробіток був значно менший номінального. Частина зарплати робітників привласнювали насамперед майстри, підрядчики. Власники підприємств платили за роботу продуктами із своїх крамниць, ціни яких перевищували ринкові [63, с. 351].

На більшості підприємств заробітну плату часто затримували. Причиною цього було бажання примусити робітників брати в кредит товари в магазинах, що належали підприємцям. У рахунок заробітної плати власники мали право видавати робітникам ручні знаряддя праці, одяг, взуття тощо [63, с. 351].

Частина заробітку робітників підприємці відраховували також в рахунок сплати значної кількості штрафів, що стягувалися через будь-що. Після прийняття у 1886 р. закону “Про штрафи” накладання їх дещо обмежилось і ці кошти використовувалися як допомога при тимчасовій чи постійній втраті працездатності, жінкам по вагітності та в деяких інших випадках [63, с. 351]. Були випадки стягнення штрафів із заводів, наприклад у 1914 р. фабричний інспектор оштрафував Овечавський винокурний завод Київської губернії на 5495 руб. 89 коп. [72, арк. 30].

Робітники жили в дуже поганих житлових умовах. Промисловці, земські власті майже не звертали уваги на благоустрій робітничих селищ, які швидкими темпами зростали у промислових районах, поблизу підприємств. Будівництво казарм, бараків, яке змушені були вести промисловці для забезпечення своїх підприємств робочою силою, здійснювалося дуже

повільно. Та й це були переважно холодні та вологі приміщення з темними довгими коридорами і кімнатами, в яких жила надмірна кількість робітників, у тому числі і з сім'ями. Переважно бараки будувалися лише для однієї частини робітників з розрахунку, що тоді як перша відпочиватиме, друга перебуватиме на підприємстві. Для розміщення в них якнайбільшої кількості людей влаштовували нари чи ліжка з поверхами [63, с. 352].

Надто тривалий робочий день, незадовільні житлові умови призводили до фізичного виснаження робітників, руйнування їхнього здоров'я. Лікарень та інших медичних установ не вистачало, тому медична допомога була вкрай недостатньою [63, с. 352–353].

Слід сказати, що в пореформений період зростала експлуатація робітничого класу. Робочий день у Росії, в тому числі і на Україні, у порівнянні з іншими європейськими країнами, був одним з найдовших – 11,5 год. У 1913 р., за офіційними (дуже заниженими) даними, з 2,25 млн робітників 117 тис. працювали по 12 год. на добу і більше. Майже $\frac{2}{3}$ усіх робітників працювали довше за встановлений законом 1897 р. час. На підприємствах Правобережної України робочий день тривав у середньому 12–14 год. Згідно з офіційними даними, у Київській фабричній окрузі упродовж 1900–1901 рр. по 13 год. на добу працювало 7 % від загальної кількості робітників, а від 12 до 13 год. – 43%. [63, с. 397].

Варто відмітити, що згідно із статтею 430 закону “Про ремісничу промисловість” 1893 р. ремісникам на заводах і фабриках встановлювався шестиденний робочий тиждень. У недільні та святкові дні працювати без потреби заборонялося. Тільки майстри євреї могли працювати в ці дні, але без залучення підмайстрів і учнів християн. Також майстри християни відповідно не повинні заставляти працювати підмайстрів і учнів євреїв у їхні святкові дні. Згідно із статтею 431 робочий день ремісників і робітників повинен розпочинатися о 6 годині ранку і до 6 години вечора, враховуючи півгодинний сніданок і обід [73, арк. 46].

Посилюючи експлуатацію робітників, підприємці широко застосовували понаднормові роботи [63, с. 397].

Заробітна плата робітників постійною не залишалася. Розвиток підприємництва і зростання резерву безробітних поступово зменшував її рівень, а також це відбувалося і за рахунок підвищення цін на товари, зменшення підприємцями номінального заробітку [60, с. 12].

На підприємствах Правобережної України розмір заробітної плати робітників відрізнявся, до того ж вміло використовуючи ситуацію на ринку праці, особливо в період криз і депресій, підприємці свідомо її знижували. Величина заробітної плати залежала від галузі виробництва, та способу найму – тобто коли робітник безпосередньо наймався власником підприємства або через підрядчика, а також від системи оплати праці – поденної, місячної чи відрядної [55, с. 253].

Під тиском страйковий виступів робітників царський уряд був змушений 3 червня 1886 р. видати закон про регулярну видачу заробітної плати, проте підприємці всілякими способами намагалися обійти його: траплялися випадки привласнення заробітної плати або розрахунку “талонами” на крамницю, які приймалися місцевими торговцями лише із знижкою 20 % вартості [55, с. 253].

Далі варто навести дані, які характеризують рівень заробітної плати робітників на підприємствах переробної промисловості Правобережної України у 90-х роках XIX ст., зокрема, на винокурних заводах робітники одержували від 7,5 – 9 руб. на місяць на своїх харчах, а кваліфіковані робітники – від 12 – 25 руб. [74, с. 241].

Заробітна плата російських робітників значно відставала від її рівня в Англії, Франції і Німеччині та була в кілька разів меншою, ніж у робітників США. Так, у 1910–1911 рр. середній річний заробіток російського робітника становив 251 руб., американського – 1036 руб. У 1913 р. реальна заробітна плата робітників знизилася до 90 % рівня 1900 р., а прибутки капіталістів за цей час зросли більше, ніж утричі [63, с. 397].

У роки кризи підприємці, користуючись масовим безробіттям, знижували номінальну заробітну плату. У 1902 р. річна заробітна плата одного робітника в середньому знизилася проти 1900 р. в Київській губернії з 117 до 102 руб., Подільській – з 91 до 67 [63, с. 397–398].

Проте найбільш низькооплачуваною праця залишалася у таких галузях переробної промисловості, як цукрова та винокурне виробництво і ін. Тут плата становила 7 руб. 50 коп. – 10 руб. в місяць [66, с. 484].

На винокурних заводах робочий день розпочинався о 5 год. ранку і закінчувався о 19:00 вечора з перервою на сніданок пів години і обід – 1,5 год. У зимові місяці – з 6:00 ранку до 18:00 год. з перервою для обіду тривалістю одну годину. Тобто, у літній час робочий день тривав 12 годин, а у зимовий – 11 годин. У недільні та сяткові дні процес винокуріння залишався неперервним. Розподіл роботи між робітниками в різних відділах проводився завжди з таким розрахунком, щоб кожен робітник працював не більше 12 годин, при чому на деяких заводах Київської губернії для прийому їжі визначалися перерви, а на деяких – ні. У 1896 р. працівники винокурних заводів Київської губернії отримували від 9 до 16 руб. в місяць за 30 робочих днів. На багатьох винокурних заводах Уманського повіту власники наймали дві зміни робітників. Одна зміна працювала половину місяця, інша – другу половину. Це було дуже добре для селян та вигідно власникам, оскільки в таких умовах робітники працювали уважніше та старанніше [75, арк. 42–49].

Одночасно зростали ціни на засоби існування. Якщо середні роздрібні ціни на споживчі товари за 1890–1899 рр. прийняти за 100 %, то в 1900 р. вони становили 112,4 %, у 1901 р. – 114,8 %, у 1902 р. – 110,2 %, у 1903 р. – 107,1 % і в 1904 р. – 111 % [63, с. 398].

На розмір реального заробітку промислових робітників справляв негативний вплив факт значних відрахунків за продукти харчування і промислові товари, які вони раніше брали в кредит у лавках підприємців. Ускладнювалося становище робітників ще й тим, що заробітна плата видавалася їм не повністю. На території Правобережної України натуральна

оплата праці була вищою у тих губерніях, у яких був найменший середньорічний рівень зарплати (у Волинській – 10,2 %, Чернігівській – 9,4 %, Подільській – 7,7 % і Київській – 5,2 %) [63, с. 398].

За даними фабричної інспекції середньорічна заробітна плата одного робітника на промислових підприємствах Правобережної України становила 212 руб. у 1907 р., 224 – у 1908 р., 216 – у 1909 р., 218 – у 1910 р., 230 – у 1911 р., 227 – у 1912 р., 229 – у 1913 р. Як бачимо, у 1909–1910 рр. відбулося зниження середньорічної зарплати робітників. Для порівняння, робітники винокурних підприємств Київської губернії отримували значно менше – від 112 до 172 руб. в рік. Тільки пізніше, в роки нового піднесення, помітне незначне підвищення її. Якщо ж зважити на те, що у цей час ціни на продукти першої необхідності – хліб, м'ясо, овочі – дуже зросли, то реальна заробітна плата робітників не тільки не збільшувалася, але, навпаки, падала. Слід враховувати при цьому зростання плати за квартиру та освітлення, подорожчання на 50–60 % одяжі та взуття [76, с. 34].

З робітників стягувались різноманітні штрафи, які досягали інколи половини заробітної плати. За законом від 3 червня 1886 р. власники підприємств отримували право штрафувати робітників у розмірі до $\frac{1}{3}$ місячної заробітної плати. Проте дія цього закону поширювалася лише на декілька губерній Правобережної України ще й на початку 90-х рр. XIX ст [55, с. 256].

Робітників оштрафовували за “грубість”, “неслухняність”, “недбалість у роботі”, “псування інструментів”, “погане виконання роботи”, за суперечки, пісні, шум, куріння та ін. Причин для стягнень бувало так багато, що нерідко вони забирали у робітників до 30–40 % їх заробітної плати [60, с. 11].

Виключно важкими були умови праці на фабриках і заводах. В гонитві за прибутками підприємці намагалися найменше витратити ту частину основного капіталу, яка забезпечувала покращення умов та безпеки праці робітників. Внаслідок цього на підприємствах Правобережної України, підлеглих нагляду фабричної інспекції, упродовж 1901–1905 рр. кількість нещасних випадків зросла більш ніж вдвоє (з 5443 до 11457) [63, с. 398].

Упродовж періоду промислової кризи 1900–1903 рр., яка охопила всю Європу, через скорочення виробництва або й повне припинення діяльності більшості підприємств, понад 100 тис. робітників в українських губерніях стали безробітними. Водночас працюючим заробітну плату зменшили. У роки промислової кризи до 3 тис. підприємств припинили свою діяльність. У зв'язку низьким рівнем техніки безпеки й охорони праці траплялися часті каліцтва й професійні захворювання. Державний санітарний нагляд здійснювався лише на великих підприємствах [63, с. 257].

Таким чином, промислове зростання 90-х років XIX ст., сильна концентрація промисловості, а разом з нею і робітників, поряд з жорстокими формами капіталістичної експлуатації стали причиною більш активного шляху боротьби робітників з соціальною експлуатацією [66, с. 167].

Відсутність норм охорони праці і техніки безпеки спричинювали масове каліцтво і випадки смертності робітників. Високий відсоток нещасних випадків спостерігався у винокурній промисловості, оскільки багато архівних джерел повідомляють нам про різні нещасні випадки робітників винокурень. В ніч на 20 грудня 1864 р. робітники Ольгопольського винокурного заводу Мандзар, Кишка і Безушко обпеклися кип'ятком з паровика, який лопнув в результаті чого Мандзар помер, а двоє інших лікувалися [77, арк. 54]. На випадок смерті сім'я робітника залишалася без засобів до існування [60, с. 11–12]. Але, згідно із “Положенням про організацію пенсійної каси для вільнонайманих робітників” від 21 березня 1900 р., вдова робітника та його діти-сироти отримували право на пенсію, незалежно від кількості відпрацьованих років учасника такої каси. Розмір такої пенсії не перевищував половини заробітної плати чоловіка [78, арк. 2].

У законі від 12 червня 1886 р. значно менше уваги приділялося охороні прав сезонних робітників, ніж їх примусу. Працедавцям рекомендувалося розраховуватися вчасно, і у грошовому, а не натуральному еквіваленті, забезпечуючи відповідним харчуванням, даючи “добру селянську їжу”, допомагати в разі захворювання; проте встановлювалася ціла низка обмежень

щодо найму, тривалість робочого дня стала нерегульованою, поза законом залишалася жіноча і дитяча праця, а різноманітні штрафи накладалися на розсуд дирекції [79, с. 288–289].

Нестерпними були житлові умови робітників, які жили в землянках - низьких, брудних і тісних. Часто в одній землянці проживало 18–20 робітників. Фактори скупченості, відсутності доброякісної води і їжі спричинювали поширення епідемій, хвороб. Житла робітників у великих містах розташовувалися на околицях, які не були впорядкованими, а самі будівлі часто не відповідали найелементарнішим нормам [55, с. 258].

Більшість сімейних робітників жили у фабричних казармах. Дуже часто в одній кімнаті проживали разом сімейні і робітники-одинаки [63, с. 399].

Медичне обслуговування робітників перебувало на дуже низькому рівні. Антисанітарні умови житла виступали причиною різних хвороб та епідемій, а закон “Про медичну допомогу робітникам на фабриках і заводах” 1866 р. підприємцями майже не виконувався [55, с. 258].

Політичне безправ'я робітників продовжувалося. Вони зараховувалися до податного стану, зобов'язувалися сплачувати різноманітні податки, викупні платежі, виконувати військову повинність. При цьому, позбавлялися права влаштовувати збори, їм забаронялося об'єднуватися у професійні організації, організовувати страйки і демонстрації з метою покращення свого становища [55, с. 258].

Усе це в кінцевому результаті призводило до страйків і заворушень робітників на фабриках і заводах Російської імперії [55, с. 258].

На покращення становища робітників існуюче у Російській імперії фабричне законодавство впливало зовсім мало. Створена у 1882 р. фабрична інспекція мала здійснювати нагляд за виконанням фабричних законів, в умовах безправ'я народу виконувати власне поліцейські функції, захищаючи при цьому інтереси підприємців. Робітники не могли впливати на дії фабричних інспекторів [55, с. 258].

Ще до 90-х років XIX ст. покарання різками зберігалося як певна форма розправи над робітниками. До застосування такого методу могла бути участь у страйках, відмова приступати до роботи. Лише протягом 80-х–першої половини 90-х років XIX ст. за участь у страйковій боротьбі в Україні було покарано різками 730 робітників. Зокрема, міністр фінансів С. Вітте у 1895 р. видав розпорядження, яке зверталось до голів фабричних інспекцій, і в якому йшлося про те, що вони повинні звертати увагу на працівників фабрик і заводів й забороняти їм страйкувати та зобов'язувалися вести нагляд за їхньою роботою [55, с. 258].

У 1906 р. Міністерство торгівлі і промисловості переконувало, що страйки на заводах і фабриках Правобережної України хоча і мали свого роду політичний характер, проте найчастіше завершувалися наслідками на користь або, навпаки, робітників, призводячи у кінцевому випадку до зупинки праці на заводах та до економічних збитків від виробництва [73, арк. 66–66 зв.].

Становище робітників у період промислового піднесення (1910–1913 рр.) ставало гіршим. Незважаючи на промислове піднесення, зростало безробіття, збільшувалися захворювання і смертність серед робітників [54, с. 111].

Таким чином, після ліквідації кріпосного права в імперії прискорився процес формування підприємницького класу, збагатившись новими рисами. Утвердження фабрично-заводської промисловості і механізованого транспорту в економіці призвело не лише до подальшого зростання нових соціальних сил, а й до серйозних якісних змін у її складі та ролі в громадському та економічному житті. Внаслідок промислового перевороту та завершення індустріалізації відбулося оформлення нових соціальних сил – підприємців та робітників. У другій половині XIX – на початку XX ст. посилювалося як абсолютне, так і відносне зубожіння робітників Правобережної України.

Висновки до розділу 3

Отже, інфраструктура винокурних підприємств у Правобережній Україні в кінці XIX – на початку XX ст. була досить розвиненою. Потужні

винокурні заводи розтошовувалися, переважно, недалеко від залізничних станцій та інших шляхів сполучення для зручності транспортування своєї продукції.

Винокурна промисловість була однією з перших за використанням парової техніки, котра з 80-х рр. XIX ст. витіснила водяні двигуни та кінні приводи. Проте, остаточно технічний переворот у гуральництві не був повністю завершений, оскільки значна кількість винокурних підприємств до кінця XIX ст. перебувала на стадії мануфактурного виробництва.

Підготовка кваліфікованих кадрів для винокурних підприємств у другій половині XIX – на початку XX ст. здійснювалася в умовах реформування професійно-технічної освіти. Компетентних робітників для винокурних заводів готували у відповідних промислових училищах та сільськогосподарських школах, кількість яких у Правобережній Україні була невеликою.

У процесі переходу до ринкових відносин у промисловості Правобережної України та внаслідок промислового перевороту відбулося оформлення нових соціальних сил – підприємців та робітників. Головним джерелом зародження цих суспільних прошарків були розорені селяни, міські й сільські ремісники та кустарі. Після ліквідації обмежень у торгово-ромиловій сфері у 60-х рр. XIX ст. для селян і міщан, підприємцем міг стати кожен, кому під силу було придбати свідоцтво про торгівлю чи промислу. Інші – поповнювали ряди соціально незахищеного стану робітників на промислових підприємствах. За національною приналежністю серед промисловців Правобережної України домінували поляки та євреї. Швидкий розвиток винокурної промисловості Правобережної України створював сприятливі умови для переміщення в цей регіон купецтва з інших районів країни, зацікавленого можливістю одержати максимальні прибутки.

Список використаних джерел до розділу 3

1. Москалюк М. М. Загальний нарис промислового розвитку України у другій половині XIX – на початку XX ст. Тернопіль: Видавництво Тернопільського національного педагогічного університету ім. В. Гнатюка, 2007. 257 с.
2. Мельник Л. Г. Технічний переворот на Україні у XIX ст. К.: Видавництво Київського університету, 1972. 240 с.
3. Звіт Волинського губернатора за 1879 р. // ЦДАК України. Ф. 442 (“Канцелярія Київського, Подільського і Волинського генерал-губернатора”). Оп. 533. Спр. 158. 123 арк.
4. Справа з обзором Волинської губернії за 1905 р. // ЦДАК України. Ф. 442 (“Канцелярія Київського, Подільського і Волинського генерал-губернатора”). Оп. 636. Спр. 391. арк. 17.
5. Звіт київського губернатора за 1878 р. // ЦДАК України. Ф. 442 (“Канцелярія Київського, Подільського і Волинського генерал-губернатора”). Оп. 532. Спр. 202. 72 арк.
6. Звіт київського губернатора за 1880 р. // ЦДАК України. Ф. 442 (“Канцелярія Київського, Подільського і Волинського генерал-губернатора”). Оп. 534. Спр. 422. 87 арк.
7. Опис Рудне-Базарського № 198 винокурного заводу сьомого округу // Держархів Житомирської області. Ф. 120 (“Волинське губернське акцизне управління”). Оп. 1. Спр. 242. арк. 2.
8. Бухгалтерська книга Волинського Губернського Акцизного Управління про прихід і розхід спирту та надходження акцизу по винокурних заводах губернії // Держархів Житомирської області. Ф. 120 (“Волинське губернське акцизне управління”). Оп. 1. Спр. 364. 14 арк.
9. Справа Волинського Губернського Акцизного Управління з описом ректифікаційного відділу Городненського № 160 винокурного заводу 6-

- го округу // Держархів Житомирської області. Ф. 120 (“Волинське губернське акцизне управління”). Оп. 1. Спр. 221. 67 арк.
10. Журнал господарського комітету Подільського губернського акцизного управління щодо визначення ціни на розливний спирт заготовки 1914 року // Держархів Хмельницької області. Ф. 245 (“Подільське губернське акцизне управління”). Оп. 1. Спр. 239. 14 арк.
11. Облікова книга про винокуріння на заводах 1-го округу Подільського губернського акцизного управління за період 1903–1904 рр. // Держархів Хмельницької області. Ф. 245 (“Подільське губернське акцизне управління”). Оп. 1. Спр. 39. арк. 5–7.
12. Справа Першого Округного Акцизного Управління Подільської губернії про винокуріння в Княгининському винокурному заводі за 1911–1912 роки // Держархів Хмельницької області. Ф. 245 (“Подільське губернське акцизне управління”). Оп. 1. Спр. 149. арк. 41.
13. Справа Першого Округного Акцизного Управління Подільської губернії про винокуріння на Дунаєвецькому винокурному заводі за 1897 р. // Держархів Хмельницької області. Ф. 245 (“Подільське губернське акцизне управління”). Оп. 1. Спр. 12. 102 арк.
14. Списки промислових підприємств за 1899–1914, 1915, 1916 рр. // ЦДІАК України. Ф. 575 (“Канцелярія київського округного інспектора”). Оп. 1. Спр. 73. арк. 41.
15. Про опис і забезпечення Червонського № 20 винокурно-ректифікаційного заводу за період 1914–1915 рр. // Держархів Житомирської області. Ф. 120 (“Волинське губернське акцизне управління”). Оп. 1. Спр. 59. 73 арк.
16. Бухгалтерська книжка Волинського Губернського Акцизного Управління про прибуток і розхід спирту на винокурних заводах першого округу 1882 р. // Держархів Житомирської області. Ф. 120 (“Волинське губернське акцизне управління”). Оп. 1. Спр. 371. арк. 16.

17. Опис Сатієвського ректифікаційно-винокурного заводу // Держархів Житомирської області. Ф. 120 (“Волинське губернське акцизне управління”). Оп. 1. Спр. 5. 16 арк.
18. Дударов А. Доклад по вопросу о винокурении. СПб, 1883. с. 8.
19. Степник З. Особливості функціонування системи акцизного збору у винокурній промисловості Наддніпрянської України у другій половині XIX століття // Наукові записки Тернопільського національного педагогічного університету імені Володимира Гнатюка. Серія: історія. 2014. Вип. 1. Ч. 3. С. 20–23.
20. Справа про скляну посуду // Держархів Житомирської області. Ф. 265 (“Любарський казенний очистний склад № 2”). Оп. 1. Спр. 3. арк. 115–116.
21. Про здачу в оренду купцям Барнштейну і Янушпольському Голодьковського винокурного заводу Житомирського повіту Волинської губернії // ЦДАК України. Ф. 830 (“Терещенко – землевласник і цукро заводчик”). Оп. 1. Спр. 274. арк. 1.
22. Журнал Господарського комітету Подільського Губернського акцизного управління щодо визначення вартості розливного спирту заготовки 1913 року // Держархів Хмельницької області. Ф. 245 (“Подільське губернське акцизне управління”). Оп. 1. Спр. 236. 14 арк.
23. Опис і забезпечення Кмітовського № 31 винокурного заводу за період 1914–1915 рр. // Держархів Житомирської області. Ф. 120 (“Волинське губернське акцизне управління”). Оп. 1. Спр. 58. 31 арк.
24. Справа Окружного Акцизного управління 4-го округу Волинської губернії про вимірювання посуду і забезпечення перегонного апарату в Шибенському № 64 винокурному заводі // Держархів Житомирської області. Ф. 120 (“Волинське губернське акцизне управління”). Оп. 1. Спр. 179. 42 арк.
25. Справа Окружного Акцизного Управління 4-го округу Волинської губернії про винокуріння в Шибенському № 264 винокурному заводі в

- період 1906-1907 рр. // Держархів Житомирської області. Ф. 120 (“Волинське губернське акцизне управління”). Оп. 1. Спр. 195. 44 арк.
26. Справа Волинського Акцизного Управління про кількість викуреного спирту заводами губернії // Держархів Житомирської області. Ф. 120 (“Волинське губернське акцизне управління”). Оп. 1. Спр. 170. 37 арк.
27. Справа про винокуріння в Короставському № 15 винокурному заводі в період 1909-1910 рр. // Держархів Житомирської області. Ф. 120 (“Волинське губернське акцизне управління”). Оп. 1. Спр. 286. 67 арк.
28. Справа Волинського Губернського Акцизного Управління з описом Мало-Пузирковського № 245 винокурного заводу 9 округу // Держархів Житомирської області. Ф. 120 (“Волинське губернське акцизне управління”). Оп. 1. Спр. 270. арк. 2–3.
29. Опис Горинського № 124 ректифікаційного заводу Кременецького повіту Волинської губернії // Держархів Житомирської області. Ф. 120 (“Волинське губернське акцизне управління”). Оп. 1. Спр. 201. арк. 1.
30. Справа Волинського Губернського Акцизного Управління з описом Кременецького № 44 ректифікаційного заводу // Держархів Житомирської області. Ф. 120 (“Волинське губернське акцизне управління”). Оп. 1. Спр. 218. арк. 4–5.
31. Опис і забезпечення Кропивенського № 30 винокурного заводу // Держархів Житомирської області. Ф. 120 (“Волинське губернське акцизне управління”). Оп. 1. Спр. 28. арк. 4–14.
32. Справа Волинського акцизного управління з описом Адамівського винокурного заводу // Держархів Житомирської області. Ф. 120 (“Волинське губернське акцизне управління”). Оп. 1. Спр. 31. арк. 2–4.
33. Москалюк М. М. Матеріально-технічна база підприємств харчової промисловості на Правобережній Україні у другій половині ХІХ століття // Наукові записки ТДПУ ім. В. Гнатюка. Серія: Економіка. Тернопіль. 2003. Вип. 15. С. 65–67.

34. Историко-статистический обзор промышленности России [Текст]:
издан по поручению высочайше учрежденной Комиссии по устройству
Всероссийской промышленной выставки в Москве в 1882 г. / под ред.
Д. Тимирязева. Т. 1: Сельско-хозяйственные произведения, огородни-
чество, садоводство и домашние животные, 1883. 541 с.
35. Военно-статистическое обозрение Волинской губернии / Сост. А. Забе-
лин. Ч. 1. К., 1887. 425 с.
36. Техническая революция XIX века и алкогольные дистилляты. URL:
http://www.eda-eda.info/vodka_12.html/ (дата звернення: 03.06.2017).
37. Опис Коршівського № 61 винокурного заводу (4 округу) // Держархів
Житомирської області. Ф. 120 (“Волинське губернське акцизне
управління”). Оп. 1. Спр. 159. 32 арк.
38. Опис Цецинівського № 63 винокурного заводу (4 округу) // Держархів
Житомирської області. Ф. 120 (“Волинське губернське акцизне
управління”). Оп. 1. Спр. 200. арк. 5.
39. Гуржій І. О. Розвиток товарного виробництва і торгівлі на Україні: (з кінця
XVIII ст. до 1861 р.). К.: Видаництво АН УРСР, 1962. 208 с.
40. Ніколаєва Т. М. Роль підприємців України в розвитку професійної
освіти (остання третина XIX – початок XX ст.) // Український
історичний журнал. 2005. № 1. С. 82–96.
41. Звіт Волинського губернатора за 1878 р. // ЦДАК України. Ф. 442
 (“Канцелярія Київського, Подільського і Волинського генерал-
губернатора”). Оп. 532. Спр. 181. 109 арк.
42. Лазанська Т. І. Витрати підприємців України по забезпеченню
соціальних потреб робітничого класу наприкінці XIX ст. // Проблеми
історії України XIX – початку XX ст.: зб. наук. пр.. К., 2000. С. 131.
43. Настольная книга по народному образованию. Законы, распоряжения,
правила, инструкции, уставы, справочные сведения и примечания по
школьному и внешкольному образованию народа / Составленная Г.

- Фальборком и В. Чарнолуским. Т. III (Низшие учебные заведения всех ведомств и разрядов). СПб.: Типо-Литография Б. Вульфа, 1904. 2623 с.
44. Учбові заклади Київської, Подільської та Волинської губерній // ЦДАК України. Ф. 707 (“Управління київського учбового округу”). Оп. 35. Спр. 1. 647 арк.
45. Про надання деяких статистичних даних щодо стану навчальних закладів Київського навчального округу за 1884 р. // ЦДАК України. Ф. 707 (“Управління київського учбового округу”). Оп. 51. Спр. 40. арк. 16.
46. Матеріали повітових з’їздів 1898–1900 рр. // ЦДАК України. Ф. 442. Оп. 637. Спр. 545. арк. 32–33.
47. Министерство торговли и промышленности: сборник статистических сведений о состоянии среднего и низшего профессионального образования. Ч. 1. СПб, 1910. 326 с.
48. Звіт жіночої торговельної школи імені П. Г. Терещенка за 1914–1915 роки // ЦДАК України. Ф. 830 (“Терещенко – землевласник і цукрозаводчик”). Оп. 1. Спр. 1044. арк. 4–17.
49. Історія міст і сіл Української РСР. Київська область. – К.: Інститут історії Академії наук УРСР, 1971. (Серія книг “Історія міст і сіл Української РСР”: у 26 т. / голов. редкол.: Тронько П. Т. (голова) [та ін.]). 1971. 791 с.
50. Про заснування зберігаючої каси при міських двохкласних училищах // ЦДАК України. Ф. 707 (“Управління київського учбового округу”). Оп. 227. Спр. 44. арк. 10–11.
51. Перший всезагальний перепис населення Російської імперії по Кам’янецькому повіті // Держархів Хмельницької області. Ф. 244 (“Подільський губернський статистичний комітет”). Оп. 1. Спр. 6. арк. 126–127.
52. Про кількість винокурних заводів в різних повітах Подільської губернії // ЦДАК України. Ф. Ф. 442 (“Канцелярія Київського, Подільського і Волинського генерал-губернатора”). Оп. 641. Спр. 224. арк. 14.

53. Справа Подільського губернського по земських і міських справах присутствія по зверненні Брацлавського землеміра щодо заснування в с. Крищинцях нижчої сільськогосподарської школи // Держархів Хмельницької області. Ф. 429 (“Канцелярія інспектора народних училищ 1-го району Подільської губернії”). Оп. 1. Спр. 124. 4 арк.
54. Нестеренко О. О. Розвиток капіталістичної промисловості і формування пролетаріату на Україні в кінці XIX і на початку XX ст. К.: Держполітвидав УРСР, 1952. 180 с.
55. Москалюк М. М. Розвиток переробної промисловості у Наддніпрянській Україні в другій половині XIX – на початку XX століття. Тернопіль: Видавництво “Рада”, 2009. 336 с.
56. Лазанська Т. Соціальне походження промислової буржуазії України в XIX ст. // Український історичний журнал. 1996. № 2. С. 65–73.
57. Копія всепідданішого звіту подільського губернатора про стан губернії за 1872 р. // ЦДАК України. Ф. 442 (“Канцелярія Київського, Подільського і Волинського генерал-губернатора”). Оп. 52. Спр. 437. 62 арк.
58. Машкін О. М. Російське дворянство іноземного походження в промисловості України другої половини XIX – початку XX століття // Український історичний журнал. 1998. № 2. С. 83–91.
59. Лазанська Т. Історія підприємництва в Україні (на матеріалах торгово-промислової статистики XIX ст.). К.: Інститут історії України НАН України, 1999. 282 с.
60. Гуржій І. О. Боротьба трудящих мас України проти соціального і національного гніту в період капіталізму. К.: Радянська Україна, 1958. 40 с.
61. Гуржій І. О. Розвиток товарного виробництва і торгівлі на Україні: (з кінця XVIII ст. до 1861 р.). К.: Видавництво АН УРСР, 1962. 208 с.
62. Гуржій І. О. Україна в системі всеросійського ринку 60–90-х років XIX ст. К.: Наукова думка, 1968. 192 с.
63. Історія народного господарства Української РСР: у 3 т. 4 кн. / [за ред. І. І. Лукінова, Т. І. Дерев’янкіна, М. С. Герасимчука, В. О. Голобуцького, П. О. Хромова,

- ва, В. П. Чугайова]. К.: Наукова думка, 1983. Т. 1. 1983. 464 с.
64. Оценка недвижимых имуществ Черниговской губернии. Том 15. Кролевецкий уезд., 1884. 510 с.
65. Історія міст і сіл Української РСР. Волинська область. – К.: Інститут історії Академії наук УРСР, 1970. (Серія книг “Історія міст і сіл Української РСР”: у 26 т. / голов. редкол.: Тронько П. Т. (голова) [та ін.]). 1970. 746 с.
66. Лященко П. И. История народного хозяйства СССР: в 2 т. М.: Госполитиздат, 1956. Т. 2 : Капитализм. 1956. 728 с.
67. Дорожній журнал фабричного інспектора // ЦДІАК України. Ф. 575 (“Канцелярія київського окружного інспектора”). Оп. 1. Спр. 7. арк. 85.
68. Історія міст і сіл Української РСР. Житомирська область. К.: Інститут історії Академії наук УРСР, 1973. (Серія книг “Історія міст і сіл Української РСР”: у 26 т. / голов. редкол.: Тронько П. Т. (голова) [та ін.]). 1973. 726 с.
69. Історія міст і сіл Української РСР. Вінницька область. К.: Інститут історії Академії наук УРСР, 1972. (Серія книг “Історія міст і сіл Української РСР”: у 26 т. / голов. редкол.: Тронько П. Т. (голова) [та ін.]). 1972. 778 с.
70. Відомість про кількість робочих машин і видів вироблених заводами виробів // Держархів Хмельницької області. Ф. 244 (“Подільський губернський статистичний комітет”). Оп. 1. Спр. 5. 146 арк.
71. Дорожній журнал фабричного інспектора про технічний склад і кількість робочих та умови праці на підприємствах Київської губернії // ЦДІАК України. Ф. 574 (“Канцелярія старшого фабричного інспектора Київської губернії”). Оп. 1. Спр. 151. 78 арк.
72. Звіт фабричних інспекторів по семи округах Київської губернії і зведений звіт інспекції за 1914 р. // ЦДІАК України. Ф. 574 (“Канцелярія старшого фабричного інспектора Київської губернії”). Оп. 1. Спр. 1742. арк. 30.

73. Листування з Міністерством торгівлі і промисловості про діяльність фабричної інспекції по нагляду за промисловими підприємствами та зловживаннями фабрикантів Київського округу // ЦДІАК України. Ф. 575 (“Канцелярія київського окружного інспектора”). Оп. 1. Спр. 183. 275 арк.
74. Нестеренко О. О. Розвиток промисловості на Україні. В 2 ч. К.: Видавництво Академії наук Української РСР. Ч. 2.: Економічна підготовка великої жовтневої соціалістичної революції. Фабрично-заводське виробництво, 1962. 580 с.
75. Повідомлення в Департамент торгівлі і мануфактур Міністерства фінансів від 14 серпня 1896 р. про кількість фабрик і заводів Київської губернії, кількість робітників, середній місячний заробіток та про продовження робочого дня на підприємствах // ЦДІАК України. Ф. 574 (“Канцелярія старшого фабричного інспектора Київської губернії”). Оп. 1. Спр. 8. арк. 42–49.
76. Лось Ф. Є. Соціально-економічний розвиток України і становище робітничого класу в період імперіалізму // Робітничий рух на Україні в період імперіалізму : Зб. статей. К., 1961. С. 6–36.
77. Донесення Київському, Подільському і Волинському губернатору про різні події // ЦДІАК України. Ф. 442 (“Канцелярія Київського, Подільського і Волинського генерал-губернатора”). Оп. 43. Спр. 2. арк. 54.
78. Справа комітету пенсійної каси вільнонайманих працівників по казеному продажу напитків // Держархів Житомирської області Ф. 120 (“Волинське губернське акцизне управління”). Оп. 1. Спр. 287. арк. 2.
79. Бовуа Д. Битва за землю в Україні 1863–1914 рр. Поляки в соціо-етнічних конфліктах / [Пер. З. Борисюк]. К., 1998. 336 с.

РОЗДІЛ 4

ЗБУТ ВИНОКУРНОЇ ПРОДУКЦІЇ

4.1. Організація торгівлі спиртним на внутрішньому ринку

Продаж алкогольних виробів був здавна і до сьогодні залишається одним з найсуттєвіших джерел прибутку як для окремих людей так і для держави загалом. Звертаючи увагу на організацію торгівлі спиртними напоями на території українських губерній, варто зауважити, що після реформи 1861 р. в Російській імперії, в тому числі і в Україні, відбувся дальший суспільний поділ праці, який зумовив інтенсивне поглиблення і розширення місткості внутрішнього всеросійського ринку. Згодом цей процес цілком почав визначатися розвитком капіталістичного виробництва і витісненням ним решток кріпосництва [1, с. 53]. Іншими, не менш важливими факторами розвитку ринку, були побудова залізниць та збільшення кількості робітничих селищ та міст, в яких ще до середини ХІХ ст. розвивалися ринкові відносини, які, в свою чергу, зменшували обсяги виробництв, заснованих на кріпосній праці.

Зазначені процеси, а також господарська спеціалізація Правобережної, Лівобережної та Південної України зумовили злиття окремих територіальних ринків у загальний всеукраїнський ринок. В Україні створилася нова мережа ярмарків і базарів, які нерозривно пов'язувались з місцевою стаціонарною торгівлею [2, с. 119].

Важливою ланкою у товарному обігу окремих районів став залізничний транспорт, під впливом якого відбувався процес децентралізації торгівлі. За допомогою залізниць продукти селянських господарств отримали широкий вихід не тільки до близьких і віддалених міст, а й до спеціалізованих районів. Залізничний транспорт забезпечував між цими районами безперебійний обмін промисловими й сільськогосподарськими товарами, що реалізовувалися через стаціонарну торгівлю, оскільки в кожному більш-менш значному сільському

населеному пункті влаштовувалися крамниці, в яких торгували фабрично-заводськими товарами. Таким чином, багато окремих, замкнутих районів включалися у єдиний всеросійський ринок. Зокрема, важливе значення мали залізниці Київська та Одеська. Перша зв'язувала Одесу з Балтою, а через неї з правобережними губерніями, що сприяло розвитку торгівлі [3, с. 148].

Ще однією важливою умовою формування торговельного ринку стала поява в останній чверті XIX ст. перших монополістичних об'єднань, які діяли лише в галузі товарообороту, не зачіпаючи самого процесу виробництва. Особливістю їхнього функціонування було намагання «захопити в свої руки» ринки збуту або поділити його на сфери впливу, витіснити конкурентів і встановити для себе низькі закупівельні ціни на сировину і високі – на продукцію своїх підприємств [3, с. 148].

Проте, як зазначав Б. Кругляк, торговельна діяльність монополій охоплювала лише промислово розвинені райони. Значні ж території, де переважало сільське населення і функціонували дрібні підприємства та кустарні промисли, дуже повільно втягувалися у сферу дії монополістичного капіталу [4, с. 87], за допомогою якого забезпечувалося майже цілковите панування синдикатів (вищої форми монополістичних об'єднань) на внутрішньому ринку. Вони втручалися в діяльність всієї стаціонарної торгівлі, підпорядковували великі ярмарки і базари. Монополістичні об'єднання встановлювали жорстку диктатуру цін, яка давала їм можливість одержувати надприбутки. Це підтверджують численні факти. Наприклад, те, що напередодні Першої світової війни прибутки торговельно-промислової буржуазії становили 32,4 %, тобто в 2 рази більше, ніж у дворян-землевласників [4, с. 87, 89–90].

Швидкий розвиток постійної торгівлі у пореформений період, особливо наприкінці XIX ст., збільшення її питомої ваги зумовлювалися не лише зростанням попиту на промислову і сільськогосподарську продукцію внаслідок розвитку капіталізму, збільшенням неземлеробського населення і вільнонайманої праці в місті і селі, але й тим, що кошти, вкладені в постійну

торгівлю, завдяки швидкому обігу приносили великі прибутки (часто-густо 100 % річних і більше). Стаціонарна торгівля, таким чином сприяла швидкому нагромадженню капіталу. Тому міські підприємці охоче відкривали магазини, лавки та інші торговельні заклади [1, с. 54].

Ще однією із характерних рис внутрішньої торгівлі у досліджуваний період стала широка участь в ній банків та кредитних установ [4, с. 89], в яких концентрувалася кошти, нагромаджені шляхом торгівлі. На важливості кредитування торгівлі, його ролі у збільшенні товарних оборотів і прибутків торговельної буржуазії свого часу звернув увагу І. Аксаков [1, с. 54].

Відомо, що до реформи 1861 р. в Російській імперії, в тому числі й Правобережній Україні, не було капіталістичного кредиту. Тогочасні казенні кредитні установи видавали позику тільки дворянам під заставу землі та кріпаків. Кредитуванням торгівлі частково займався Державний комерційний банк, який виник у 1817 р.

Розвитку торгівлі сприяло створення кредитної системи упродовж 60–70-х рр. XIX ст. Заснований у 1860 р. Державний банк в галузі торгівлі здійснював широкі кредитні операції. Він мав свої контори в ряді міст Правобережної України. Лише в його Київській конторі сума позик, виданих “під товари”, на початку 1896 р. становила 2,6 млн. руб., у 1897 р. – 3,2 млн. руб., у 1898 р. – 4,8 млн. руб. [5, с. 99].

У Правобережній Україні, як і в Російській імперії в цілому, виникла ціла мережа акціонерних кредитних банків, міських громадських банків, товариств взаємного кредиту, товариств по продажу деяких товарів, тощо. Вже на початку 70-х років тут діяли такі акціонерні кредитні товариства: Київський приватний комерційний банк, Київське й Одеське міське товариство взаємного кредиту, Товариство дніпровської лісової торгівлі та ін. [5, с. 99]. До таких належало і Товариство виноторгівлі “Т. Христофоров і К”.

В умовах швидкого розвитку ринкових відносин стаціонарна торгівля набувала нових форм. Обсяг торгівлі неухильно зростав і збільшувався асортимент товарів. Як і в промисловості, у торгівлі відбувалося

нагромадження фінансів, поступове витіснення з оптової і роздрібною торгівлі дрібних та середніх торговців. Зокрема, це здійснювалося шляхом створення великих універсальних і багатофільних магазинів [5, с. 99].

Розвиток ринкових відносин також стимулював діяльність торгових бірж, які почали виникати ще у дореформений період. Перші біржі у Правобережній Україні були товарними.

У 1870 р. у Російській імперії нараховувалося 17 товарних бірж, в 1904 р. – 56; в Україні – відповідно 1 і 6 бірж. До 1914 р. в Росії нараховувалося 93 біржі, у Правобережній Україні за цей період число бірж зросло до 14. Торгові біржі функціонували, як правило, у великих містах, де були достатньо розвинуті всі форми внутрішньої торгівлі і які були центрами визначених економічних районів. Проте, найбільших розмірів їхня діяльність досягала під час ярмарків [3, с. 150].

Для обслуговування роботи товарних бірж створювалися біржові артілі, які, в основному, були юридично незалежними. Артілі спеціалізувалися на зберіганні товарів, що реалізовувалися через біржі, їх транспортуванні, упакуванні, виконанні вантажно-розвантажувальних робіт [3, с. 62].

У 60–80-х роках ХІХ ст. у Правобережжі, та в імперії загалом, виник кооперативний рух. Кооперативи утворювалися в містах та у селах як кредитні, ощадно-позичкові, сільськогосподарські, споживчі товариства. Кожен з них відрізнявся характером своєї діяльності, але всі вони мали спільну рису – брали активну участь у внутрішній торгівлі [2, с. 151].

Важливе місце у внутрішній торгівлі займала споживча кооперація. Споживчі товариства володіли, переважно, крамничками і лавками, де ціни були значно нижчими, ніж у приватних торговців. При проведенні моніторингу 160 товариств Київської губернії упродовж 1909 р., виявлено, що вартість основних продуктів харчування була нижчою на 5–25 %. Кожна кооперативна лавка щорічно в середньому продавала товарів на 75600 руб. а в загальному, 500 споживчих товариств Київщини мали обороти 635800 руб. на рік [2, с. 151].

У пореформений період значного поширення набув продаж торговими фірмами фабрично-заводських товарів, отриманих від підприємств у кредит. Ці товари реалізовувалися через дрібних торговців у сільських населених пунктах. Незважаючи на процес концентрації торговельного капіталу, у пореформений період також значно зросла кількість людей, діяльність яких була тією чи іншою мірою пов'язана з торгівлею [5, с. 101].

Зокрема, в перше десятиліття ХХ ст. у Київській губернії таким видом діяльності у галузі продажу спиртних напунків займалися “Торговий дім С. Терпеловського і К. Глясса” та “Торговий дім купця С. Г. Дитинковського і К°”, який реалізовував алкогольні напої через мережу магазинів у м. Києві та Пущі-Водиці. Асортимент спиртних напунків, які продавалися цим торговельним домом, включав крім спирту пиво, вино, шампанське, горілку, коньяк та лікери, реалізація яких у 1904 р. щомісячно приносила прибутку до 700 руб. і більше [6, арк. 353]. Торгові обороти фірми “Торговий дім С. Терпеловського і К. Глясса” у 1909–1910 рр. досягали 10,5 тис. руб. в рік [7, арк. 264]. Проте, вже у 1912–1913 рр. ці показники зменшились до 8 тис. руб. [8, арк. 369].

У різних містах українських губерній на торгові фірми працювали довірені особи. Наприклад, “Торговий дім Натана Катинера” надавав право Мойсею Ільчу Бойму та Мошку Гермову діяти у торговельних операціях на Волочиській митниці від імені фірми. Так само фірма “Родигер і К°” мала свого повіреного на митниці – М. Гальперіна [9, арк. 6–9].

Значну частку населення Правобережної України в період промислового піднесення становили дрібні торговці, які щорічно отримували посвідчення на право торгівлі спиртними напоями. У 1864 р. губернськими установами було видано понад 23 тис. посвідчень, власники яких могли торгувати у своїй місцевості. Крім того, більш як тисяча посвідчень видалася на розвізну та розносну торгівлю [5, с. 101]. Також указ Сенату від 9 серпня 1864 р. усім забороняв провозити горілку без ярликів повітового суду у місцях вільного

продажу, за що в протилежному випадку чекала конфіскація майна порушника [10, арк. 2].

Кількість посвідчень на ведення місцевої дрібної торгівлі спиртними напоями у 1882 р. становила понад 54 тис. Загалом, посвідчення на розвізну та розносну торгівлю становили, як і раніше невелику кількість – 1376 і 1834. Проте, і в наступні роки чисельність дрібних торговців залишалася значною [5, с. 101].

В основному, такими дрібними торговцями у Правобережній Україні були євреї. Як зазначає у своїй статті І. Погребінська, 40 % з євреїв, котрі проживали в Наддніпрянській Україні в кінці XIX ст., жили з торгівлі. Якщо порівняти цей показник з початком XX ст., то питома вага євреїв Наддніпрянської України, які були задіяні в торговельно-посередницькій діяльності, зменшилася у два рази. Лише 10 % з них забезпечували собі стабільне існування, решта постійно потерпала від банкрутства. Так, на той час в Бердичеві у єврейських крамничках жінки виторговували по 40–50 чи 70 копійок в день [11, с. 130].

У власності євреїв зосереджувалася торгівля вином і спиртними напоями у Волинській губернії. Не зважаючи на всі заходи щодо заборони та відсторонення євреїв від торгівлі, котрі застосовувало правління, вона все таки залишалася у їхніх руках. Наприклад, з 27 питтєвих закладів м. Волочиська Старокостянтинівського повіту двома керував єврей Мошко Клейзер, трьома володів єврей Грубштейн, ще чотирма – єврей Грейсеров, власником інших шести питтєвих закладів був Бернобойм і ще п'ятьма та шістьма питтєвими лавками володіли євреї Валько Сигаль та Кейг Левахов відповідно [12, арк. 106–108]. Це відбувалося тому, що цьому явищу сприяли поміщики і селяни, так як євреї здійснювали всі економічні “обороти та махінації”, і взагалі торговельна конкуренція для українців з євреями була безсилою, тому останні змирилися з тим, що торгівля контролюється євреями і не здійснювали ніяких заходів, щоб позбавитися від їхнього торговельного гніту [13, арк. 34].

Також здебільшого євреї були причетні до незаконного продажу вина. Про це свідчать архівні дані, наприклад, справа про незаконну торгівлю вином єврея С. Бернштейна [12, арк. 10], а також факт приготування та продажу вина у Волинській губернії євреями Теофішеєм і Клигманом без дозволу Акцизного управління [14, арк. 1]. Проте, до незаконних дій вдавалися не тільки євреї, а й деякі з українців, зокрема, 1897 р. в Заславському повіті Волинської губернії селяни Євдоким та Олександр Михальчишині таємно збудували винокурний завод на хуторі Цисарчишики біля с. Микулин, за що були заарештовані Акцизним управлінням [15, арк. 1]. До таких належав і Франц Соболевський та лісник Гілярій Делігдер, які також таємно збудували винорний завод у лісі біля с. Сивок Рівненського повіту, за що були позбавлені волі на два місяці за рішенням Луцького окружного суду з конфіскацією викуреного спирту та грошовим штрафом [16, арк. 34].

Всіх місць роздрібної торгівлі алкогольними напоями у 1879 р. у Волинській губернії було під різними назвами 36555, порівняно з 1878 р. – на 243 більше, а з 1874 р. – на 350. У порівнянні із загальним числом жителів губернії на один питтєвий заклад припадало 542 особи. Якщо відняти від загального числа жителів єврейське населення – 267 тис. як споживачів вина, то співвідношення питтєвих закладів до загального числа християнського населення становило один до 469 осіб [15, арк. 35]. Оцінюючи такі темпи збільшення кількості вказаних торгівельних закладів у губернії, Акцизне управління вбачало причину цього у вартості патентів з різними допоміжними зборами, а також закон від 14 травня 1874 р., за яким євреям дозволялося торгувати спиртними напоями у своїх будинках, які, у більшості випадків, не були їх власними. Тому, євреї намагалися ухилятися від цього закону всіма можливими способами, особливо у сільській місцевості [13, арк. 28].

Вартість очищеного 40° вина становила 7 руб. за відро, для ректифікованого спирту міцністю 57° – 10 руб., міцністю 80° – 14 руб., 92° – 16 руб., для вина вищої очистки (столового) – 10 руб. за відро [17, арк. 15]. Така висока вартість пояснювалася тим, що для очищення одного відра

витрачався 1 фунт вугілля, котре коштувало у Волинській губернії від 2 до 5 коп. за фунт. Тому для виробників очищення вина було не вигідною справою, бо це піднімало його ціну. Враховувався при цьому і факт межування Волинської губернії з Австрійськими територіями, звідки періодично ввозились алкогольні напої контрабандним способом [18, арк. 19]. За що, наприклад, було покарано переселенням жителя с. Журавлик Д. Босого за 50-ти верстну від кордону смугу [19, арк. 23].

Важливе значення у внутрішній торгівлі та економічних зв'язках у рамках всеросійського ринку в пореформений період, особливо упродовж 80–90-х років XIX ст., набула стаціонарна, магазинно-крамнична торгівля, яка за обсягом своїх оборотів випереджала ярмарки і базари. Для порівняння, у 90-х роках XIX ст. щорічний сумарний обіг ярмаркової і базарної торгівлі на Україні становив близько 225 млн руб., а через мережу стаціонарних торговельних закладів збувалося товарів на 1,36 млрд руб. (в 5,5 рази більше). Чисельність постійних торговельних закладів збільшилася з 33,2 тис. у 1861 р. до 87 тис. у 1900 р. [1, с. 53].

Розширення стаціонарної торгівлі супроводжувався зростанням числа магазинів та крамниць, що торгували оптом та вроздріб, ларків, палаток, різних закладів по продажу горілки, вина, тютюну, тощо [3, с. 153]. У пореформений період також відбувався процес обуржуазнювання деякої частини поміщиків. Запровадження ринкових методів ведення господарства вимагало чималих коштів і для їх нагромадження поміщики не гребували торгівлею. Вони відкривали магазини і лавки та через своїх прикажчиків та орендарів одержували чималі прибутки. Тому не випадково, наприклад, князь Сангушко у Волинській губернії здавав в оренду понад 20 лавок і шинків, а поміщиця Молодецька володіла 44 різноманітними стаціонарними торговельними закладами [1, с. 54].

Постійна торгівля зосереджувалася і в руках заможних селян, яким, згідно Постанови уряду від 1863 р., було дозволено відкривати лавки і магазини в селах, що значно заохочувало до освоєння цієї прибуткової справи

[1, с. 54]. Проте, згідно указу від 19 вересня 1866 р. роздрібний продаж напиктів міг здійснюватися лише з дозволу власника території, де знаходилися такі лавки і магазини [20, арк. 100].

У зазначений період швидко зростала кількість підприємців, які займалися торгівлею. За даними офіційної статистики, 1885 р. торгівельною діяльністю займалося понад 1 млн осіб, включаючи і прикажчиків, а наприкінці XIX ст. – вже 1,6 млн осіб. Крім того, для 175 тис. осіб торгівля становила допоміжне заняття. У Правобережній Україні чисельність торгових підприємців за цей же час збільшилися в 1,9 рази – з 175,9 до 334,1 тис. осіб. Значну кількість торговців становили посередники: скупники, перекупники, без яких майже здійснювалися торгові операції [1, с. 55].

Значним обсягом стаціонарної торгівлі серед українських губерній виділялася Київська, а також Херсонська та Харківська. У Києві, Харкові, Одесі знаходилося по кілька тисяч магазинів, крамниць та інших торгових закладів [5, с. 102].

Численними у Правобережній Україні були заклади з продажу горілки, пива й тютюну. Згідно з даними за 1890 р. у Правобережній Україні був 1851 оптовий склад горілки, вина і пива, понад 30 тис. місць продажу цих напоїв [5, с. 102]. Наприклад, тільки у Житомирському повіті Волинської губернії налічувалося 19 винних лавок [21, арк. 4]. Розгалужена мережа різних місць продажу спиртних напоїв приносила чималі прибутки у казну, оскільки розмір податків з таких закладів призначалися земськими та міськими управами від 1 до 3 тис. руб. і вище відповідно до місцевості та обсягів торгівлі протягом року. Виробники та оптові продавці щомісячно звітували про закуплене та продане вино та інші алкогольні напої [22, с. 126].

Проте динаміка розвитку стаціонарної торгівлі була нерівномірною, були періоди зростання, сповільнення та окремі роки спаду, що спричинялося станом промисловості та сільського господарства. У роки промислових та сільськогосподарських криз товарообіг майже не збільшувався [5, с. 104].

Але, незважаючи на ці та інші перешкоди, у пореформений період стаціонарна торгівля, в цілому розвивалася, швидко і разом з іншими видами торгівлі успішно здійснювала свою функцію обігу товарів із сфери виробництва у сферу споживання [5, с. 104].

Важливу роль у внутрішній торгівлі відігравали базари. Упродовж 60–90-х років XIX ст. їхня кількість у містах і селах Правобережної України помітно збільшилася. Базари у великих містах збиралися не тільки щоденно, а й по кілька в один день. Наприклад, у Києві на різних площах щоденно було по шість базарів. Їх товарообіг за приблизними підрахунками, становив 2–3 тис. руб. Товари, переважно продукти харчування та інші життєво необхідні запаси, привозилися на київські базари не лише з навколишніх повітів Київської губернії, а й із Волині, Чернігівщини і Полтавщини. З Криму сюди доставлялося чимало винограду і фруктів [5, с. 105].

З архівних джерел дізнаємося, що особи, які хотіли орендувати місце для торгівлі на Житньому базарі м. Києва повинні були заплатити в міську касу за очищення базарної площі. Розмір платні залежав від орендної суми: якщо до 50 руб. – 75 коп., до 100 руб. – 1 руб. 50 коп., більше 100 руб. – 2 руб. і за кожен ярлик по 15 коп. Квитки та ярлики видавалися лише після наперед оплаченої всієї суми. Так, у 1891 р. за місця на базарі платили від 15 до 108 руб. У 1892 р. під торгівельні ларки було віддано 168 м за 8434 руб. 82 коп. Також існували певні вимоги до торговельних ларків, які за стандартами повинні були фарбуватися у світло-коричневий колір. Величина ларка мала бути не більше 3 аршини довжини і висота – 2,5 аршини. Дозволялося робити скляну закривку у випадку негоди і на ніч. При таких умовах у 1893 р. 194 особи взяли в оренду місця на Житньому базарі на три роки [23, арк. 1–2].

Значну роль у системі ярмаркової торгівлі відігравали міські та сільські базари. На них зосереджувалася сільськогосподарська продукція і кустарні вироби, що йшли в оптовий продаж на ярмарки [5, с. 105–106].

Як зазначав К. Воблий, Правобережна Україна обслуговувалася рядом великих ярмарків загальноросійського і навіть міжнародного значення. Про

важливе значення внутрішньої торгівлі говорять основні українські ярмарки [3, с. 159].

Ярмарки мали свої центри, що історично склалися. Так, на Правобережжі своїми ярмарками були відомі Бердичів, Київщина та Волинь. У Волинській губернії існувало до 1 тис. ярмарків, хоча більше ніж $\frac{2}{3}$ з них, представляли собою базари з обігом до 5 тис. крб. [3, с. 159].

На ярмарковій торгівлі позначилися усі ті соціально-економічні зрушення, які сталися у Російській імперії протягом 60–90-тх рр. XIX ст. Швидке зростання капіталістичної промисловості, розвиток ринкових відносин у сільському господарстві, побудова залізниць, вдосконалення водного транспорту, розширення мережі постійної крамничної торгівлі, діяльність товарних бірж – усе це неминуче викликало зміни в ярмарковій торгівлі, спричинило занепад ярмарків в одних місцях і виникнення та зростання їх в інших, впливало тією чи іншою мірою на обсяг ярмаркового товарообігу. При цьому змінювалися форми і методи торгівлі на ярмарках. Ширше стала застосовуватися оптова торгівля за зразками, у формі аукціонів. Наприклад, на київському контрактному ярмарку купівля-продаж здійснювалися, головним чином, у формі контрактів (договорів) на товари, що були на місцях виробництва (хліб, цукор, метал, вугілля тощо) [5, с. 106].

Політика царського уряду в цілому сприяла розгортанню ярмаркової торгівлі, хоча від часу в урядових установах висловлювалася думка про обмеження відкриття нових ярмарків. Також ярмаркову торгівлю до деякої міри обмежувало і підвищення грошового збору. У 1882 р. був виданий закон, згідно з яким усі ярмарки, які тривали понад 7 днів, обкладалися особливим білетним збором. При цьому вони ділилися на п'ять розрядів: до першого був віднесений найбільший в імперії Нижегородський ярмарок, до другого – ярмарки тривалістю понад 21 день, до третього – 15–20-денні ярмарки, до четвертого – 8–14-денні і п'ятого – ярмарки, що тривали не більше, як 7 днів [5, с. 112–113]. 25 лютого 1897 р. постановою губернського правління у Києві запроваджувалося 12 одноденних ярмарків, а 9 існуючих закривалося.

Одноденні ярмарки мали проводитись кожного місяця 18-го числа. Якщо ця дата була неділею чи святковим днем, то ярмарок переносився на наступний будній день [24, арк. 3].

Як і в дореформений період, у 60–90-х рр. XIX ст. основну частину ярмарків становили сільські, що мали невеликий товарообіг і обслуговували кілька сіл. Тривалість таких ярмарків обмежувалася у більшості одним-двома днями [5, с. 113].

Серед найзначніших оптових ярмарків виділялася група, що відіграла велику роль у розвитку торгівлі не тільки окремих районів, а й усієї країни. Найголовнішими ярмарками Правобережної України були: Стрітенський (Контрактовий) у Києві, Петропавлівський у містечку Ярмолинцях і Троїцький в Балті (Подільська губернія), які отримали свої назви за релігійними святами, під час яких відбувалися [5, с. 114].

Щодо Стрітенського (контрактового) ярмарку у Києві, то у пореформений період він залишався найбільшим. Маючи привіз товарів з багатьох місць Правобережної і Лівобережної України, з Центральної Росії, Уралу, Середньої Азії та Кавказу, Білорусії, Царства Польського й Прибалтики, він обслуговував великий господарський район. Особливих розмірів торговельні обороти цього ярмарку відбувалися у першій половині лютого, тому що до цього часу укладалися більшість великих річних торговельних операцій. З кожним роком зменшувався продаж привезених товарів через розвиток шляхів сполучення. Так мільйонні обороти приїжджих торговців у 1902 р. зменшилися до 188105 руб. при найширшому асортименті товарів [25, арк. 13]. Проте значення Хрещенського ярмарку полягало не тільки і не стільки в торгівлі товарами, як у біржових операціях по продажу-купівлі сільськогосподарської і промислової продукції, укладанні контрактів на оренду, заставу й продаж нерухомості, наймання робочої сили тощо. Під час ярмарки широку діяльність розгортали різні банківські кантори, які пускали в обіг великі суми грошей [5, с. 126–127]. Так, 1862 р. банківські кантори привезли сюди 1,4 млн. крб., пустивши з них в обіг 890 тис. [3, с. 170].

Привіз і продаж сільськогосподарських товарів на Стрітенському (Хрещенському) ярмарку в 60-х роках XIX ст. порівняно з останніми передреформеними роками не зазнали особливих змін. У 70-х роках спостерігалось помітне зростання його товарообігу, а у 80-х і 90-х рр. XIX ст. – різке скорочення [5, с. 127].

З огляду на те, що на даному ярмарку торгували як українські, російські так і багато іноземних купців, а також його значний грошовий обіг, можна стверджувати, що Київський Стрітенський контрактний ярмарок відіграв важливу роль у внутрішній торгівлі не тільки Правобережної України, а й Росії в цілому. Він був однією із зв'язуючих ланок багатьох економічних районів країни [3, с. 170].

Деяке загальноросійське значення мав Київський літній ярмарок. У 1861 р. привіз товарів на цей ярмарок становив 889 тис. руб. упродовж 1867–1871 рр. привіз товарів на нього в середньому щорічно становив 574 тис. руб., а продаж – 257 тис. руб. [5, с. 129].

Одним з найбільших промислових і торгових центрів Київської губернії на початку XX ст. було м. Біла Церква. Щороку в м. Білій Церкві відбувалося 11 ярмарків. На 3-х десятиденних ярмарках продавалось щороку промислової та сільськогосподарської продукції в середньому на 91,5 тис. руб. Прокладена у 1876 р. Фастівсько-Знам'янська залізниця та спорудження станції Біла Церква мали значний вплив на розвиток економіки, особливо розширення ринкових зв'язків [26, с. 104].

Одним із значних торгових центрів у другій половині XIX ст. було місто Богуслав Канівського повіту. У ньому щорічно відбувалося 8 ярмарків, на які прибувало до 10 тис. осіб, у тому числі купці з Полтавської, Катеринославської та інших губерній. Тут продавались хліб, шкіра, риба, сіль, сало, спирт, худоба, коні. Товарооборот ярмарків досягав 100 тис. руб. крім того, двічі на тиждень відбувались торги [26, с. 154].

Будівництво залізниці Київ–Брест, яка проходила через містечко Бородянку Київської губернії, зумовило розширення економічних зв'язків

містечка з промисловими центрами країни, а також появу невеликих підприємств, які переробляли сільськогосподарську сировину [26, с. 208]. Такий же вплив на економічне життя Броварів справило будівництво залізниці Курськ-Київ, яка пролягала через це містечко [26, с. 223].

Значну роль в економічному житті відігравала пристань на Дніпрі. Із Ржищева вивозили хліб, цукор, вино, пиво, машини, а доставляли туди – сіль, ліс, мануфактуру, метал та ін. У містечку чотири рази в рік відбувалися ярмарки [26, с. 340].

Значним торговим центром місцевого значення було містечко Макарів, яке належало поміщику М. Павші, у якому з 1866 р. діяв винокурний завод з працюючими 8-ма робітниками. Щороку тут відбувалося 14 ярмарків, на яких реалізовувалися товари вартістю 3 тис. руб. і більше, збувалася продукція даного винокурного та інших місцевих дрібних підприємств [26, с. 410].

Торговельними справами у Київській губернії, як і в інших, займалися євреї. Проте, згідно із рішенням створеної 14 травня 1874 р. Російської Ради євреям дозволялася торгівля міцними напоями тільки в місцях постійної осілості, і не інакше як у власних будинках. А так як власними будинками із землею володіли не всі бажаючі торгувати, тому шукали всілякі способи ухилень від даного закону. Частина євреїв зверталися до землевласників і селян з проханням продажу будинків з метою відкриття корчми, незважаючи на незаконність таких купівельних операцій згідно із Височайшим Указом від 10.07.1864 р.; інша частина – або купівлею приміщень під знос з метою відкриття питтєвого закладу, або виманюванням у селян письмових дозволів на довгострокову оренду землі, вважаючи будинки на цій землі власними [27, арк. 1].

Якщо згідно з питтєвим статутом 1869 р. бажаючий отримати патент на торгівлю спиртними напоями зобов'язувався представити Акцизному нагляду торгові документи і дозвіл на відповідний заклад осіб, які володіють закладом, то відповідно до закону від 14 травня 1874 р. бажаючий отримати патент на торгівлю спиртними напоями повинен був показати документ, який

засвідчував його власність на будинок чи землю, де здійснювався продаж міцних напунків [27, арк. 6]. Проте, управління Акцизними зборами своїм циркуляром від 9 січня 1874 р. такий порядок заперечувало, оскільки у ньому йшлося про право євреїв здійснювати торгівлю спиртним в будинках на орендованій землі (за голослівною заявою) та без документів отримувати патенти [27, арк. 7].

Таким чином, закон від 14 травня 1874 р., маючи на меті обмежити права євреїв, цілковито передав до їхніх рук торгівлю спиртними напоями, тому що євреї утримували шинки в селах тимчасово на основі короткотермінових угод з селянами і торгували в корчмах, більшою мірою, по словесних договорах в залежності від доброї волі власника, і на тривалий час закріпили за собою вигідну монополію [27, арк. 11].

Згідно із циркуляром Міністерства внутрішніх справ від 2 листопада 1875 р. № 133, євреям заборонялося відкриття питтєвих закладів в орендованих приміщеннях, оскільки це не відповідає поняттю приватної власності за законом [27, арк. 12].

Проте, враховуючи той факт, що в українських губерніях існувало чиншове право, то дотримуючись закону 1874 р., євреям дозволялося торгувати у власних будівлях, незалежно на якій землі вони побудовані – власній чи орендованій [27, арк. 12]. Також суворими були вимоги для торгівлі до іноземців, у разі порушення яких такі особи висилалися у свої країни з оплатою відповідних штрафів [28, арк. 18].

Станом на 1879 р. у Київському повіті Київської губернії налічувалося 360 закладів роздрібної торгівлі спиртними напунками, якими володіли євреї, в Бердичівському – 165, Васильківському – 407, Звенигородському – 322, Канівському – 252, Липовецькому – 80, Радомишльському – 200, Сквирському – 99, Таращанському – 105, Уманському – 119, Черкаському – 139, Чигиринському – 252; всього: 2200 [27, арк. 109].

Обмежена кількість закладів з продажем спиртного “на розлив”, власникам яких було видано дозвіл на відкриття відповідних закладів та

торгівлю на території державної торгової монополії, а також посилення акцизного нагляду і постійного контролю за умовами торгівлі в них, створювали велику перешкоду для осіб, які звикли зловживати міцними напінками [29, арк. 1].

Оскільки в прикордонних районах Царства Польського євреї відкривали чайні заклади для продажу шипучих вод, а насправді таємно торгували спиртними напінками “на розлив”, в Російській імперії статс-секретар С. Вітте запропонував ввести певні обмеження щодо відкриття таких закладів, поставивши їх у залежність від дозволу губернської адміністрації, котрій належало б надати право визначати в кожному окремому пункті, яка кількість подібних чайних, закусочних чи інших закладів могла бути дозволеною хоча б для того, щоб зменшити кількість обов’язків Акцизному контролю і поліції по нагляду за такими закладами і зосередити увагу на належній кількості таких закладів [30, с. 43].

Зміна умов торгівлі спиртними напоями не могла обійтись без зловживань. Наприклад, у Київській губернії, щоб отримати дозвіл на торгівлю використовували підставних осіб. А ще власники закусочних виробили цілу систему спостереження за появою поліції чи Акцизного нагляду (біля входу наглядав хтось із сім’ї власника) [29, арк. 5].

Для боротьби з такими явищами пропонувалося: право видачі дозволів на відкриття чайних, закусочних лавок і закладів для продажу шипучих вод передати губернській адміністрації, яка б визначала їх потрібність у даній місцевості; регулювання часу торгівлі у цих закладах; заборона відкриття таких закладів ближче встановленої дистанції від винних лавок і чайних; передбачені заклади повинні мати один вихід на вулицю; заборона прямих кому нікацій до місця проживання власника; надання губернській адміністрації права закриття цих закладів у випадку порушень з штрафом до 100 руб.; встановлення штрафу до 10 руб. у випадку розпивання вина, принесеного клієнтом; надання губернській адміністрації права закривати такі заклади у випадку викриття третій раз розпивання клієнтами принесеного з

собою вина; якщо заклади мають два виходи на вулицю і мають зв'язок з місцем проживання власника, то повинні протягом вказаного терміну змінити приміщення; надання губерньській адміністрації права закривати в установлені нею строки заклади, які знаходяться ближче встановленої дистанції від винних лавок та чайних; право видавати дозволи на відкриття, застосування штрафних санкцій, закриття надавалося губерньській адміністрації, розпорядження якої могли бути оскаржені міністру фінансів.

Також передбачалося збільшити кількість поліцейських працівників нижчого рангу – урядників [29, арк. 6].

У результаті, при розгляді вище наведених пропозицій, 9 березня 1900 р. генерал-губернатором Київської, Волинської та Подільської губерній було видано Циркуляр № 1955, за яким встановлювався дійсний нагляд за чайними та закусочними і у випадку хоча б одноразового виявлення порушень, право відкривати та закривати надавалося вже за рішенням суду [29, арк. 8–9].

Згідно із ст. 622 статуту про акцизні збори, виданого 1901 р. торгівля міцними напінками в місцях продажу заборонялася під час хресної ходи, та у неділю і табельні дні до закінчення святої літургії, а також в п'ятницю великоднього тижня, перший день святої Пасхи і в перший день Різдва Христового упродовж цілого дня [31, арк. 29]. Також за ст. 424 статуту про акцизні збори у недільні дні, напередодні свята Різдва Христового та Великодня торгівля дозволялася із встановленого для часу продажу часу – з першої години дня [31, арк. 49]. Порушницею статті 525 і статті 553 даного статуту була Анна Разумовська із с. Мериріч Рівненського повіту Волинської губернії, оскільки намагалася продавати вино без патенту та у розкоркованому посуді [32, арк. 3]. Також за незаконний продаж вина у 1906 р. було заарештовано жителів с. Глушково Рівненського повіту Іллю Флорова-Постищука та Івана Турковського [33, арк. 5]. За безпатентну торгівлю вином звинувачувався і житель вказаного села Л. Качман [34, арк. 1].

Варто відзначити значну динаміку розширення мережі різних закладів з продажу алкогольних напінків на рубежі XIX– XX ст. У 1898 р. у Київській

губернії діяло 1974 заклади з продажу спиртних напоїв [35, с. 49], у 1905 р. – 2987 [36, с. 58], у 1907 р. – 4110 [37, с. 72], і у 1908 – 4382 заклади [38, с. 88].

Відро горілки (хлібного вина) у Київській губернії обходилося у 2 руб. 69 коп. З них: ціна сирого спирту – 64,7 коп., ректифікація і очистка – 35,1 коп., перевезення – 20,2 коп., продаж – 29, 6 коп. [3, с. 171].

Одними із найпоширеніших товарів торгівлі у Волинській губернії, поряд із цукром, хлібом, лісом та хмелем, були алкогольні напої. У 1878 р. на Волині було 3412 місць для роздрібної торгівлі вином, кількість яких, у порівнянні з попереднім роком, збільшилася на 107. Проте безпатентна торгівля вином щороку постійно збільшувалася у зв'язку з високою ціною на патент з різними додатковими зборами для продажу і законом від 14 травня 1874 р., суть якого розкрито вище [39, арк. 28]. Так, у 1883 р. кількість місць для роздрібного продажу міцних напиків становила 3693 [40, арк. 7]. Така тенденція зберігалася до першого десятиліття ХХ ст., але з початком Першої світової війни обсяги продажу алкогольних напоїв різко скоротилися. Наприклад, казена винна лавка № 13 у м. Житомирі за 1916 р. отримала виручки 27299 руб. 48 к., що на 3654 руб. 14 коп. менше, ніж у попередньому році [41, арк. 5]. Аннопольський № 24 винокурний завод перестав діяти, або працював періодично [42, арк. 12].

Роздрібний продаж алкогольних напиків здійснювався у різних для цього місцях та з оптових складів. У Волинській губернії таким складом у Рожищевському повіті володів Антон Васильович Жуков [43, арк. 44]. Слід зауважити, що у 1901 р у Могилівському повіті Подільської губернії. було 16 оптових складів пива і меду [3, с. 179].

Найактивнішими в плані торгівлі були Житомирський, Рівненський повіти з відповідними міськими центрами. Провідними торгівельними шляхами були лінії залізничних доріг – Південно-Західна, Поліська та Південна вузькоколійна залізниця, а також річки – Стир, Іква, Горинь і Случ [44, арк. 20].

Волинська губернія, хоч і мала значну кількість ярмарків, але майже всі вони були дрібними і обслуговували невелику територію. Особливістю ярмаркової торгівлі Волині було те, що тут можна було обміняти одні товари на інші, тому багато людей губернії приїжджали на ярмарки з метою обміну товару [45, с. 172]. У 1861 р. тут відбулося 457 ярмарків з привозом товарів на 802 тис. руб. і продажем на 396 тис. руб. Пізніше кількість ярмарків у Волинській губернії зросла, а разом з тим збільшився їх товарообіг. Так, в 1889 р. їх вже нараховувалося 722, а вартість привезених товарів становила 2,5 млн. руб. Всі ці ярмарки, за винятком у містечку Ратне (привезено товарів вартістю 60 тис. руб.) були дрібними [45, с. 129–130].

У 1893 р. у Волинській губернії було взято 22995 документів на право торгівлі різними товарами. Найбільша кількість (біля 3366) припадала на Житомир і його повіти. Із загальної кількості торговельних документів – 44 належали до першої гільдії і 1456 – до другої [45, с. 313].

За розпорядженням волинського губернатора з березня 1895 р. в Турійську запроваджено 12 одноденних ярмарків на рік, які відбувалися 16 числа кожного місяця [46, с. 681].

Упродовж 1898 року в м. Луцьк відбулося 14 ярмарків і базарів двічі на тиждень [47, арк. 12]. Торговці м. Луцька отримували бакалійні та галантерейні товари з м. Варшави, мануфактуру з м. Лодзь і м. Томашів. Проте, саме місто Луцьк не було головним пунктом для збуту товарів ні для одного з прилеглих повітів і промислових підприємств. Отримуючих сировину та відправляючих продукцію на станцію Луцьк також не було [47, арк. 13].

Із звіту волинського губернатора дізнаємося про шляхи сполучення, які відіграли неабияку роль у внутрішній торгівлі, зазначаючи, що вони були в цей період далеко не найкращими і суттєво впливали на економічний розвиток губернії. Тому, щорічні витрати на відновлення та будівництво доріг губернії становили до 2362000 руб. До 1892 р. у губернії було збудовано 91 версту під'їзних доріг на суму в 918 тис. руб., а з 1892 р. упродовж п'яти років збудовано 450 верст. Вартістю до 4295 тис. руб. У цей період Луцька міська

рада просила казенну палату про встановлення на користь міста збору податків з товарів, які перевозилися через місто залізною дорогою у розмірі 0,5 коп. з кожного пуда [3, с. 173].

Внутрішня торгівля відбувалася через наявні в Волинській губернії митниці: Радзивілівську, Волочиську та Дружкопольську. Різні продукти, необхідні в повсякденному житті продавалися в магазинах, лавках і на ярмарках. У 1905 р. ярмаркова торгівля проводилася у 157 населених пунктах губернії [48, арк. 20].

Згідно із обов'язковими постановами Ради міністрів для закладів трактирного промислу від 15 листопада 1906 р. та 12 вересня 1907 р. торгівля міцними напоями “на винос” допускалася в будні дні з першого квітня до першого жовтня з восьмої години ранку до сьомої години вечора. У недільні та святкові дні торгівля дозволялася з 12 до 17 години вечора [48, арк. 14].

Торгівля та робота працюючих в трактирних, пивних лавках та інших закладах, котрі продавали їжу та напої для споживання на місці допускалася у будні дні – з 1 квітня до 1 жовтня – з 8 до 18.00 год. вечора, а з 1 жовтня до 1 квітня – з 09:00 год. ранку до 07:00 год. вечора. В недільні дні, храмові свята – з 12 до 7 год. вечора [48, арк. 14].

Як зазначав К. Воблий, вино, крім реалізації на місці, закуповувалося оптовими покупцями і вивозилося для продажу у степову полосу, де винокуріння не було розвинутим. Наприклад, в Катеринославській і Таврійській губерніях був місткий ринок для збуту вина [3, с. 177].

Внутрішня торгівля Подільської губернії зосереджувалася у двох головних річних ярмарках – Троїцькому (Травневому) в м. Балті та Петропавлівському – в м. Ярмолинцях Проскурівського повіту. В м. Балті відбувалися щорічно дві ярмарки: перша – з 25 травня по 1 червня, друга – 29 червня [49, арк. 117]. Проте, за підрахунками місцевого губернського статистичного комітету, загальна кількість всіх ярмарок в губернії досягала 183-х, але всі вони, за винятком Петропавлівського в м. Ярмолинцях і Свято-Троїцького в м. Балті, зовсім незначні і слугували місцевому населенню

скоріше для задоволення сільськогосподарських потреб, ніж для яких-небудь торгово-промислових операцій [50, арк. 2].

У 1857 р. на Балтську Святотроїцьку ярмарку привіз товарів дорівнював 1063807 руб., а на Петроповловську в м. Ярмолинцях – до 1177082 руб. Продаж товарів на даних ярмарках досягнули відповідно на першій – 144411 руб. та до 453354 руб. на другій [50, арк. 118].

У 1861 р. вартість привезених товарів становила: на Травневому ярмарку 2,5 млн. руб. і на Петропавлівському 1,1 млн. руб. Сума виторгу від проданих товарів становила відповідно 800 тис. руб. та 750 тис. руб. відповідно. Головними предметами ярмаркової торгівлі у Подільській губернії були: пшениця, жито, овес, і мука та фабрично-заводські товари, зокрема, цукор, спирт, шкіра та ін. [3, с. 178].

Торгові обороти ярмарки в м. Балті 1885 р.: товарів привезено на суму 3 900 756 руб., з них продано – на 2754972 руб.; в м. Ярмолинцях: привезено товарів на суму 2500000 руб., продано – на 1158000 руб.. Інші ярмарки Подільської губернії були незначні і, в основному, задовільняють потреби місцевого населення у продажі продуктів сільського господарства [49, арк. 15].

У 1911 р. жителі с. Балаусівки Ладижинської волості Гайсинського повіту направили прохання до Подільської Губернської Управи дозволити проведення ярмарки у цьому селі. На річному засіданні це клопотання було ухвалено. Також Подільське об'єднання сільського господарства отримало право влаштовувати на виставковій території ярмарки виставки тварин та продукти сільськогосподарського виробництва у м. Вінниці два рази в рік: 25, 26 і 27 травня та 4, 5 і 6 вересня з платним входом для бажаючих [51, арк. 6].

Чистий дохід від державного продажу напиків у Подільській губернії за 1897 р. становив – 6.012.686 руб. 96 коп. [50, арк. 244], 1896 р. – 3402881 руб. 39 коп. [51, арк. 245], 1898 р. – 7541131 руб. 21 коп. [50, арк. 269].

Також позитивним явищем для збуту як самого спирту, так і інших алкогольних напиків були торги. Так, у газеті “Подольські губернські ведомости” від 13 вересня 1898 р. оголошувалися призначені на 23, 24 і 25

вересня торги на поставку сирого спирту із Подільської у Полтавську губернію для заготовки казенних винних операцій з відповідними умовами постачання, відповідно до яких на Полтавщину до визначених залізничних станцій та річкових пристаней було здійснено 90 поставок спирту кількістю 178771 відро 40° [52, арк. 2–3].

У Балтському, Могилівському, Ольгопільському та Ямпільському повітах Подільської губернії досить розвинутим було виноградарство. У 1911 р. площа виноградників займала тут біля 1170 дес., більше на 486 дес., порівняно з початком століття. Із зібраного врожаю винограду було виготовлено 52400 відер вина [53, с. 22]. Частина продукції вивозилась за межі губернії. Вирощування винограду здійснювалось без дотримання вимог тогочасної аграрної культури, однак і за таких умов виноградарство було рентабельним [54, с. 12].

У зв'язку із скороченням кількості винокурних заводів протягом 1885–1886 років в Подільській губернії зменшилися і обсяги експорту вина з губернії. За даний період скоротилася і торгівля вином з оптових складів. Відповідно акциз скоротився на 4,7 %. Внаслідок закону, прийнятого 14 травня 1885 р. зменшувалася кількість питтєвих закладів. Проте, завдяки євреям розвивалася безпатентна таємна торгівля спиртними напоями [49, арк. 13].

Кількість різного роду закладів – чайних, закусочних і закладів з продажу шипучих вод в Подільській губернії у 1885 р. сягала 550-ти, при чому власниками двох сотень з них були торговцями вина в минулому. Тому губернатор пропонував зовсім заборонити відкриття подібних закладів або змусити сплачувати податки, а також заборонити відкриття таких закладів особами, які хоча б один раз таємно продавали вино [49, арк. 15]. Із звіту Подільського губернатора за 1874 р. дізнаємося те, що корчми в переважній більшості служили головним притулком грабіжників і були пристанищем для розбійників [3, с. 178].

Позитивним явищем для торгівлі Поділля також служили паромні переправи через річки, проте, у 1891 р., як зазначено у звіті губернатора, таких переправ у Проскурові не існувало [3, с. 178].

За статистичними даними оглядів Подільської губернії упродовж 1890–1905 рр. дізнаємося про кількість закладів, у яких продавалися спиртні напитки в даній губернії:

Таблиця 4. 1.

1890	1891	1892	1893	1895	1896	1897	1899	1901	1903	1905
3871	3733	3682	3600	3148	3019	629	567	524	662	739

[55, с. 25; 56, с. 32; 57, с. 35; 58, с. 30; 59, с. 40; 60, с. 48–49; 61, с. 36; 62, с. 63; 63, с. 59; 64, с. 54; 65, с. 43].

Таким чином, з наведених даних бачимо, що упродовж 1890-х рр. і до 1910 р. у Подільській губернії різко скорочувалася кількість торговельних закладів з продажу міцних напоїв.

Таблиця 4.2

Кількість місць приватного продажу напитоків Подільської губернії 1900 р.,
1909 р., 1910 р.

Назва місць	Число місць приватного продажу напитоків до 1 січня		
	1900 р.	1909 р.	1910 р.
Оптових складів:			
- вина і спирту	9	-	1
- російських виноградних вин	1	3	5
Ренскових погребів	34	67	126
Погребів російських виноградних вин	58	180	204
Трактирних закладів	85	223	270
Постоялих дворів і корчем	34	13	15
Відерних лавок	-	-	-
Винних лавок	-	-	-
Пивних лавок	153	962	1.194
Тимчасових виставок	5	13	165

Продовження табл. 4.2

Буфетів	42	179	165
Всього:	421	1.933	2.042

[66, арк. 39–40].

Таким чином, загальне число місць приватного продажу напиктів збільшилося за рік на 109, а за 10 років на 1621 або на 385 %, тобто у п'ять разів [66, арк. 40].

Із загальної кількості місць приватного продажу напиктів, котрі знаходилися у містах Подільської губернії у 1909 р., 178, або 30 % належало євреям, в містечках і селах – 137 або 9 %, у 1908 р. у містах – 164 або 28 %, а у селах – 133 або 10 %, у 1899 р. у містах – 9 або 4 %, в містечках – 4 або 2 % [66, арк. 40].

Ті, хто отримали свідоцтво на відкриття приватних питтєвих закладів повинні були за ст. 358 статуту про питтєві збори відкривати в три місячний термін пивні лавки, а трактирні та інші заклади – у двомісячний термін [66, арк. 12].

Важливою умовою реалізації спирту та алкогольних напиктів була цінова політика держави. Так, наприклад, при загальній вартості заготовленого у 1908 р. сирого спирту 1622822 руб. 31 коп., одне відро такого сирцю обходилося державі в 73, 6 коп., а наступного 1909 р. – для заводів десяти повітів – 72 коп., а для решти інших, в тому числі Княжеського заводу Ямпільського повіту – по 81 коп. за відро 40° спирту. Також, за розпорядженням Головного Управління неокладних зборів і казенного продажу напиктів, залишки від виручки приймалися із 25 % зменшенням вартості ціни розливного спирту, наприклад, у 1909 р. в казну прийнято 157 відер 40° спирту із залишу по 54 коп. за відро [66, арк. 129].

Проте, у вказану вартість не входила ціна за ректифікацію сирого спирту, котра у зазначений вище рік коливалася від 9 до 15 коп. за відро. Загальна вартість ректифікації одного відра, враховуючи витрати та премію за збереження, обчислювалася від 11,8 коп до 17,5 коп. [66, арк. 130].

Щодо фінансової сторони казенного продажу напиктів, то, внаслідок введеної монополії держава отримувала значні прибутки. Так, наприклад, тільки у Подільській губернії протягом 1909 р. від продажу вин казна одержала 15687626 руб 11 коп, а в загальному, від часу введення казенного продажу – з 1 липня 1896 р. і до 1 січня 1910 р. – валовий дохід у казну становив 185319125 руб. 62 коп, за виключенням акцизу – 103259222 руб. 40 коп. – чистого прибутку було 23879827 руб. 18 коп. [66, арк. 138–139].

Таблиця 4.3

Кількість денатурованого спирту, проданого через казенні винні лавки у Подільській губернії протягом 1906–1911 рр. у відрах

Кількість лавок	Міцність спирту	Продано градусів		
		Лавками	Складами	Відер в 40°
27	90°	260221	4280	6602, 525
31	87°	228	-	-
38	87°	112	-	-
	92°	5540701,7	10604	14169,4
42	92°	829260	21408	21266,9
	90°	7297854	18499,16	18707,1
43	92°	978760,4	21528	25004,2
	90°	270277,6	4692	687424
Всього	181	4108885,9	89023,16	104947, 72

[67, арк. 1].

Отже, дана таблиця свідчить про те, через казенні винні лавки та склади продавалася значна кількість спирту. Наприклад, у Кам'янецькому № 4 очисному складі за 1908 р. було продано 3195 відер вина, а у 1909 р. – 2714 відер [68, арк. 33].

Головне Управління неокладних зборів і казенного продажу напиктів циркулярами від 29 вересня 1910 р. № 2022 та від 29 грудня 1910 р. № 2045 звільняло чинів акцизного нагляду від обов'язку бути присутніми на

винокурних заводах (але не спиртоочисних) при відпусках спирту, який направлявся на спиртоочисні заводи в межах губернії і за її межі або очисні відділи винокурних заводів, тобто для очистки спирту [69, арк. 13]. Інші випадки транспортування спирту (на залізничних станціях) здійснювалися у присутності предстаників акцизного нагляду. Також казенний спирт повинен був переливатися чи здаватися у бочках при обов'язковій присутності осіб акцизного нагляду [69, арк. 14].

У 1880 р., порівняно з попереднім, у Київській губернії зменшилася кількість надходжень акцизу від реалізації алкогольних напоїв, тобто зменшилося і число закладів, в яких такі напої продавалися [69, арк. 51].

Таблиця 4.4

Порівняльна таблиця кількості торгових закладів Київської губернії у 1879 та 1880 рр., у яких продаж алкогольних напитек здійснювався на розлив

Назва закладів	Кількість торгових закладів у 1879 р.	Кількість торгових закладів у 1880 р.	Різниця
Трактирні заклади	260	233	- 27
Портерні і питтєві лавки	90	73	- 17
Буфети	68	74	+ 6
Постоялі двори, шинки і корчми	5505	5331	- 174
Погреби	328	313	- 15
Оптові склади	204	223	+19

[70, арк. 51].

З даних таблиці бачимо, що упродовж року з 1879 по 1880 рр. у Київській губернії порівняно незначно зменшилася кількість торговельних закладів із розливним продажем спиртних напоїв, а зросла чисельність буфетів та оптових складів.

Таким чином, організація внутрішньої торгівлі спиртними напитеками в Наддніпрянській Україні мала ряд своїх особливостей, найважливішими серед яких був значний розвиток стаціонарної, базарної, ярмаркової та магазинно-крамничної торгівлі, якою займалися відповідні товариства (Товариство виноторгівлі “Т. Христофоров і К^о”) та торгові дома (“Торговий дім С.

Терпеловського і К. Глясса” і “Торговий дім купця С. Г. Дитинковського і К”), а також побудова залізниць, що значно посприяло розвитку внутрішнього ринку. Стаціонарна торгівля, переважно, була представлена магазинами та крамницями, що торгували як оптом, так і вроздріб, а також ларками, палатками та різними закладами по продажу горілки, вина та шипучих напیتків. Проте, стаціонарна торгівля в окремі періоди розвивалася нерівномірно, що спричинялося станом промисловості та сільського господарства. Міські та сільські базари відігравали значну роль у системі ярмаркової торгівлі тому, що на них реалізовувалася продукція винокурних заводів, що йшла в оптовий продаж на ярмарки. Помітне місце в торговому обігу країни займали ярмарки, котрі сприяли збуту продуктів винокуріння, стимулювали виробництво, і загалом, розширювали внутрішній ринок. Лєвова частка роздрібної торгівлі алкоголем знаходилася в руках дрібних торговців, серед яких переважали особи єврейської національності.

4.2. Транспортне забезпечення зовнішньої торгівлі винокурною продукцією

Зовнішня торгівля між країнами є обов'язковою умовою розвитку міждержавних відносин. Російська імперія у пореформений період на міжнародній арені виступала однією з найактивніших учасників торговельних відносин з різними державами. Для цього були необхідні певні сприятливі чинники. Одним з таких у другій половині XIX – на початку XX ст. був залізничний транспорт, який став основою швидкого розвитку ринкових відносин в імперії.

На початку XX ст. залізничні магістралі зв'язували важливі промислові і сировинні райони, забезпечивши комунікацію центру Російської імперії з портами Балтійського і Чорного морів, а також з тихоокеанським узбережжям. Сітка залізних доріг, яка до 1914 р. збільшилася до 65 тис. верст, виступала міцним каталізатором соціально-економічних процесів у країні і в значній мірі визначала військово-стратегічний потенціал російської держави [3, с. 183–184].

Значну роль у соціально-економічному житті Російської імперії, в тому числі і Правобережної України, відіграло виникнення і розбудова залізничного транспорту, як важливої галузі промислового виробництва, чим прискорилося становлення ринкової економіки. Спорудження залізниць призвело до постійного розширення обсягів зовнішньої торгівлі, повністю змінило її транспортні зв'язки, розширило розміри ринку, наблизило райони збуту і споживання продуктів, сприяло спеціалізації сільського господарства і було могутнім фактором розвитку продуктивних сил. Завдяки залізницям Правобережна Україна вийшла на загальноросійський і зовнішній ринки, утворилися нові економічні і культурні центри [71, с. 240].

Україна належала до тих національних країн, у яких особливо широко розгорнулося нове залізничне будівництво. За розмірами і темпами

спорудження залізниць вона мало чим поступалася перед центральною частиною Російської імперії. Ріст залізничної сітки Правобережжя характеризувався наступними особливостями.

Ще у 40-х роках XIX ст. за участю губернатора Г. Воронцова був розроблений проект будівництва залізниці від Одеси до Паркан (на Дністрі) і до Ольвіополя, передбачалося також проведення вітки до Балти. Далі залізницю мали намір продовжити до Кременчука. Проект був ухвалений царем у 1850 р., але початок Кримської війни поклав край цій справі [3, с. 183].

Найінтенсивніший період залізничного будівництва припав на другу половину 60-х-першу половину 70-х років XIX ст., коли фактично були створені основні гілки залізничної мережі як у Росії, так і в Україні [72, с.13].

З кінця 60-х років і в 70-ті роки XIX ст. Правобережна Україна мала досить розвинену залізнодорожню сітку. Залізничні шляхи з'єднували найголовніші промислові райони Правобережжя із внутрішніми і зовнішніми ринками, даючи українському хлібові, цукру та іншим продуктам вихід на зовнішні ринки і забезпечуючи Правобережну Україну текстилем та іншими виробами російської промисловості [73, с. 481]. Якщо в 1869 р. довжина залізничних колій на Україні дорівнювала 366 верстам, то через 10 років, у 1879 р. – уже 1057 верстам. Більшість з них простягалася з півночі на південь, до портів Чорного і Азовського морів. Ними підвозилися великі хлібні вантажі для подальшого перевезення морем за кордон [3, с. 184].

Залізничний транспорт також був важливим чинником, що забезпечував завершення промислового перевороту у промисловості і розчищав шлях для більш швидкого розвитку капіталізму в сільському господарстві [5, с. 96].

Кульмінаційним періодом залізничного будівництва у Правобережній Україні були 70-ті роки XIX ст. Тільки за п'ятнадцять років (1865–1880 рр.) були введені в експлуатацію лінії Одеса–Балта, Київ–Балта, Київ–Брест, Курсько–Київська і Курсько–Харково–Азовська залізниці, залізниця Харків–Миколаїв, залізниці Костянтинівка, Лозово–Севастопольська, Фастівська і

Донецька, які становили близько 40 % всієї залізничної сітки, введеної на Україні в експлуатацію протягом другої половини XIX ст. [74, с. 116].

Прокладена у 1876 році Фастівсько–Знам'янська залізниця та спорудження станції Біла Церква значно вплинули на розвиток економіки, а особливо, на розширення ринкових зв'язків [26, с.104].

Щодо Волинської губернії, то на початку XX ст. на цій території було понад 1,3 тис. верст залізниць [45, с. 16]. У 1860 р. була побудована залізнична лінія від станції Ківерці до Луцька, що позитивно позначилося на дальшому економічному розвитку міста [45, с. 60]. А у 1890 р. військове відомство проклало через саме м. Ківерці залізницю, яка й включила станцію у залізничну мережу країни. Пізніше була побудована залізниця від Луцька до тодішнього державного кордону з Австро-Угорщиною, яка з'єднала Луцьк зі Львовом через Радехів та Кам'янку-Бузьку – так м. Ківерці стало важливим залізничним вузлом [45, с. 271].

Як свідчить конфігурація збудованої мережі, найближчою метою залізничного будівництва в пореформений період було спорудження залізничних магістралей, які б обслуговували потреби торгово-промислового обігу [74, с. 118].

Мережа залізниць забезпечувала транспортні зв'язки між різними економічними районами Правобережної України, відкривала нові ринки для промисловості, нові сировинні джерела з ринками робочої сили і збуту продуктів і сама була великим капіталістичним підприємством.

Як зазначав Є. Белінський, залізниці Правобережної України за своїм призначенням можна умовно розділити на дві групи: 1) на залізниці, які обслуговували промисловість, і 2) залізниці, які вели до портів і оптових пунктів на західному сухопутному кордоні [74, с. 140].

Залізничне сполучення повністю змінило транспортні зв'язки Правобережної України, розширило розміри ринку, наблизило райони збуту і споживання продуктів, сприяло спеціалізації сільського господарства і було могутнім фактором розвитку продуктивних сил. Завдяки залізницям

Правобережна Україна вийшла на загальноросійський і зовнішній ринки, утворилися нові економічні і культурні центри.

Сполучаючи окремі райони Правобережної України між собою й українські території з іншими районами Російської імперії, залізниці сприяли розвитку як внутрішнього ринку, так і посиленню зв'язків із зовнішнім світом [71, с. 240].

Таким чином, залізничний транспорт відіграв надзвичайно стимулюючу роль у суспільно-економічних перетвореннях в Правобережній Україні. Він прискорив розвиток капіталістичних відносин.

У нерівну конкурентну боротьбу із залізницями у Правобережній Україні (з середини 60-х років) вступив гужовий транспорт. Можливість протягом деякого часу такої конкуренції визначалася тим, що мережа ґрунтових шляхів була значно густіша, ніж залізниць. Проте досконалість перевезень по ґрунтових шляхах була надто низькою як щодо здатності перевозити велику кількість вантажів, так і щодо швидкості, зручності, безпеки, регулярності й дешевизни перевезень. Внаслідок обмеженості рушійної тваринної сили й дешевизни перевезень, гужові засоби змогли б перевезти лише незначну частину залізничних вантажів. Крім того швидкість руху обох видів транспорту не йшла в порівняння: для товарних гужових перевезень середня швидкість становила 30–50 верст на добу, а товарних залізничних перевезень – 150–300 верст на добу, тобто була в 5–6 разів більшою. В такому ж становищі перебував гужовий транспорт щодо зручності, безпеки, регулярності перевезень. Вартість перевезень на гужовому транспорті, за свідченням тогочасних дослідників, становила в середньому 1/10–1/15 коп. з пудо-версти, а на залізничному транспорті – близько 1/30–1/50 коп. з пудо-версти, а нерідко залізниця мала можливість знизити її до 1/76–1/113 коп. з пудо-версти [75, с. 162].

Для збільшення обсягів перевезень, залізниці, крім постійних знижень тарифів, встановлювали знижку з оплати за перевезення вантажу в розмірі від

10 до 20 % залежно від відстані, перевозили товари в кредит, будували під'їзні колії, склади, елеватори тощо [75, с. 162].

За 1901–1911 рр. вантажообіг по залізницях Правобережної України зріс на 81,6 %. У 1913 р. залізницями правобережжя було перевезено 104 млн тонн вантажів. Важливу роль залізничний транспорт регіону відігравав у міжнародних торгових зв'язках: через прикордонні станції Волочиськ, Радзівіллів, Унгени і Новоселицю. Лише у 1913 р. було доставлено в сусідні держави 256 тис. тонн вантажів [76, с. 411].

Гужовий транспорт спеціалізувався виключно на доставці вантажів до залізничних станцій, портів, пристаней та до великих міст з їх найближчих околиць. Зокрема, цим видом транспорту відбувалося транспортування бочок-цистерн із спиртом від заводу до найближчої залізничної станції, також за допомогою гужових перевезень здійснювалося транспортування спирту у пляшках та ящиках до казенних складів, спиртоочисних відділень та місць роздрібної торгівлі алкогольними напінками – як приватних так і державних.

Гужовий транспорт позбавлявся можливості конкурувати із залізницею навіть на найкоротших відстанях, оскільки відбувалося прокладання під'їзних рейкових (вузьколінійних) шляхів безпосередньо до заводів, копалень, пристаней позбавляло [75, с. 163].

Гужовий транспорт також відігравав значну роль у перевезеннях сільгосппродуктів та промислових товарів, особливо у таких губерніях, де був недостатнім розвиток залізничної мережі. Так, у Волинській губернії велика кількість вантажів перевозилася гужем (у 1905–1911 рр. через митні пункти – 769 тис. пуд.). Значна увага приділялася і проблемам прокладання шляхів та їх утримання у придатному стані, зокрема для цього Волинською управою було виділено 2,1 млн руб.) [77, с. 168].

Важливу роль у перевезенні вантажів відігравав річковий та морський транспорт. Найбільшою водною артерією Правобережної України був Дніпро. Для перевезення вантажів через ріки спеціально створювалися паромні переправи. Загальна кількість річкових пристаней на водних шляхах

сполучення у цьому регіоні становила 161 (з них у Київській губернії – 69, Подільській – 42, Волинській – 50). Важливу роль відігравали і притоки великих річок. Так, з правої притоки Дніпра – Тетеріва відправлення вантажів зросло з 2,6 млн пуд у 1906 р. до 3,7 млн пуд у 1911 р.

Значну роль відігравала також р. Дністер, на якій, наприклад, у 1909 р. тільки на території Подільської губернії налічувалося 32 місця погрузки, з них в межах Ушицького повіту – 5, Могилівського – 5, Кам'янецького – 3, Ямпільського – 5, Ольгопільського – 6 і Балтського – 8. Поряд із спиртом, цим водним шляхом транспортувався ліс та зерно, переважно кукурудза та пшениця, а також гіпс та фрукти. Загальна кількість вантажів (в пудах), відправлених по р. Дністру в зазначений час досягала 1893121 пуд, що по вартості відповідало 732959 руб. Але, упродовж доставки, з вантажовідправників та власників суден, казною було стягнуто 7329 руб 59 коп. збору на покращення суднохідних шляхів на цій річці. За статистичними даними, протягом навігаційного періоду по р. Дністер було навантажено 746 суден, і крім того, 351 пліт, а розвантажено 677 суден і 192 плоти, що в загальному визначалося в 680.925 пуд, вартістю 149.199 руб. [66, арк. 42].

При всіх позитивних зрушеннях варто зауважити, що розвиток цього виду транспорту постійно наштовхувався на проблеми, пов'язані, наприклад, з мілководдям, порогами, тощо. Не можна обійти увагою і морський транспорт, оскільки сільгоспродукція з Правобережжя надходила до найважливіших морських портів України [77, с. 168].

По-новому оцінити економічне значення водних артерій уряд примусили фінансові труднощі. Залізничний транспорт насправді незначною мірою доповнював, скільки підміняв існуючу систему водних шляхів, а меридіальний напрям основних магістралей Правобережної України, які спрямовувалися паралельно до найважливіших водних шляхів, відтягав значну частину вантажопотоків. З цього приводу міністр шляхів сполучення Посьєт звернувся до Олександра II з “всепідданішою доповіддю”, в якій писав,

що “збільшення державного боргу на 1100 млн руб. у результаті війни, як і далі зростання податків з народу при його злиденності, більш ніж будь-коли примушують уряд відмовитися від яких би то не було жертв держави на спорудження залізниць, розташованих паралельно і близько до великих водних шляхів, бо такі залізниці неминуче приречені на збитки, оскільки перевозка по воді взагалі у три рази дешевша від залізничної” [3, с. 197–198].

Доречно зауважити, що після скасування кріпацтва велике капіталістичне підприємництво у річковому пароплаванні набуло широких масштабів, у зв'язку із швидким розвитком капіталізму у Російській імперії [75, с. 164].

Прогресивну тенденцію до збільшення своїх операцій на Дніпрі вище порогів демонструвало “Товариство пароплавання по Дніпру”. Попри виплату капіталістам-акціонерам 12 % річного дивіденду на вкладений капітал, це товариство без додаткових внесків збільшило основний капітал до 1 млн руб. [3, с. 198].

У 1913 р. дніпровський флот нараховував близько 400 самохідних і понад 2 тис. несамохідних суден, а річний обсяг його вантажних перевезень досяг 1,7 млн тонн [76, с. 413].

На початку ХХ ст. суднами і плотами трьох річкових магістралей Дніпра, Південного Бугу і Дністра – перевозилося 13 – 18% усіх товарних вантажів, що припадали на 12 найбільших річкових басейнів європейської частини імперії [76, с. 413].

Напередодні Першої світової війни з Правобережної України вивозилося за межі імперії товарів на суму 368,6 млн руб., а завозилося – на 106,2 млн руб. У загальному експорті Росії в цей час Правобережна Україна становила майже 26, а в імпорті – 11,5 % [76, с. 417].

Важливе місце серед товарів, які експортувалися з Правобережної України, займав ректифікаційний спирт та спиртні напої. Про значну кількість спирту, яка вивозилася з Правобережної України свідчать наступні дані: упродовж 1886–1890 рр. щороку в середньому вивозилося по 736 тис. відер

спирту, за 1891–1895 рр. – по 385 тис. відер, що, у відношенні до загальноімперського експорту даної продукції становило 14,1, 17,6 і 18,9 % [3, с. 202].

Експортування спирту за кордон відбувалося з метою підтримки винокуріння. Як зазначав К. Воблий, президент московського товариства сільського господарства звернувся до міністра фінансів ще у 1825 р. з листом, в якому вказував, що “при сьогоднішньому зниженні цін на хліб, напевно, нічого не могло б принести більшої користі, як збут в інші країни даної продукції”. У своїй відповіді Конкрін вважав зі свого боку корисним не тільки „дозволити вивіз за кордон хлібного вина, спирту, горілки, лікерів і бальзамів, але і надати цим галузям торгівлі певні переваги” [78, с. 30–31].

У 1883–1884 рр. на території українських земель діяло понад 550 винокурних заводів, тобто 27 % від загальної кількості по європейській частині Російської імперії. Продукція цих заводів надходила в Білорусію, хоча її довіз був порівняно незначним тому, що там існувала власна розвинута винокурна промисловість. Через це ціни на місцеву горілку значно впали. Зокрема, відкупники платили за відро горілки від 60 до 90 коп. [79, с. 50].

На початку ХХ ст. близько 80% спирту й виробів з нього вивозилося з Російської імперії на ринки Близького Сходу і найперше в Туреччину через Одеський порт. Українським експортерам доводилось конкурувати тут з австрійськими комерсантами. Попри деякі ускладнення, наш спирт домінував на турецькому ринку та в ряді країн Балканського півострова. Сербія споживала винятково український спирт. Крім того, спирт з України вивозився у Салоніки та інші міста Греції, а також Єгипту [80, с. 348].

Горілчана промисловість була важливою статтею експорту Волинської губернії. Наприклад, у 1900 р. вивіз спирту з губернії за кордон становив 90% його загальноімперського експорту [81, с. 105]. У 1911 р. з Волині було вивезено за кордон 281818° спирту [82, арк. 1]. Волинська губернія збувала спирт у 42 губерніях Російської імперії, зокрема, серед українських губерній спирт одержували (в середньому з 1905–1909 рр.): Київська губернія – 607318

відер, Таврійська – 182971 відер, Херсонська – 117378 відер, Подільська – 85118 відер і Полтавська – 68494 відра [79, с. 50].

Таблиця 4.5

Експорт спирту із Волинської губернії за кордон 1900–1909 рр.

(в тис. відер)

Роки	Експорт спирту, (тис. відер)	Роки	Експорт спирту, (тис. відер)
1900	243	1905	359.4
1901	331.1	1906	489.2
1902	442	1907	552.7
1903	481.4	1908	585.9
1904	476.6	1909	643.9

[83, с. 8].

Отже, упродовж першого п'ятиріччя ХХ ст. кількість експортованого спирту із Волинської губернії коливалася у бік зменшення чи збільшення, а у другому п'ятиріччі спостерігалася тенденція тільки до зростання обсягів вивозу.

У середньому за десятиріччя вивіз спирту за кордон із Волинської губернії становив 19 % загального російського експорту. Подільська губернія за цей період відправила 39 спирту, Київська – 16 %. Вся південно–західна частина імперії експортувала 74 % загального вивозу із Росії. Таким чином, Волинська губернія зайняла друге місце серед губерній, які брали участь у експорті спирту за кордон. Вивозився, в основному, паточний спирт і направлявся на турецькі ринки [79, с. 50].

За свідченнями архівних даних, поширеним явищем був контрабандний ввіз спиртних напоїв із українських земель, підвладних Австрійській імперії. Наприклад, в одній із архівних справ йдеться про те, що прикордонна охорона Клекотовського посту рогаточного загону Волинської бригади 4 червня 1902 р. затримала селянина Павла Михалюка з с. Опаришки з невеликою бочкою

спирту, купленого в одній із прилеглих до митниці корчмі. Згідно з рішенням військового окружного суду затриманий сплатив штраф у розмірі 26 руб., а також відбув два тижні ув'язнення на сухому пайку [84, арк. 8–24].

У квітні 1907 року євреї Берко Хаїт, Генек та Іпах Хаптови та Шер Грушка у м. Александрії Волинської губернії були оштрафовані на 52 руб. 86 коп. за незаконне переховування у своєму домі п'ятьох відер та однієї бочки горілки, а також за її продаж не тільки в межах губернії, а й навіть за кордон – Америку [85, арк. 14–15].

У таких ситуаціях ми розуміємо, що запобігти контрабанді при технологічних умовах другої половини XIX – початку XX ст. було проблематично, практично неможливо, оскільки це явище спостерігалось з обох сторін кордону і продовжується по сьогоднішній день.

Із Короставського № 15 винокурного заводу Волинської губернії спирт експортувався через Любавську та Одеську митниці, через першу – до Варшави, а на території другої – переливався у залізничний резервуар, а згодом – у російській території імперії. За 1911 р. з цього заводу було вивезено 281818° спирту на суму 15500 руб. Здійснював такі торгові операції довірений Ісаак Адольфович Найдич, який мав спеціальний дозвіл № 467 від власника заводу – Льва Ледуховського, але спирт із заводу відпускався тільки за присутності особи акцизного нагляду [82, арк. 2–7].

До Варшави вивіз спирту відбувався за зверненням Варшавського товариства для очистки і продажу спирту і по завдатковій квитанції на суму 10 тис руб. Тому, 6 вересня 1911 р. за цією квитанцією завод відправив до Варшави 90900° спирту на суму 5 тис. руб. Оплата за спирт здійснювалася через Варшавську контору Державного банку, а транспортування здійснювалося у залізничних вагонах-цистернах через станцію Волочиськ, яка знаходилась на відстані від заводу 4 версти [82, арк. 15].

31 жовтня 1911 р. через Одеську митницю з даного заводу вивезено 187664° спирту на суму акцизу 20643 руб., а у грудні поточного року туди ж вивезли 200000° на суму 11000 руб. [82, арк. 25]. У цьому випадку потрібно

врахувати і відстань між станціями Волочиськ – Одеса-порт, яка становила 520 верст. До Одеського складу відправлявся і спирт із Червонського № 20 винокурного заводу Ф. Терещенка. Із переписки упавляючого даним заводом відомо, що щорічно до Одеси відправлялося 43306° перекуру [86, арк. 15].

Згідно з п. 3 ст. 488 статуту про акцизні збори, за перші 10 днів транспортування спирту належить по 1/6 % вартості, а якщо більше 10-ти днів, то – 1/10% премії від кількості випущеного із заводу спирту по 8 коп. за градус [82, арк. 36]. При перетині митниць до закупок бочок із міцними напінками прикріплювались пломби, а на портер у пляшках – печтаки біля пробок. Крім того, на міцні напінки видавались проби і ярлики із зазначенням міцності, а на портер – свідоцтва. Такі вимоги законодавчо закріплювались статтями 829–832 Митного статуту [87, арк. 47].

У 1880 р. з Київської губернії було вивезено 7922 тис. градусів спирту без оплати його акцизом. За нього у казну мало б поступити 554519 руб. [70, рк. 51].

У додатку Ц наведено кількість експортованого спирту з Київської губернії упродовж 1882–1883 рр. Як бачимо найбільшу кількість спирту із Київської губернії вивозилось на південь – у Херсонську губернію, хоча вже наступного 1883 р. вивіз туди скоротився, також протягом вказаних років український спирт споживався у значних кількостях у Туреччині.

Таблиця 4.6

Кількість спирту, вивезеного із Подільської губернії за кордон
у градусах:

1894 р.	1895 р.	1896 р.	1897 р.	1898 р.
14528633	15849215	18202230	28420789,2	43873364

У інші губернії вивезено:

1894 р.	1895 р.	1896 р.	1897 р.	1898 р.
27714415	25371621,3	13887305,1	8705563,5	1757732

Пішло на місцеве споживання:

Продовження табл. 4.6

1894 р.	1895 р.	1896 р.	1897 р.	1898 р.
81114172	7578659	64547844,4	56305566,9	64641080

[88, арк. 70].

Подільська губернія за вказане п'ятиріччя 1894–1898 рр. з кожним роком експортувала все більше градусів спирту за кордон, чого не можна сказати про кількість вивозу в інші губернії та місцеве споживання.

На основі правил, виданих міністром фінансів від 12 лютого 1901 р., керуючий Акцизними зборами Подільської губернії дозволив перевозити спирт без забезпечення акцизу в дорозі заставою придбаного казною по розливу 1902 р. для потреб казенного продажу напоїв Подільської губернії [89, арк. 28].

Про відправлення транспорту із ємкостями з спиртом відправник мав обов'язково повідомляти акцизного наглядача із зазначенням часу. Кількість спирту на даному транспорті визначалася при відправці із заводу посадовою особою акцизного нагляду із накладенням необхідних печаток на втулках бочок із спиртом. Про відправлений із заводу транспорт ця особа повідомляла по пошті, а у випадку потреби телеграмою (за рахунок заводчика) акцизний нагляд як по місцезнаходженню залізничної станції чи пристані, так і по місцезнаходженню заводу і складу, куди призначений прбути транспорт із спиртом [89, арк. 28].

На залізничній станції транспорт здавався залізною дорогою при присутності відправника або його довіреної особи акцизного нагляду, при чому затверджувалася по привізних свідоцтвах кількість бочок, їх нумерація та цілісність печаток, а у випадку сумніву перевірялася кількість спирту у бочках з укладенням відповідного акта [89, арк. 29].

Таким же чином затверджувалися (завірялися) транспортні засоби при перевезенні спирту у вагонах-цистернах, з тим, що переливання спирту з бочок в цистерни відбувалося у присутності посадової особи акцизного нагляду, в

акті зазначалися номери вагонів-цистерн і кількість налитого спирту у кожен з них [89, арк. 29].

При прибутті транспорту із спиртом на завод, або склад за місцем призначення, місцевий акцизний нагляд проводив перевірку із складанням відповідного акта, в якому вказувалася кількість градусів, що прибула у даному транспорті і розміри недостачі, якщо така була виявлена. Один екземпляр цього акта подавався до акцизного нагляду в округ, до якого відносився завод-відправник.

У випадку пошкоджень, якщо такі сталися під час транспортування, акциз сплачував завод – відправник. А якщо транспорт не прибув у зазначений строк, акцизний наглядач (за пунктом 18 правил від 16 січня 1884 р. для відправлення за кордон вина, спирту і вробів з них) по місцюзнаходження заводу чи складу призначення повідомляв акцизного наглядача по місцезнаходженню заводу, котрий відправив транспорт про це, для прийняття заходів до забезпечення акцизу за випущений із заводу спирт [89, арк. 29].

Таким чином, упродовж досліджуваного періоду для Правобережної України спирт та алкогольні напої були одними з основних продуктів експорту, особливо з Волинської губернії. Цьому сприяло утвердження у Європі думки про високу якість спиртних напитків з правобережних українських губерній та своєчасність виконання домовленостей їхніми виробниками. Важливу роль для експорту відігравали різні види транспорту, за допомогою яких відбувалося перевезення спиртного, а саме: залізничного, гужового, річкового та пароплавного. У зв'язку з інтенсивним будівництвом залізниць, пік якого якраз припав на пореформений період, особливо, на 60–70-ті рр. XIX ст., транспортування спирту у бочках–цистернах набуло значного поширення. Гужовому транспорту ж залишилася доставка бочок до найближчих залізничних станцій або паромних та річкових переправ, що суворо контролювалося працівниками акцизного нагляду.

Висновки до розділу 4

Отже, процес реалізації винокурної продукції на внутрішньому та зовнішньому ринках проходив досить інтенсивно.

Основними складовими внутрішньої торгівлі алкоголем були: значний розвиток стаціонарної, магазинно-крамничної торгівлі, якою займалися товариства, наприклад “Товариство виноторгівлі Т. Христофоров і К^о”, а також торгові дома – “Торговий дім С. Терпиловського і К. Глясса”, “Торговий дім купця С. Г. Дитинковського і К^о”, який реалізовував алкогольні напої через мережу магазинів у м. Києві та Пущі-Водиці. Асортимент спиртних напів, які продавалися цим торговельним домом, включав крім спирту пиво, вино, шампанське, горілку, коньяк та лікери, реалізація яких у 1904 р. щомісячно приносила прибутку до 700 руб. і більше. У різних містах українських губерній та митницях на торгові фірми працювали довірені особи.

На території правобережних українських губерній стаціонарна торгівля спиртними напоями здійснювалася оптом на ярмарках та вроздріб безпосередньо у магазинах, крамницях, кіосках, палатках та різних закладах по продажу горілки, вина та шипучих напоїв. Серед дрібних торговців спиртним, в силу різних причин, переважали євреї.

Проте, стаціонарна торгівля в окремі періоди розвивалася нерівномірно, що спричинялося станом промисловості та сільського господарства. Міські та сільські базари відігравали значну роль у системі ярмаркової торгівлі тому, що на них реалізовувалася продукція винокурних заводів, що йшла в оптовий продаж на ярмарки.

Найсприятливішим фактором розвитку внутрішньої та зовнішньої торгівлі була побудова залізниць. За їх допомогою продукція селянських господарств одержала широкий вихід не тільки до близьких і віддалених міст, а й до спеціалізованих районів.

Забезпечення зовнішньої торгівлі винокурної продукції залізничним транспортом привело до значного розширення обсягів експорту алкогольних напоїв, котрий здійснювався у різні країни Європи та Близького Сходу. У

зв'язку з інтенсивним будівництвом залізниць, пік якого якраз припав на пореформений період, особливо, на 60–70-ті рр. XIX ст., значного поширення набуло транспортування спирту у бочках-цистернах. Гузовому транспорту ж залишилася доставка бочок із спиртом до найближчих залізничних станцій або паромних та річкових переправ, що суворо контролювалося працівниками акцизного нагляду.

Список використаних джерел до розділу 4

1. Кругляк Б. А. Роль постійної торгівлі в розвитку капіталізму на Україні (60-90-ті роки XIX ст.) // Історія народного господарства та економічної думки Української РСР: Республіканський між від. зб. наук. праць. 1983. Вип. 17. С. 53-58.
2. Москалюк М. М. Загальний нарис промислового розвитку України у другій половині XIX – на початку XX ст. Тернопіль: Видавництво Тернопільського національного педагогічного університету ім. В. Гнатюка, 2007. 257 с.
3. Москалюк М. М. Розвиток переробної промисловості у Наддніпрянській Україні в другій половині XIX – на початку XX століття. Тернопіль: Видавництво “Рада”, 2009. 336 с.
4. Кругляк Б. А. Промислові монополії і внутрішня торгівля на Україні // Український історичний журнал. 1986. № 10. С. 81–90.
5. Гуржій І. О. Україна в системі всеросійського ринку 60–90-х років XIX ст. К.: Наукова думка, 1968. 192 с.
6. Касова книга за 1904 р. // ДАК. Ф. 221 (“Торговий дім С. Г. Дитинковський і К^о”). Оп. 1. Спр. 1. 361 арк.
7. Касова книга за 1909–1910 рр. // Держархів м. Києва. Ф. 219 (“Торговий дім С. Терпиловський і К. Глясс”). Оп. 1. Спр. 1. 291 арк.
8. Касова книга за 1912–1913 рр. // Держархів м. Києва. Ф. 219 (“Торговий дім С. Терпиловський і К. Глясс”). Оп. 1. Спр. 3. 372 арк.

9. Справа Волочиської митниці про торгуючих при митниці купців // Держархів Хмельницької області. Ф. 378 (“Волочиська митниця 1869–1916 рр.”). Оп. 1. Спр. 22. арк. 6–9.
10. Справа про право продажу горілки за ярликами // Держархів Хмельницької області. Ф. 388 (“Подільський губернський комітет продажу спиртних напоїв”). Оп. 1. Спр. 1. 7 арк.
11. Погребінська І. М. Правове та економічне становище євреїв в Україні (кінець XIX – початок XX ст.) // Український історичний журнал. 1996. № 4. С. 124–132.
12. Про генеральну перевірку торгівлі і промисловості по Волочиську Старокостянтинівського повіту // Держархів Житомирської області. Ф. 118 (“Волинська казенна палата”). Оп. 2. Спр. 1984. 559 арк.
13. Звіт Волинського губернатора за 1879 р. // ЦДІАК України. Ф. 442 (“Канцелярія Київського, Подільського і Волинського генерал-губернатора”). Оп. 533. Спр. 158. 123 арк.
14. Справа по звинуваченню євреїв у приготуванні вина без дозволу акцизного управління // Держархів Житомирської області. Ф. 120 (“Волинське губернське акцизне управління”). Оп. 1. Спр. 261. 3 арк.
15. По звинуваченню селян у будівництві незаконного винокурного заводу у Заславському повіті // Держархів Житомирської області. Ф. 120 (“Волинське губернське акцизне управління”). Оп. 1. Спр. 262. 49 арк.
16. Справа акцизного Управління 8–го округу Волинської губернії про виявлення таємного винокурного заводу в лісі біля с. Сивок Рівенського повіту // Держархів Житомирської області. Ф. 120 (“Волинське губернське акцизне управління”). Оп. 1. Спр. 256. 48 арк.
17. Циркуляри, що відносяться до секретної службової частини // Держархів Житомирської області. Ф. 265 (“Любарський казенний очистний склад № 2”). Оп. 1. Спр. 6. 151 арк.
18. Справа про способи виникнення пропінаційних та інших вотчинних прав та користування ними в західних губерніях імперії і свідчення про

- державний продаж вина // ЦДАК України. Ф. 442 (“Канцелярія Київського, Подільського і Волинського генерал-губернатора”). Оп. 693. Спр. 382. 394 арк.
19. Справа про виселення селянина с. Журавлик Босого Д. за 50-ти верстну від кордону смугу за контрабандний перенос через кордон з Австрією спирту // ЦДАК України. Ф. 442 (“Канцелярія Київського, Подільського і Волинського генерал-губернатора”). Оп. 542. Спр. 66. 36 арк.
20. Заклади роздрібної торгівлі напінками у Київській губернії // ЦДАК України. Ф. 442 (“Канцелярія Київського, Подільського і Волинського генерал-губернатора”). Оп. 45. Спр. 395 (ч.1). 178 арк.
21. Відомості про кількість населення і стан економіки у Житомирському повіті, про податки по губенії // Держархів Житомирської області. Ф. 70 (“Канцелярія Волинського губернатора”). Оп. 1. Спр. 544. 20 арк.
22. Родкевич В. Очерки по акцизно-винокуренному делу. Винница, 1911. 146 с.
23. Про здачу в оренду місць на Житньому базарі і про зачислення завдатків торговців в рахунок орендної плати // Держархів м. Києва. Ф. 163 (“Київська міська управа (базарне відділення)”). Оп. 5. Спр. 62. 43 арк.
24. Про заснування ярмарків у м. Києві // ЦДАК України. Ф. 442 (“Канцелярія Київського, Подільського і Волинського генерал-губернатора”). Оп. 627. Спр. 174. 5 арк.
25. Звіт про становище Київської, Подільської і Волинської губернії // ЦДАК України. Ф. 442 (“Канцелярія Київського, Подільського і Волинського генерал-губернатора”). Оп. 634. Спр. 724. арк. 13.
26. Історія міст і сіл Української РСР. Київська область. К.: Інститут історії Академії наук УРСР. (Серія книг “Історія міст і сіл Української РСР”: у 26 т. / голов. редкол.: Тронько П. Т. (голова) [та ін.]). 1971. 791 с.
27. Справа по телеграмі міністра фінансів щодо введення закону про торгівлю напінками євреїв у Київській губернії // ЦДАК України. Ф. 442

- (“Канцелярія Київського, Подільського і Волинського генерал-губернатора”). Оп. 53. Спр. 240. 163 арк.
28. Справа з різними виписками узаконень для управління торгівлею на 1868 р. // ЦДАК України. Ф. 442 (“Канцелярія Київського, Подільського і Волинського генерал-губернатора”). Оп. 101. Спр. 202. 49 арк.
29. Справа про заходи боротьби з таємним продажем міцних напитків // ЦДАК України. Ф. 442 (“Канцелярія Київського, Подільського і Волинського генерал-губернатора”). Оп. 629. Спр. 289. 17 арк.
30. Степник З. Внутрішня торгівля спиртними напоями в Наддніпрянській Україні та транспортне забезпечення її розвитку (друга половина XIX – початок XX ст.) // Наукові записки Тернопільського національного педагогічного університету імені Володимира Гнатюка. Серія: історія. 2016. Вип. 1. Ч. 4. С. 42–46.
31. Переписка з власниками підприємств Київської губернії // ЦДАК України. Ф. 574 (“Канцелярія старшого фабричного інспектора Київської губернії”). Оп. 1. Спр. 1552. 79 арк.
32. Справа по звинуваченню проживаючої в м. Мериріч Рівненського повіту Анни Разумовской в продажі без дозволу казенного вина в розкоркованій посуді // Держархів Житомирської області. Ф. 120 (“Волинське губернське акцизне управління”). Оп. 1. Спр. 252. 12 арк.
33. Справа по звинуваченню жителів с. Глушково Рівненського повіту Іллі Флорова Постищука та Івана Туровського в незаконному продажі вина // Держархів Житомирської області. Ф. 120 (“Волинське губернське акцизне управління”). Оп. 1. Спр. 257. 43 арк.
34. По звинуваченню Л. Качмана у безпатентній торгівлі вином // Держархів Житомирської області. Ф. 120 (“Волинське губернське акцизне управління”). Оп. 1. Спр. 260. 19 арк.
35. Обзор Киевской губернии за 1898 год. К. 134 с.
36. Обзор Киевской губернии за 1905 год. К. 130 с.
37. Обзор Киевской губернии за 1907 год. К. 166 с.

38. Обзор Киевской губернии за 1908 год. К. 187 с.
39. Звіт Волинського губернатора за 1878 р. // ЦДІАК України. Ф. 442 (“Канцелярія Київського, Подільського і Волинського генерал-губернатора”). Оп. 532. Спр. 181. 109 арк.
40. Огляд Волинської губернії за 1883 рік // Держархів Житомирської області. Ф. 67 (“Волинське губернське управління”). Оп. 1 (дод.). Спр. 307. 68 арк.
41. Справа казеної винної лавки № 13 // Держархів Житомирської області. Ф. 265 (“Любарський казенний очистний склад № 2”). Оп. 1. Спр. 5. 18 арк.
42. Винокурна книга Аннопольського № 24 винокурного заводу за період 1914–1915 рр. // Держархів Житомирської області. Ф. 120 (“Волинське губернське акцизне управління”). Оп. 1. Спр. 413. 102 арк.
43. Свідчення про розміри поміщицького і селянського землеволодіння, про торгових та промислових підприємств по волостях Волинської губернії, Луцького повіту // Держархів Житомирської області. Ф. 206 (“Статистичне бюро Волинської губернської земської управи”). Оп. 1. Спр. 12. 62 арк.
44. Справа з оглядом Волинської губернії за 1905 р. // ЦДІАК України. Ф. 442 (“Канцелярія Київського, Подільського і Волинського генерал-губернатора”). Оп. 636. Спр. 391. 111 арк.
45. Історія міст і сіл Української РСР. Волинська область. К.: Інститут історії Академії наук УРСР. (Серія книг “Історія міст і сіл Української РСР”: у 26 т. / голов. редкол.: Тронько П. Т. (голова) [та ін.]). 1970. 746 с.
46. Вся Россия. Русская книга промышленности, торговли, сельского хозяйства и администрации. Адрес-календарь Российской империи. Т. 2. 1897. 3399 с.
47. Справа Луцької міської ради // Держархів Житомирської області. Ф. 118 (“Волинська казенна палата”). Оп. 2. Спр. 942. 13 арк.
48. Памятная книжка Волынской губернии 1906 год. Житомир. 1905. 43 с.
49. Звіт про стан Подільської губернії за 1885 р. // ЦДІАК України. Ф. 442 (“Канцелярія Київського, Подільського і Волинського генерал-губернатора”). Оп. 539. Спр. 219. 57 арк.

50. Памятная книжка Подольской губернии на 1859 год. Каменец-Подольск. Изданная редакцией Подольских Губернских Ведомостей в типографии Губернского правления. 1859. 179 арк.
51. Справа про відкриття базарів і ярмарок в селах Подільської губернії // Держархів Хмельницької області. Ф. 233 “Подільська губерньська земська управа”). Оп. 1. Спр. 436. 8 арк.
52. Винокуренное производство в Подольской губернии // Подольские губернские ведомости. 19 мая. 1898 г. № 103. С. 2–3.
53. Обзоры Подольской губернии. (Приложение к ежегодным отчетам Подольского губернатора). Каменец-Подольск: Под. губ. стат. комитет, 1889–1911 гг.
54. Завадська І.М. Сільське господарство Подільської губернії в період капіталізації (другу половина XIX – початок XX ст.) // Вісник аграрної історії. Збірник наукових праць № 3. 2012. С. 4–15.
55. Обзор Подольской губернии за 1890 год. 144 с.
56. Обзор Подольской губернии за 1891 год. 156 с.
57. Обзор Подольской губернии за 1892 год. 182 с.
58. Обзор Подольской губернии за 1893 год. 171 с.
59. Обзор Подольской губернии за 1895 год. 208 с.
60. Обзор Подольской губернии за 1896 год. 207 с.
61. Обзор Подольской губернии за 1897 год. 176 с.
62. Обзор Подольской губернии за 1899 год. 252 с.
63. Обзор Подольской губернии за 1901 год. 215 с.
64. Обзор Подольской губернии за 1903 год. 195 с.
65. Обзор Подольской губернии за 1905 год. 164 с.
66. Филимонов В. В. Памятная книжка Подольской губернии на 1911 год. Каменец-Подольский, 1911. 218 с.
67. Свідчення Кам’янецького казенного № 4 очистного складу про кількість проданого денатурованого спирту через казенні винні лавки // Держархів

- Хмельницької області. Ф. 245 (“Подільське губернське акцизне управління”).
Оп. 1. Спр. 46. 36 арк.
68. Справа контори Кам’янецького № 4 очисного складу вина про обороти казенного продажу напитув // Держархів Хмельницької області. Ф. 245 (“Подільське губернське акцизне управління”). Оп. 1. Спр. 67. 60 арк.
69. Циркуляри управляючого акцизними зборами // Держархів Житомирської області. Ф. 120 (“Волинське губернське акцизне управління”). Оп. 1. Спр. 165. 197 арк.
70. Обзор Киевской губернии за 1880 год. К. 51 с.
71. Голобуцький В. О. Економічна історія Української РСР: Дожовтневий період. К.: Вища школа, 1970. 298 с.
72. Мельник Л. Г. Формування робітничого класу на Україні. К.: Вища школа, 1988. 104 с.
73. Лященко П. И. История народного хозяйства СССР: в 2 т. М.: Госполитиздат, 1956. Т. 2. 1956. 728 с.
74. Белінський Є. Ф. Розвиток залізничного транспорту України в період промислового капіталізму (друга половина XIX ст.) // Нариси соціально-економічної історії України дожовтневого періоду. 1963. С. 114–141.
75. Мельник Л. Г. Технічний переворот на Україні у XIX ст. К.: Видавництво Київського університету, 1972. 240 с.
76. Історія народного господарства Української РСР : у 3 т. 4 кн. [за ред. І. І. Лукінова, Т. І. Дерев’янкіна, М. С. Герасимчука, В. О. Голобуцького, П. О. Хромова, В. П. Чугайова]. К.: Наукова думка, 1983. Т. 1. 1983. 464 с.
77. Власюк І. Торгівля і транспорт на Правобережній Україні в період Столипінської аграрної реформи // Київська старовина. 1999. № 5. С. 164–170.
78. Воблий К. Г. Нариси з історії російсько-української цукробурякової промисловості: в 3 т. К.: Всеукраїнська Академія наук, 1931. Т. 3. 1931. 270 с.
79. Москалюк М. М. Зовнішня торгівля товарами харчової промисловості на Правобережній Україні (друга половина XIX – початок XX століття

- // Наукові записки Тернопільського національного педагогічного університету імені В. Гнатюка. Серія: Економіка. № 19. 2005. С. 47–53.
80. Реєнт О. П., Сердюк О. В. Сільське господарство України і світовий продовольчий ринок (1861–1914 рр.). К.: Інститут історії України НАН України, 2011. 365 с.
81. Павлюк В. В. Магнатерія Волині в умовах розвитку ринкових відносин у другій половині XIX ст. // Український історичний журнал. 2000. №1. С. 102–108.
82. Справа Волинського губернського акцизного управління про вивезений за кордон спирт із Короставського винокурного заводу // Держархів Житомирської області. Ф. 120 (“Волинське губернське акцизне управління”). Оп. 1. Спр. 6. 80 арк.
83. Новинский М. Г. Винокуренная промышленность Волынской губернии (Оттиск из трудов киевского агрономического общества). К.: Товарищество “Печатная С. П. Яковлева”, 1913. 12 с.
84. Слідча справа про графа Ф. Лідерс-Веймарна, який звинувачувався у недотриманні санітарних умов на Марковецькому винокурному заводі // ЦДАК України. Ф. 315 (“Канцелярія військового прокурора Київського військово-окружного суду”). Оп. 1. Спр. 133. 10 арк.
85. Справа Волинського Акцизного управління про торгівлю та зберігання в м. Александрії корчемного спирту євреями // Держархів Житомирської області. Ф. 120 (“Волинське губернське акцизне управління”). Оп. 1. Спр. 153. 27 арк.
86. Листи управляючого Червонським винокурним заводом Ф. Терещенку // ЦДАК України. Ф. 830 (“Терещенко – землевласник і цукрозаводчик”). Оп. 1. Спр. 550. 212 арк.
87. Циркуляр Департаменту зовнішньої торгівлі від 22.12.1862 р. №20393 про видачу проб та посвідчень при виробництві міцних напоїв і портерів та їх вивозі за межі імперії // ЦДАК України. Ф. 356 (“Канцелярія Миколаївського військового прокурора”). Оп. 1. Спр. 54. 254 арк.

88. Копії всепідданіших звітів генерал-губернатора Південно-Західного краю // ЦДІАК України. Ф. 442 (“Канцелярія Київського, Подільського і Волинського генерал-губернатора”). Оп. 626. Спр. 20. 122 арк.
89. Справа з оглядом Волинської губернії за 1905 р. // Держархів Хмельницької області. Ф. 245 (“Подільське губернське акцизне управління”). Оп. 1. Спр. 53. арк. 28–29.

ВИСНОВКИ

Винокурна промисловість Правобережної України у другій половині XIX – на початку XX ст. займала важливе місце в економічному розвитку як Правобережної України, так і Російської імперії загалом. Саме ця галузь виробництва за обсягами виробленої продукції та її реалізацією була другою за значенням після цукроваріння. Такий досвід промислового розвитку є надзвичайно цінним в умовах сучасної трансформації економічної системи в Україні.

Розвиток винокурної промисловості у другій половині XIX – на початку XX століття вивчався лише частково. Звернення до дослідження винокурної промисловості зазначеного періоду зумовлено тим, що на сьогоднішній час, в українській історіографії практично немає наукових праць з даної проблематики. Критичний аналіз історіографії проблеми виявив, що в узагальнюючих працях та спеціальних публікаціях знайшли своє відображення окремі аспекти розвитку винокурної промисловості Правобережної України в означений період. При цьому, автори враховують особливості радянської історіографії, такі як заполітизованість, заперечення ринкових відносин для розвитку економіки країни.

Проаналізована джерельна база дисертації, значну частину якої становить масив архівних матеріалів, які вводяться у науковий вжиток уперше, дозволила нам повніше розкрити питання становища винокурної промисловості, її інфраструктури, формування кадрів, матеріально-технічної бази та реалізації промислової продукції. Чимало висновків та положень дослідження базуються на документах фондів ЦДАК України і Державних архівів Житомирської і Хмельницької областей, а також Державного архіву м. Києва.

Охарактеризовано становище винокуріння в українських губерніях упродовж другої половини XIX – початку XX ст., яке відіграло провідну роль в економіці краю. У процесі написання дисертації виявлено, що динаміка

розвитку винокурної галузі промисловості характеризувалося почерговим зменшенням та збільшенням кількості діючих підприємств. Цій сфері виробництва було притаманне зменшення кількості дрібних поміщицьких гуралень, якому “посприяло” введення нового акцизного “Положення про питтєвий збір” від 4 липня 1861 р., а також процвітання промислових винокурних заводів, які звільнялися від податків за перевищення встановлених державою норм. Особливо швидкими темпами здійснювалися процеси концентрації винокурного виробництва, проте виробництво спирту залишалося приблизно на тому ж рівні. На початку ХХ століття по розвитку винокурної промисловості Правобережна Україна займала одне з перших місць в Російській імперії.

Висвітлено характерні риси фіскальної політики Російської імперії у другій половині ХІХ – на початку ХХ ст., серед яких переважало активне втручання держави у господарське життя, державне регулювання ринкових відносин. В основі такого політичного курсу лежало прагнення забезпечити капіталістичну промисловість ринками збуту товарів при одночасному і всебічному захисті інтересів поміщиків. Політика протекціонізму “шукала” джерела поповнення казни, одним з яких стало введення акцизної системи – збільшення в царську казну поборів з виробництва і продажу алкогольних напоїв, що неминуче вело до підвищення непрямих податків з населення. Державна монополія на горілку була засобом викачування грошей із населення. Ще одним наслідком збільшення акцизу було те, що чимало дрібних винокурних підприємств припинило своє існування. Акцизна система, по суті, перешкоджала розвитку винокурної промисловості на ринкових засадах.

Дослідження свідчить про те, що недостатнє нагромадження фінансів у руках промисловців українських губерній, орієнтація російського уряду на зарубіжні інвестиції створювали відповідні умови для проникнення в українські губернії капіталовкладень іноземних підприємців. З однієї сторони, це прискорювало розвиток винокурної промисловості, а з іншої – витягувало

з країни величезні кошти у вигляді промислових прибутків, процентів на вкладений або позичений капітал, ставило вітчизняне народне господарство в залежність від іноземних банків та окремих підприємців.

Досліджено, що винокурні підприємства Правобережної України другої половини XIX – початку XX ст. обробляли сировину, яку давали поміщицькі господарства. До таких належали винокурні заводи, які розташовувались безпосередньо на території маєтку і забезпечували потреби його власників. З'ясовано, що капіталістичні підприємства, працюючи на широкий ринок, користувалися, переважно купленою сировиною та матеріалами, що були потрібні для виробництва тих чи інших алкогольних товарів. В основному використовувалися хлібні припаси та картопля, допоміжну роль відігравала патока, м'яса, кукурудза, зелений солод та ін.

У ході здійснення дисертаційного дослідження встановлено, що упродовж 60–80-х років XIX ст. відбувалася технічна модернізація підприємств винокурної промисловості, що виявлялося у впровадженні парової енергетики та механізації виробничих процесів.

Перехід до великої машинної індустрії у винокурній галузі відбувався в умовах концентрації виробництва. Горілчана промисловість України була однією з перших, в якій почала використовуватися парова техніка. В результаті технічного переустаткування на винокурнях Правобережної України парові двигуни кількісно переважали водяні колеса та кінні приводи. Загалом парова енергетика і машинне виробництво у винокурній промисловості вже у 80-х роках XIX ст. відігравали провідну роль, проте чимало підприємств і надалі перебувала на стадії мануфактурного виробництва, застосовуючи водяні двигуни та кінні приводи. Через ці причини технічний переворот у винокурній промисловості не був повністю завершений, хоча і досяг значних успіхів.

Доведено, що на рубежі століть процес кадрового забезпечення винокурної промисловості здійснювався шляхом реформування системи професійно-технічної освіти, адже із збільшенням обсягів виробництва та при

технічній модернізації винокурних підприємств, існувала значна проблема у кваліфікованих спеціалістах. За законом, прийнятим у березні 1888 р., спеціальні навчальні заклади поділялися на 3 основні групи – для підготовки ремісників, індустріальних робітників і робітників сільського господарства. Це стало першим кроком на шляху створення впорядкованої професійної освітньої системи.

Оскільки підприємства Правобережжя були переважно сировинно-переробні, тому і навчальні заклади мали готувати спеціалістів відповідного профілю. Зокрема і для винокурної промисловості. Найчастіше великі промислові підприємства відкривали школи як свої внутрішні структури, які призначалися для внутрішніх потреб.

Таким чином, підбір кваліфікованих спеціалістів, виникнення ряду спеціальних закладів – усе це сприяло тому, що винокурна промисловість одержувала необхідних їй фахівців, які забезпечували її функціонування.

Внаслідок промислового перевороту у промисловості Правобережної України відбулося оформлення нових соціальних сил – підприємців та робітників. Головним джерелом зародження цих суспільних прошарків були розорені селяни, міські й сільські ремісники та кустарі. Після ліквідації обмежень у торгово-ромиловій сфері у 60-х рр. XIX ст. для селян і міщан, підприємцем міг стати кожен, кому під силу було придбати свідоцтво про торгівлю чи промислу. Інші – поповнювали ряди соціально незахищеного стану робітників на промислових підприємствах.

Досліджуючи організацію внутрішньої торгівлі спиртними напінками у Правобережній Україні, можна сказати, що вона мала низку особливостей, найважливішими серед яких був значний розвиток стаціонарної, магазинно-крамничної торгівлі, якою займалися відповідні товариства (Товариство виноторгівлі “Т. Христофоров і К^о”) та торгові дома (“Торговий дім С. Терпеловського і К. Глясса” та “Торговий дім купця С. Г. Дитинковського і К^о”). Стаціонарна торгівля, переважно, була представлена магазинами та крамницями, що торгували як оптом, так і вроздріб, а також ларками,

палатками та різними закладами по продажу горілки, вина та шипучих напоїв. Проте, стаціонарна торгівля розвивалася нерівномірно, що спричинялося станом промисловості та сільського господарства. Щодо базарної торгівлі, то міські та сільські базари відігравали значну роль у системі ярмаркової торгівлі тому, що на них реалізовувалася винокурна продукція, яка йшла в оптовий продаж на ярмарки. Помітне місце в торговому обігу продукцією винокуріння займали ярмарки, котрі сприяли збуту алкогольних напоїв, стимулювали виробництво, і загалом, розширювали внутрішній ринок. Більша частка роздрібною торгівлі алкоголем знаходилася в руках дрібних торговців, серед яких переважали особи єврейської національності.

Встановлено, що упродовж досліджуваного періоду для Правобережної України спирт та алкогольні напої були одними з основних продуктів експорту, особливо з Волинської губернії. У цьому надзвичайно важливу роль відігравали різні види транспорту, за допомогою яких відбувалося перевезення спиртного, а саме: залізничного, гужового, річкового та пароплавного. У зв'язку з інтенсивним будівництвом залізниць, і з'єднанням із європейською залізничною мережею транспортування спирту у бочках-цистернах набуло значного поширення. Гужовому транспорту ж залишилася доставка бочок до найближчих залізничних станцій або паромних та річкових переправ, що суворо контролювалося працівниками акцизного нагляду.

Розвиток продуктивних сил Правобережної України у зазначений період стримувався тим, що вона не мала своєї державності. Чужі держави, до яких входили українські землі, вели свою господарську політику, зокрема і щодо розвитку винокурної промисловості. Їх основна мета полягала в отриманні максимального прибутку у своїх інтересах.

Дослідження розвитку винокурної промисловості у Правобережній Україні в другій половині XIX – на початку XX ст. дозволяє стверджувати, що комплексне вивчення і узагальнення досвіду розвитку даної промисловості в зазначений період доцільно врахувати і у сучасних умовах.

СПИСОК ВИКОРИСТАНИХ ДЖЕРЕЛ

1. Аксаков И. С. Исследование торговли на украинских ярмарках. СПб., 1858. 35 с.
2. Братчикова А. Материалы для исследования Волынской губернии в статистическом, этнографическом, сельскохозяйственном и других отношениях. Житомир. Вып. 1. 1868. 129 с.
3. Подолинський С. Ремесла і фабрики на Україні. Женева, видавництво “Робітника” і “Громади”. 1880. 148 с.
4. Новинский М. Г. Винокуренная промышленность Волынской губернии (Оттиск из трудов киевского агрономического общества). К.: Товарищество “Печатная С.П. Яковлева”, 1913. 12 с.
5. Ярошевич А. И. Винокуренная промышленность Киевской губернии. К., 1912. 12 с.
6. Демьяненко А. Статистические сведения о Подольской губернии за 1862, 1863 и 1864 годы. Каменец-Подольский, 1865. 69 с.
7. Гульдман В. К. Подольская губерния. Опыт географическо-статистического описания. Каменец-Подольский, 1889. 414 с.
8. Гульдман В. К. Поместное землевладение в Подольской губернии. Настольно-справочная книжка для землевладельцев и арендаторов. Каменец-Подольский, 1903. 897 с.
9. Городецький С. Сільське господарство Поділля перед світовою війною. Вінниця, 1929. 210 с.
10. Лященко П. И. История народного хозяйства СССР: в 2 т. М.: Госполитиздат, 1956. Т.2: Капитализм. 1956. 728 с.
11. Нестеренко А. А. Очерки истории промышленности и положения пролетариата Украины в конце XIX и начале XX веков. М.: Госполитиздат, 1954. 308 с.

12. Нестеренко О. О. Розвиток капіталістичної промисловості і формування пролетаріату на Україні в кінці XIX і на початку XX ст. К.: Держполітвидав УРСР, 1952. 180 с.
13. Нестеренко О. О. Розвиток промисловості на Україні: в 2 ч. К.: Видавництво Академії наук Української РСР, 1959. Ч. 1: Ремесло і мануфактура. 1959. 496 с.
14. Нестеренко О. О. Розвиток промисловості на Україні: в 2 ч. К.: Видавництво Академії наук Української РСР, 1962. Ч. 2: Економічна підготовка Великої Жовтневої соціалістичної революції. Фабрично-заводське виробництво. 1962. 580 с.
15. Гуржій І. О. Боротьба трудящих мас України проти соціального і національного гніту в період капіталізму. К.: Радянська Україна, 1958. 40 с.
16. Гуржій І. О. Зародження робітничого класу України. К.: Держполітвидав УРСР, 1958. 180 с.
17. Гуржій І. О. Розвиток товарного виробництва і торгівлі на Україні: (з кінця XVIII ст. до 1861 р.). К.: Видавництво АН УРСР, 1962. 208 с.
18. Гуржій І. О. Україна в системі всеросійського ринку 60–90-х років XIX ст. К.: Наукова думка, 1968. 192 с.
19. Парасунько О. А. Положение и борьба рабочего класса Украины (60–90-е годы XIX в.). К.: Издательство Академии наук УССР, 1963. 576 с.
20. Мельник Л. Г. Про розвиток капіталізму у великих поміщицьких господарствах Правобережної України (60–90-ті роки XIX ст.) // Український історичний журнал. 1974. № 10. С. 73–79.
21. Мельник Л. Г. Технічний переворот на Україні у XIX ст. К.: Видавництво Київського університету, 1972. 240 с.
22. Мельник Л. Г. Формування робітничого класу на Україні. К.: Вища шк., 1988. 104 с.
23. Струмилин С. Г. Очерки экономической истории России и СССР. М.: Наука, 1966. 514 с.
24. Чунтулов В. Т. История народного хозяйства СССР. Дооктябрьский период. К.: Издательство Киевского университета, 1964. 212 с.

25. Історія народного господарства Української РСР: у 3 т. 4 кн. / [за ред. І. І. Лукинова, Т. І. Дерев'янкіна, М. С. Герасимчука, В. О. Голобуцького, П. О. Хромова, В. П. Чугайова]. К.: Наукова думка, 1983. Т. 1. 1983. 464 с.
26. Кругляк Б. А. Джерела з історії розвитку внутрішньої торгівлі на Україні в 60–90-х роках XIX ст. // Архіви України. 1971. № 5. С. 88–91.
27. Кругляк Б. А. Роль постійної торгівлі в розвитку капіталізму на Україні (60–90-ті роки XIX ст.) // Історія народного господарства та економічної думки Української РСР: Республіканський міжвід. зб. наук. праць. 1983. Вип. 17. С. 53–58.
28. Кругляк Б. А. Промислові монополії і внутрішня торгівля на Україні // Український історичний журнал. 1986. № 10. С. 81–90.
29. Кругляк Б. А. Товарні біржі в Російській імперії // Український історичний журнал. 1992. № 2. С. 58–64.
30. Голобуцький В. О. Економічна історія Української РСР: Дожовтневий період. К.: Вища школа, 1970. 298 с.
31. Хонігсман Я. С. Проникнення іноземного капіталу в економіку Західної України в епоху імперіалізму (до 1918 р.). Львів: Видавництво Львівського університету, 1971. 254 с.
32. Шип Н. А. Интеллигенция на Украине (XIX в.): историко-социологический очерк / [под ред. В. Г. Сарбея]. К.: Наукова думка, 1991. 172 с.
33. Тарновский К. Н. Мелкая промышленность России в конце XIX – начале XX в. М.: Наука, 1995. 269 с.
34. Лазанська Т. Історія підприємництва в Україні (на матеріалах торгово-промислової статистики XIX ст.). К.: Інститут історії України НАН України, 1999. 282 с.
35. Темірова Н. Р. Поміщики України в 1861–1917 рр.: соціально-економічна еволюція. Донецьк: ДонНУ, 2003. 319 с.
36. Донік О. М. Родина Терещенків в історії доброчинності. К.: Інститут історії України НАН України, 2004. 314 с.

37. Ткаченко О. В. Підприємницька та меценатська діяльність родини Терещенків в Україні кін. XIX – поч. XX ст. Переяслав-Хмельницький: “Вісник Переяславщини”, 2000. 208 с.
38. Лазанська Т. Соціальне походження промислової буржуазії України в XIX ст. // Український історичний журнал. 1996. № 2. С. 65–73.
39. Лазанська Т. І. Витрати підприємців України по забезпеченню соціальних потреб робітничого класу наприкінці XIX ст. // Проблеми історії України XIX – початку XX ст.: зб. наук. праць. К., 2000. С. 131.
40. Погребінська І. М. Правове та економічне становище євреїв в Україні (кінець XIX – початок XX ст.) // Український історичний журнал. 1996. № 4. С. 124–132.
41. Машкін О. М. Російське дворянство іноземного походження в промисловості України другої половини XIX – початку XX століття // Український історичний журнал. 1998. № 2. С. 83–91.
42. Завальнюк К. В. Торгівля промисловими товарами між Україною та Білорусією у другій половині XIX ст. // Український історичний журнал. 1998. № 4. С. 43–56.
43. Власюк І. Торгівля і транспорт на Правобережній Україні в період Столипінської аграрної реформи // Київська старовина. 1999. № 5. С. 164–170.
44. Павлюк В. В. Магнатерія Волині в умовах розвитку ринкових відносин у другій половині XIX ст. // Український історичний журнал. 2000. № 1. С. 102–108.
45. Темірова Н. Р. Поміщицьке господарство Правобережної України в II половині XIX – на початку XX ст. // Вісник Київського національного університету ім. Т. Г. Шевченка. Серія: Історія. 2002. № 59–60. С. 6–10.
46. Ніколаєва Т. М. Роль підприємців України в розвитку професійної освіти (остання третина XIX – початок XX ст.) // Український історичний журнал. 2005. № 1. С. 82–96.

47. Орлик В. М. Питні збори в українських губерніях Російської імперії у першій чверті XIX ст. // Проблеми історії України XIX – початку XX ст. 2005. 9. С. 175–187.
48. Орлик В. М. Казенні палати в системі фінансового управління Російської імперії в кінці XVIII — у XIX ст. (на матеріалах Київської губернії) // Український історичний журнал. 2003. № 2. С. 66–73.
49. Орлик В.М. Методологічні аспекти дослідження проблем податкової політики в українських губерніях Російської імперії у першій половині XIX ст. // Український історичний журнал. 2008. № 5. С. 187–195.
50. Москалюк М. М. Загальний нарис промислового розвитку України у другій половині XIX – на початку XX ст. Тернопіль: Видавництво Тернопільського національного педагогічного університету ім. В. Гнатюка, 2007. 257 с.
51. Москалюк М. М. Розвиток переробної промисловості у Наддніпрянській Україні в другій половині XIX – на початку XX століття. Тернопіль: Видавництво “Рада”, 2009. 336 с.
52. Реєнт О. П., Сердюк О. В. Сільське господарство України і світовий продовольчий ринок (1861–1914 рр.). К.: Інститут історії України НАН України, 2011. 365 с.
53. Степник З. Технічна модернізація підприємств винокурної промисловості в українських губерніях Російської імперії у XIX ст. // Наукові записки Тернопільського національного педагогічного університету імені Володимира Гнатюка. Серія: історія. 2013. Вип. 2. Ч. 2. С. 19–23.
54. Степник З. Особливості функціонування системи акцизного збору у винокурній промисловості Наддніпрянської України у другій половині XIX століття // Наукові записки Тернопільського національного педагогічного університету імені Володимира Гнатюка. Серія: історія. 2014. Вип. 1. Ч. 3. С. 20–23.
55. Степник З. М. Економічна політика Російської імперії щодо розвитку винокурної промисловості в Наддніпрянській Україні (друга половина XIX

- початок ХХ ст.) // Гуржіївські історичні читання: збірник наукових праць. 2014. Вип. 7. С. 266–268.
56. Степник З. Розвиток винокурної промисловості в Наддніпрянській Україні у другій половині ХІХ – на початку ХХ ст. // Проблеми та перспективи наук в умовах глобалізації: матеріали ІХ Всеукраїнської наукової конференції (18–22 листопада 2013. Тернопіль). Тернопіль, 2013. С. 171–175.
57. Степник З. М. Розвиток винокурної промисловості в Київській губернії у другій половині ХІХ – на початку ХХ століття // Гілея. 2015. Вип. 100 (9). С. 16–20.
58. Степник З. М. Реформування винокурної галузі Волинської губернії наприкінці ХІХ ст. // Матеріали ІІ Міжнародної науково-практичної конференції “Тернопіль і Тернопілля в історії культури України і світу (від найдавніших часів до сьогодення). 2014. С. 165–167.
59. Степник З. Розвиток винокурної промисловості в Подільській губернії Російської імперії у другій половині ХІХ – на початку ХХ століття // Україна в контексті Європейської історії: матеріали Всеукраїнської наукової конференції (25–28 березня 2014. Тернопіль). Тернопіль, 2014. С. 111–117.
60. Степник З. Внутрішня торгівля спиртними напоями в Наддніпрянській Україні та транспортне забезпечення її розвитку (друга половина ХІХ – початок ХХ ст.) // Наукові записки Тернопільського національного педагогічного університету імені Володимира Гнатюка. Серія: історія. 2016. Вип. 1. Ч. 4. С. 42–46.
61. Огляд Волинської губернії за 1883 рік // Держархів Житомирської області. Ф. 67 (“Волинське губернське управління”). Оп. 1 (дод.). Спр. 307. 68 арк.
62. Огляд Волинської губернії за 1884 рік // Держархів Житомирської області. Ф. 67 (“Волинське губернське управління”). Оп. 1 (дод.). Спр. 308. 74 арк.
63. Огляд Волинської губернії за 1885 рік // Держархів Житомирської області. Ф. 67 (“Волинське губернське управління”). Оп. 1 (дод.). Спр. 309. 75 арк.
64. Огляд Волинської губернії за 1886 рік // Держархів Житомирської області.

- Ф. 67 (“Волинське губернське управління”). Оп. 1 (дод.). Спр. 310. 100 арк.
65. Огляд Волинської губернії за 1888 рік // Держархів Житомирської області.
Ф. 67 (“Волинське губернське управління”). Оп. 1 (дод.). Спр. 311. 41 арк.
66. Огляд Волинської губернії за 1889 рік // Держархів Житомирської області.
Ф. 67 (“Волинське губернське управління”). Оп. 1 (дод.). Спр. 312. 41 арк.
67. Огляд Волинської губернії за 1891 рік // Держархів Житомирської області.
Ф. 67 (“Волинське губернське управління”). Оп. 1 (дод.). Спр. 313. 65 арк.
68. Огляд Волинської губернії за 1895 рік // Держархів Житомирської області.
Ф. 67 (“Волинське губернське управління”). Оп. 1 (дод.). Спр. 314. 68 арк.
69. Огляд Волинської губернії за 1906 рік // Держархів Житомирської області.
Ф. 67 (“Волинське губернське управління”). Оп. 1 (дод.). Спр. 315. 73 арк.
70. Рапорти повітових управників і відомості про становище повітів // Держархів Житомирської області. Ф. 67 (“Волинське губернське управління”). Оп. 1 (дод.). Спр. 543. 39 арк.
71. Відомості про кількість населення і стан економіки у Житомирському повіті, про податки по губенії // Держархів Житомирської області. Ф. 70 (“Канцелярія Волинського губернатора”). Оп. 1. Спр. 544. 20 арк.
72. Справа Луцької міської ради // Держархів Житомирської області. Ф. 118 (“Волинська казенна палата”). Оп. 2. Спр. 942. 13 арк.
73. Про генеральну перевірку торгівлі і промисловості по Волочиську Старокостянтинівського повіту // Держархів Житомирської області. Ф. 118 (“Волинська казенна палата”). Оп. 2. Спр. 1984. 559 арк.
74. Накази по Волинському акцизному управлінню із казенного продажу напитків з 1909 по 1913 рр. // Держархів Житомирської області. Ф. 120 (“Волинське губернське акцизне управління”). Оп. 1. Спр. 4. 183 арк.
75. Опис Сатієвського ректифікаційно-винокурного заводу // Держархів Житомирської області. Ф. 120 (“Волинське губернське акцизне управління”). Оп. 1. Спр. 5. 16 арк.
76. Справа Волинського губернського акцизного управління про вивезений за кордон спирт із Короставського винокурного заводу // Держархів Житомирської

- області. Ф. 120 (“Волинське губернське акцизне управління”). Оп. 1. Спр. 6. 80 арк.
77. Справа Волинського губернського акцизного управління // Держархів Житомирської області. Ф. 120 (“Волинське губернське акцизне управління”). Оп. 1. Спр. 7. 137 арк.
78. Опис і забезпечення Кропивенського № 30 винокурного заводу // Держархів Житомирської області. Ф. 120 (“Волинське губернське акцизне управління”). Оп. 1. Спр. 28. 54 арк.
79. Справа Волинського губернського акцизного управління з описом Бурковецького винокурного заводу // Держархів Житомирської області. Ф. 120 (“Волинське губернське акцизне управління”). Оп. 1. Спр. 29. 20 арк.
80. Справа Волинського акцизного управління з описом Андрусівського винокурного заводу // Держархів Житомирської області. Ф. 120 (“Волинське губернське акцизне управління”). Оп. 1. Спр. 30. 77 арк.
81. Справа Волинського акцизного управління з описом Адамівського винокурного заводу // Держархів Житомирської області. Ф. 120 (“Волинське губернське акцизне управління”). Оп. 1. Спр. 31. 64 арк.
82. Справа Волинського акцизного управління з описом Салівського № 10 винокурного заводу // Держархів Житомирської області. Ф. 120 (“Волинське губернське акцизне управління”). Оп. 1. Спр. 32. 60 арк.
83. Справа Волинського акцизного управління з описом Бурковецького № 22 винокурного заводу // Держархів Житомирської області. Ф. 120 (“Волинське губернське акцизне управління”). Оп. 1. Спр. 34. 49 арк.
84. Справа Волинського акцизного управління з описом Лучанського № 23 винокурного заводу // Держархів Житомирської області. Ф. 120 (“Волинське губернське акцизне управління”). Оп. 1. Спр. 35. 19 арк.
85. Справа Волинського акцизного управління з описом Пулковського № 4 винокурного заводу // Держархів Житомирської області. Ф. 120 (“Волинське губернське акцизне управління”). Оп. 1. Спр. 36. 25 арк.

86. Справа Волинського акцизного управління з описом Бейзелмовського № 46 винокурного заводу // Держархів Житомирської області. Ф. 120 (“Волинське губернське акцизне управління”). Оп. 1. Спр. 37. 20 арк.
87. Опис і забезпечення Кмітовського № 31 винокурного заводу за період 1914-1915 рр. // Держархів Житомирської області. Ф. 120 (“Волинське губернське акцизне управління”). Оп. 1. Спр. 58. 31 арк.
88. Про опис і забезпечення Червонського № 20 винокурно-ректифікаційного заводу за період 1914–1915 рр. // Держархів Житомирської області. Ф. 120 (“Волинське губернське акцизне управління”). Оп. 1. Спр. 59. 73 арк.
89. Справа Волинського Акцизного Управління про збут та зберігання в м. Александрії корчемного спирту євреями // Держархів Житомирської області. Ф. 120 (“Волинське губернське акцизне управління”). Оп. 1. Спр. 153. 27 арк.
90. Опис Коршівського № 61 винокурного заводу // Держархів Житомирської області. Ф. 120 (“Волинське губернське акцизне управління”). Оп. 1. Спр. 159. 32 арк.
91. Опис ректифікаційного заводу у Волинській губернії, м. Рівне // Держархів Житомирської області. Ф. 120 (“Волинське губернське акцизне управління”). Оп. 1. Спр. 161. 124 арк.
92. Циркуляри управляючого акцизними зборами // Держархів Житомирської області. Ф. 120 (“Волинське губернське акцизне управління”). Оп. 1. Спр. 165. 197 арк.
93. Справа Волинського Акцизного Управління про кількість викуреного спирту заводами губернії // Держархів Житомирської області. Ф. 120 (“Волинське губернське акцизне управління”). Оп. 1. Спр. 170. 37 арк.
94. Справа Волинського Акцизного управління про визначення ціни на розливний спирт // Держархів Житомирської області. Ф. 120 (“Волинське губернське акцизне управління”). Оп. 1. Спр. 174. 199 арк.
95. Справа Окружного Акцизного управління 4-го округу Волинської губернії про вимірювання посуду і забезпечення перегонного апарату в Шибенському № 64 винокурному заводі // Держархів Житомирської області.

- Ф. 120 (“Волинське губернське акцизне управління”). Оп. 1. Спр. 179. 42 арк.
96. Справа Окружного Акцизного Управління 4-го округу Волинської губернії про винокуріння в Шибенському № 264 винокурному заводі в період 1906–1907 рр. // Держархів Житомирської області. Ф. 120 (“Волинське губернське акцизне управління”). Оп. 1. Спр. 195. 44 арк.
97. Опис Цецинівського № 63 винокурного заводу (4 округу) // Держархів Житомирської області. Ф. 120 (“Волинське губернське акцизне управління”). Оп. 1. Спр. 200. 31 арк.
98. Опис Горинського № 124 ректифікаційного заводу Кременецького повіту Волинської губернії // Держархів Житомирської області. Ф. 120 (“Волинське губернське акцизне управління”). Оп. 1. Спр. 201. 56 арк.
99. Справа Волинського Губернського Акцизного Управління з описом Кременецького № 44 ректифікаційного заводу // ДАЖО. Ф. 120 (“Волинське губернське акцизне управління”). Оп. 1. Спр. 218. 21 арк.
100. Справа Волинського Губернського Акцизного Управління з описом ректифікаційного відділу Городненського № 160 винокурного заводу 6-го округу // Держархів Житомирської області. Ф. 120 (“Волинське губернське акцизне управління”). Оп. 1. Спр. 221. 67 арк.
101. Опис Рудне-Базарського № 198 винокурного заводу 7 округу // Держархів Житомирської області. Ф. 120 (“Волинське губернське акцизне управління”). Оп. 1. Спр. 242. 143 арк.
102. Справа по звинуваченню проживаючої в м. Мериріч Рівненського повіту Анни Разумовської в продажі без дозволу казенного вина в розкоркованій посуді // Держархів Житомирської області. Ф. 120 (“Волинське губернське акцизне управління”). Оп. 1. Спр. 252. 12 арк.
103. Справа акцизного Управління 8-го округу Волинської губернії про виявлення таємного винокурного заводу в лісі біля с. Сивок Рівненського повіту // Держархів Житомирської області. Ф. 120 (“Волинське губернське акцизне управління”). Оп. 1. Спр. 256. 48 арк.

104. Справа по звинуваченню жителів с. Глушково Рівенського повіту Іллі Флорова Постищука та Івана Туровського в незаконному продажі вина // Держархів Житомирської області. Ф. 120 (“Волинське губернське акцизне управління”). Оп. 1. Спр. 257. 43 арк.
105. По звинуваченню Л. Качмана у безпатентній торгівлі вином // Держархів Житомирської області. Ф. 120 (“Волинське губернське акцизне управління”). Оп. 1. Спр. 260. 19 арк.
106. Справа по звинуваченню євреїв у приготуванні вина без дозволу акцизного управління // Держархів Житомирської області. Ф. 120 (“Волинське губернське акцизне управління”). Оп. 1. Спр. 261. 3 арк.
107. По звинуваченню селян у будівництві незаконного винокурного заводу у Заславському повіті // Держархів Житомирської області. Ф. 120 (“Волинське губернське акцизне управління”). Оп. 1. Спр. 262. 49 арк.
108. Справа Волинського Губернського Акцизного Управління з описом Мало-Пузирковського № 245 винокурного заводу 9 округу // Держархів Житомирської області. Ф. 120 (“Волинське губернське акцизне управління”). Оп. 1. Спр. 270. 71 арк.
109. Справа про винокуріння в Короставському № 15 винокурному заводі в період 1909–1910 рр. // Держархів Житомирської області. Ф. 120 (“Волинське губернське акцизне управління”). Оп. 1. Спр. 286. 67 арк.
110. Справа комітету пенсійної каси вільнонайманих працівників по казеному продажу напиктів // Держархів Житомирської області. Ф. 120 (“Волинське губернське акцизне управління”). Оп. 1. Спр. 287. 128 арк.
111. Бухгалтерська книга Волинського Губернського Акцизного Управління про патентний збір із заводів, які виробляли напикти і вироби з вина і спирту // Держархів Житомирської області. Ф. 120 (“Волинське губернське акцизне управління”). Оп. 1. Спр. 363. 11 арк.
112. Бухгалтерська книга Волинського Губернського Акцизного Управління про прихід і розхід спирту та надходження акцизу по винокурних заводах губернії

- // Держархів Житомирської області. Ф. 120 (“Волинське губернське акцизне управління”). Оп. 1. Спр. 364. 14 арк.
113. Бухгалтерська книжка Волинського Губернського Акцизного Управління про прибуток і розхід спирту на винокурних заводах першого округу на 1882 р. // Держархів Житомирської області. Ф. 120 (“Волинське губернське акцизне управління”). Оп. 1. Спр. 371. 28 арк.
114. Бухгалтерська книжка про прибуток і розхід спирту по винокурних завода Волинського губернського акцизного управління на 1898 р. // Держархів Житомирської області. Ф. 120 (“Волинське губернське акцизне управління”). Оп. 1. Спр. 378. 45 арк.
115. Винокурна книга Аннопольського № 24 винокурного заводу за період 1914-1915 рр. // Держархів Житомирської області. Ф. 120 (“Волинське губернське акцизне управління”). Оп. 1. Спр. 413. 102 арк.
116. Свідчення розміри поміщицького і селянського землеволодіння, про торгових та промислових підприємств по волостях Волинської губернії, Луцького повіту // Держархів Житомирської області. Ф. 206 (“Статистичне бюро Волинської губернської земської управи”). Оп. 1. Спр. 12. 62 арк.
117. Про різні конфеденційні предмети // Держархів Житомирської області. Ф. 264 (“Житомирський казенний очистний склад № 1”). Оп. 1. Спр. 1. 9 арк.
118. Про посадові обличчя складу і про накладення на них штрафів // Держархів Житомирської області. Ф. 264 (“Житомирський казенний очистний склад № 1”). Оп. 1. Спр. 4. 283 арк.
119. Річний звіт складу про кількість проданого державного вина та спирту за 1908 р. // Держархів Житомирської області. Ф. 264 (“Житомирський казенний очистний склад № 1”). Оп. 1. Спр. 8. 114 арк.
120. Книга для запису постанов будівельної компанії при Житомирському № 1 очисному складі по будівництву і ремонтних роботах // Держархів Житомирської області. Ф. 264 (“Житомирський казенний очистний склад № 1”). Оп. 1. Спр. 13. 26 арк.

121. Справа про будівлі і обладнання Любарського казенного очистного складу № 2 // Держархів Житомирської області. Ф. 265 (“Любарський казенний очистний склад № 2”). Оп. 1. Спр. 2. 181 арк.
122. Справа про скляну посуду // Держархів Житомирської області. Ф. 265 (“Любарський казенний очистний склад № 2”). Оп. 1. Спр. 3. 208 арк.
123. Справа казенної винної лавки № 13 // Держархів Житомирської області. Ф. 265 (“Любарський казенний очистний склад № 2”). Оп. 1. Спр. 5. 18 арк.
124. Циркуляри, що відносяться до секретної службової частини // Держархів Житомирської області. Ф. 265 (“Любарський казенний очистний склад № 2”). Оп. 1. Спр. 6. 151 арк.
125. Про загальну ревізію складу // Держархів Житомирської області. Ф. 265 (“Любарський казенний очистний склад № 2”). Оп. 1. Спр. 10. 26 арк.
126. Справа з виписками із книги різних осіб міст першого округу та інших складів та повідомленнями Волинського Губернського Акцизного Управління з додатковими рубриками // Держархів Житомирської області. Ф. 265 (“Любарський казенний очистний склад № 2”). Оп. 1. Спр. 39. 110 арк.
127. Справа щодо відправлення в хімічну лабораторію проб спирту, вина і води // Держархів Житомирської області. Ф. 265 (“Любарський казенний очистний склад № 2”). Оп. 1. Спр. 48. 118 арк.
128. Про заснування Київського комерційного училища // Держархів м. Києва. Ф. 94 (“Київське 1-е комерційне училище”) Оп. 4. Спр. 1. 119 арк.
129. Про здачу в оренду місць на Житньому базарі і про зачислення завдатків торговців в рахунок орендної плати // Держархів м. Києва. Ф. 163 (“Київська міська управа (базарне відділення)”). Оп. 5. Спр. 62. 43 арк.
130. Касова книга за 1909 р. // Держархів м. Києва. Ф. 211 (“Товариство виноторгівлі Т. Христофоров і К^о”). Оп. 1. Спр. 1. 230 арк.
131. Різні дебетори 1907 р. // Держархів м. Києва. Ф. 211 (“Товариство виноторгівлі Т. Христофоров і К^о”). Оп. 2. Спр. 3. 497 арк.
132. Касова книга за 1909–1910 рр. // Держархів м. Києва. Ф. 219 (“Торговий дім С. Терпиловський і К. Глясс”). Оп. 1. Спр. 1. 291 арк.

133. Головна книга за 1912 р. // Держархів м. Києва. Ф. 219 (“Торговий дім С. Терпиловський і К. Глясс”). Оп. 1. Спр. 2. 306 арк.
134. Касова книга за 1912–1913 рр. // Держархів м. Києва. Ф. 219 (“Торговий дім С. Терпиловський і К. Глясс”). Оп. 1. Спр. 3. 372 арк.
135. Касова книга за 1904 р. // Держархів м. Києва. Ф. 221 (“Торговий дім С. Г. Дитинковський і К^о”). Оп. 1. Спр. 1. 361 арк.
136. Головна книга 1909–1911 р. // Держархів м. Києва. Ф. 225 (“Київське російське торгівельне товариство”). Оп. 1. Спр. 1. 378 арк.
137. Касова книга 1912 р. // Держархів м. Києва. Ф. 225 (“Київське російське торгівельне товариство”). Оп. 1. Спр. 2. 323 арк.
138. Циркуляри та укази подільського губернатора, губернського комітету Попечительства про народну тверезість, переписка з мировим посередником про асигнування коштів на утримання бібліотек, звіт про діяльність комітету за 1899 р. // Держархів Хмельницької області. Ф. 125 (“Кам’янецький повітовий комітет попечительства про народну тверезість”). Оп. 1. Спр. 10. 202 арк.
139. Вказівки дільничому опікуну м. Ориніка і листування з ним про правила утримання чайної-читальні, боротьбу з алкоголізмом // Держархів Хмельницької області. Ф. 125 (“Кам’янецький повітовий комітет попечительства про народну тверезість”). Оп. 1. Спр. 11. 41 арк.
140. Авансова книга Кам’янецького повітового комітету попечительства про народну тверезість на 1899 р. // Держархів Хмельницької області. Ф. 125 (“Кам’янецький повітовий комітет попечительства про народну тверезість”). Оп. 1. Спр. 13. 80 арк.
141. Циркуляри, вказівки і листування з головним управлінням неокладних зборів, контрольною палатою і сільськими училищами про умови переселення селян по пільгах, про роботу ревізійної комісії при комітеті, проведення народних читань, облаштування бібліотек // Держархів Хмельницької області. Ф. 125 (“Кам’янецький повітовий комітет попечительства про народну тверезість”). Оп. 1. Спр. 101. 170 арк.

142. Вказівки та переписка з головним управлінням неокладних зборів і губернським комітетом попечительства і народними училищами повіту про виписку і поповнення бібліотек-читалень літературою // Держархів Хмельницької області. Ф. 125 (“Кам’янецький повітовий комітет попечительства про народну тверезість”). Оп. 1. Спр. 103. 30 арк.
143. Циркуляри і укази головного управління неокладних зборів і казенного продажу напиків, акцизного управління про виписку і розповсюдження літератури // Держархів Хмельницької області. Ф. 125 (“Кам’янецький повітовий комітет попечительства про народну тверезість”). Оп. 1. Спр. 104. 119 арк.
144. Справа про відкриття базарів і ярмарок в селах Подільської губернії // Держархів Хмельницької області. Ф. 233 “Подільська губернська земська управа”). Оп. 1. Спр. 436. 8 арк.
145. Звіт про діяльність Подільського губернського попечительства про народну тверезість // Держархів Хмельницької області. Ф. 236 (“Подільське губернське попечительство про народну тверезість”). Оп. 1. Спр. 7. 45 арк.
146. Відомість про кількість робочих машин і видів вироблених заводами виробів // Держархів Хмельницької області. Ф. 244 (“Подільський губернський статистичний комітет”). Оп. 1. Спр. 5. 146 арк.
147. Перший всезагальний перепис населення Російської імперії по Кам’янецькому повіті // Держархів Хмельницької області. Ф. 244 (“Подільський губернський статистичний комітет”). Оп. 1. Спр. 6. 193 арк.
148. Справа Першого Округного Акцизного Управління Подільської губернії про винокуріння на Дунаєвецькому винокурному заводі за 1897 р. // Держархів Хмельницької області. Ф. 245 (“Подільське губернське акцизне управління”). Оп. 1. Спр. 12. 102 арк.
149. Облікова книга про винокуріння по заводах 1-го округу Подільського акцизного управління за період 1903–1904 рр. // Держархів Хмельницької області. Ф. 245 (“Подільське губернське акцизне управління”). Оп. 1. Спр. 39. 17 арк.

150. Свідчення Кам'янецького казенного № 4 очистного складу про кількість проданого денатурованого спирту через казені винні лавки // Держархів Хмельницької області. Ф. 245 (“Подільське губернське акцизне управління”). Оп. 1. Спр. 46. 36 арк.
151. Справа контори Кам'янецького № 4 очисного складу вина про обороти казенного продажу напиту // Держархів Хмельницької області. Ф. 245 (“Подільське губернське акцизне управління”). Оп. 1. Спр. 67. 60 арк.
152. Справа першого окружного губернського Акцизного Управління Подільської губернії про винокуріння на в Княгининському винокурному заводі в 1911–1912 рр. // Держархів Хмельницької області. Ф. 245 (“Подільське губернське акцизне управління”). Оп. 1. Спр. 149. 60 арк.
153. Журнал Господарського комітету Подільського Губернського акцизного управління щодо визначення вартості розливного спирту заготовки 1913 року // Держархів Хмельницької області. Ф. 245 (“Подільське губернське акцизне управління”). Оп. 1. Спр. 236. 14 арк.
154. Журнал господарського комітету Подільського губернського акцизного управління щодо визначення ціни на розливний спирт заготовки 1914 року // Держархів Хмельницької області. Ф. 245 (“Подільське губернське акцизне управління”). Оп. 1. Спр. 239. 14 арк.
155. Справа Контори Кам'янецького № 4 очисного складу вина // Держархів Хмельницької області. Ф. 245 (“Подільське губернське акцизне управління”). Оп. 11. Спр. 4. 34 арк.
156. Справа Волочиської митниці про торгуюче при митниці купецтво // Держархів Хмельницької області. Ф. 378 (“Волочиська митниця 1869–1916 рр.”). Оп. 1. Спр. 22. 61 арк.
157. Справа про право продажу горілки за ярликами // Держархів Хмельницької області. Ф. 388 (“Подільський губернський комітет продажу спиртних напоїв”). Оп. 1. Спр. 1. 7 арк.
158. Справа Подільського губернського по земських і міських справах присутствія по зверненні Брацлавського землеміра щодо заснування в с.

Кришинцях нижчої сільськогосподарської школи // Держархів Хмельницької області.

Ф. 429 (“Канцелярія інспектора народних училищ 1-го району Подільської губернії”). Оп. 1. Спр. 124. 4 арк.

159. Слідча справа про графа Ф. Лідерс-Веймарна, який звинувачувався у недотриманні санітарних умов на Марковецькому винокурному заводі // ЦДІАК України. Ф. 315 (“Канцелярія військового прокурора Київського військово-окружного суду”). Оп. 1. Спр. 133. 10 арк.
160. Про викриття контрабанди австрійської горілки // ЦДІАК України. Ф. 315 (“Канцелярія військового прокурора Київського військово-окружного суду”). Оп. 1. Спр. 173. 87 арк.
161. Циркуляр Департаменту зовнішньої торгівлі від 22.12.1862 р. №20393 про видачу проб та посвідчень при виробництві міцних напоїв і портерів та їх вивозі за межі імперії // ЦДІАК України. Ф. 356 (“Канцелярія Миколаївського військового прокурора”). Оп. 1. Спр. 54. 254 арк.
162. Поліс про страхування винокурного заводу при с. Ляховцях, що належав Ф. О. Терещенко // ЦДІАК України. Ф. 442 (“Канцелярія Київського, Подільського і Волинського генерал-губернатора”). Оп. 1. Спр. 261. 37 арк.
163. Договір від 12 серпня 1879 р. про здачу в оренду Ф. О. Терещенком у м. Житомирі купцям Барденштейну і Янушпольському Голодьковського винокурного заводу // ЦДІАК України. Ф. 442 (“Канцелярія Київського, Подільського і Волинського генерал-губернатора”). Оп. 1. Спр. 274. 3 арк.
164. Повідомлення про прибуття в с. Демитрашовку Ольгопольського повіту Подільської губернії австрійського підданого Яблонського Л. для роботи на винокурному заводі княгині Трубецької в цьому селі // ЦДІАК України. Ф. 442 (“Канцелярія Київського, Подільського і Волинського генерал-губернатора”). Оп. 36. Спр. 1698. 118 арк.
165. Справа про таємне виробництво спирту жителем м. Радзивилів Брондвайном // ЦДІАК України. Ф. 442 (“Канцелярія Київського, Подільського і Волинського генерал-губернатора”). Оп. 37. Спр. 862. 18 арк.

166. Донесення Київському, Подільському і Волинському губернатору про різні події // ЦДІАК України. Ф. 442 (“Канцелярія Київського, Подільського і Волинського генерал-губернатора”). Оп. 43. Спр. 2. 521 арк.
167. Заклади роздрібної торгівлі у Київській губернії // ЦДІАК України. Ф. 442 (“Канцелярія Київського, Подільського і Волинського генерал-губернатора”). Оп. 45. Спр. 395 (ч.1). 178 арк.
168. Про стан винокуріння в Подільській губернії (із звіту Подільського губернатора за 1871 р.) // ЦДІАК України. Ф. 442 (“Канцелярія Київського, Подільського і Волинського генерал-губернатора”). Оп. 51. Спр. 375. 62 арк.
169. Копія всепідданішого звіту подільського губернатора за 1872 р. // ЦДІАК України. Ф. 442 (“Канцелярія Київського, Подільського і Волинського генерал-губернатора”). Оп. 52. Спр. 437. 62 арк.
170. Справа по телеграмі міністра фінансів щодо введення закону про торгівлю напінками євреїв у Київській губернії // ЦДІАК України. Ф. 442 (“Канцелярія Київського, Подільського і Волинського генерал-губернатора”). Оп. 53. Спр. 240. 163 арк.
171. Звіт Волинського губернатора про стан губернії за 1875 р. // ЦДІАК України. Ф. 442 (“Канцелярія Київського, Подільського і Волинського генерал-губернатора”). Оп. 55. Спр. 446. 78 арк.
172. Справа по представленню губернаторських звітів про стан губерній за 1877 р. // ЦДІАК України. Ф. 442 (“Канцелярія Київського, Подільського і Волинського генерал-губернатора”). Оп. 57. Спр. 183. 179 арк.
173. Справа з різними виписками узаконень для управління торгівлею на 1868 рік // ЦДІАК України. Ф. 442 (“Канцелярія Київського, Подільського і Волинського генерал-губернатора”). Оп. 101. Спр. 202. 49 арк.
174. Справа про кількість винокурних заводів київської губернії // ЦДІАК України. Ф. 442 (“Канцелярія Київського, Подільського і Волинського генерал-губернатора”). Оп. 452. Спр. 68. 32 арк.
175. Звіт подільського губернатора про стан Подільської губернії за 1890 рік

- // ЦДАК України. Ф. 442 (“Канцелярія Київського, Подільського і Волинського генерал-губернатора”). Оп. 528. Спр. 498. 42 арк.
176. Звіт Волинського губернатора за 1878 р. // ЦДАК України. Ф. 442 (“Канцелярія Київського, Подільського і Волинського генерал-губернатора”). Оп. 532. Спр. 181. 109 арк.
177. Звіт київського губернатора за 1878 р. // ЦДАК України. Ф. 442 (“Канцелярія Київського, Подільського і Волинського генерал-губернатора”). Оп. 532. Спр. 202. 72 арк.
178. Звіт Волинського губернатора за 1879 р. // ЦДАК України. Ф. 442 (“Канцелярія Київського, Подільського і Волинського генерал-губернатора”). Оп. 533. Спр. 168. 123 арк.
179. Звіт київського губернатора за 1880 р. // ЦДАК України. Ф. 442 (“Канцелярія Київського, Подільського і Волинського генерал-губернатора”). Оп. 534. Спр. 422. 87 арк.
180. Звіт Київського губернатора про стан губернії за 1883 р. // ЦДАК України. Ф. 442 (“Канцелярія Київського, Подільського і Волинського генерал-губернатора”). Оп. 537. Спр. 230. 53 арк.
181. Справа з обзором Подільської губернії за 1884 р. // ЦДАК України. Ф. 442 (“Канцелярія Київського, Подільського і Волинського генерал-губернатора”). Оп. 538. Спр. 202. 85 арк.
182. Звіт про стан Подільської губернії за 1885 р. // ЦДАК України. Ф. 442 (“Канцелярія Київського, Подільського і Волинського генерал-губернатора”). Оп. 539. Спр. 219. 57 арк.
183. Справа про виселення селянина с. Журавлик Босого Д. за 50-ти верстну від кордону смугу за контрабандний перенос через кордон з Австрією спирту // ЦДАК України. Ф. 442 (“Канцелярія Київського, Подільського і Волинського генерал-губернатора”). Оп. 542. Спр. 66. 36 арк.
184. Спр. 89 “Справа про видачу євреям патентів на право утримання оптових складів вина і спирту в сільських місцевостях Київської, Подільської і

- Волинської губерніях // ЦДІАК України. Ф. 442 (“Канцелярія Київського, Подільського і Волинського генерал-губернатора”). Оп. 542. Спр.89. 142 арк.
185. Про кількість і стан винокурних заводів у Волинській губернії із звіту губернатора за 1889 р. // ЦДІАК України. Ф. 442 (“Канцелярія Київського, Подільського і Волинського генерал-губернатора”). Оп. 543. Спр. 331. 57 арк.
186. Копії всепідданіших звітів генерал-губернатора Південно-Західного краю // ЦДІАК України. Ф. 442 (“Канцелярія Київського, Подільського і Волинського генерал-губернатора”). Оп. 626. Спр. 20. 122 арк.
187. Звіт київського губернатора за 1895 р. // ЦДІАК України. Ф. 442 (“Канцелярія Київського, Подільського і Волинського генерал-губернатора”). Оп. 626. Спр. 277. 64 арк.
188. Про заснування ярмарків у м. Києві // ЦДІАК України. Ф. 442 (“Канцелярія Київського, Подільського і Волинського генерал-губернатора”). Оп. 627. Спр. 174. 5 арк.
189. Справа про міри боротьби з таємним продажем міцних напитків // ЦДІАК України. Ф. 442 (“Канцелярія Київського, Подільського і Волинського генерал-губернатора”). Оп. 629. Спр. 289. 17 арк.
190. Звіт про становище Київської, Подільської і Волинської губернії // ЦДІАК України. Ф. 442 (“Канцелярія Київського, Подільського і Волинського генерал-губернатора”). Оп. 634. Спр. 724. 20 арк.
191. Про кількість винокурних та пивоварних заводів у Вінницькому, Брацлавському і Балтському повітах Подільської губернії // ЦДІАК України. Ф. 442 (“Канцелярія Київського, Подільського і Волинського генерал-губернатора”). Оп. 635. Спр. 20. 74 арк.
192. Про кількість і місцезнаходження винокурних заводів по Київській губернії // ЦДІАК України. Ф. 442 (“Канцелярія Київського, Подільського і Волинського генерал-губернатора”). Оп. 635. Спр. 243. 175 арк.
193. Справа з обзором Волинської губернії за 1905 р. // ЦДІАК України. Ф. 442 (“Канцелярія Київського, Подільського і Волинського генерал-губернатора”). Оп. 636. Спр. 391. 111 арк.

194. Матеріали повітових з'їздів // ЦДІАК України. Ф. 442 (“Канцелярія Київського, Подільського і Волинського генерал-губернатора”). Оп. 637. Спр. 545. 61 арк.
195. Про кількість винокурних заводів в різних повітах Подільської губернії // ЦДІАК України. Ф. 442 (“Канцелярія Київського, Подільського і Волинського генерал-губернатора”). Оп. 641. Спр. 224. 43 арк.
196. Обов'язкова до виконання постанова для неміських поселень Київської губернії // ЦДІАК України. Ф. 442 (“Канцелярія Київського, Подільського і Волинського генерал-губернатора”). Оп. 641. Спр. 703. 17 арк.
197. Свідчення про кількість винокурних заводів Подільської губернії, число робітників та оборотні капітали // ЦДІАК України. Ф. 442 (“Канцелярія Київського, Подільського і Волинського генерал-губернатора”). Оп. 664. Спр. 473. 44 арк.
198. Спр. 382 “Справа про способи виникнення пропінаційних та інших вотчинних прав та користування ними в Західних губерніях імперії і свідчення про державний продаж вина // ЦДІАК України. Ф. 442 (“Канцелярія Київського, Подільського і Волинського генерал-губернатора”). Оп. 693. Спр. 382. 394 арк.
199. Циркуляр Міністра фінансів від 8 березня 1902 р. про заходи проти розпивання вина у громадських місцях і про порядок відкриття казенних винних лавок і приватних закладів для продажу міцних напитків // ЦДІАК України. Ф. 442 (“Канцелярія Київського, Подільського і Волинського генерал-губернатора”). Оп. 706. Спр. 196. 103 арк.
200. Повідомлення в Депатамент торгівлі і мануфактур Міністерства фінансів від 14 серпня 1896 р. про кількість фабрик і заводів Київської губернії, кількість робітників, середній місячний заробіток та про продовження робочого дня на підприємствах // ЦДІАК України. Ф. 574 (“Канцелярія старшого фабричного інспектора Київської губернії”). Оп. 1. Спр. 8. 119 арк.

201. Про технічний стан, кількість робітників та умови праці на винокурних підприємствах Київської губернії // ЦДІАК України. Ф. 574 (“Канцелярія старшого фабричного інспектора Київської губернії”). Оп. 1. Спр. 64.
107 арк.
202. Дорожній журнал фабричного інспектора про технічний стан і кількість робітників та умови праці на підприємствах Київської губернії // ЦДІАК України. Ф. 574 (“Канцелярія старшого фабричного інспектора Київської губернії”). Оп. 1. Спр. 151. 78 арк.
203. Листування із Старшим фабричним інспектором подільської губернії про надання статистичних даних про цукрові та винокурні заводи // ЦДІАК України. Ф. 574 (“Канцелярія старшого фабричного інспектора Київської губернії”). Оп. 1. Спр. 191. 119 арк.
204. Відомість про фабрики і заводи м. Києва і Київської губернії за 1899 рік, списки підприємств і свідчення про стан фабрично-заводської промисловості в Київській губернії за 1900 р. // ЦДІАК України. Ф. 574 (“Канцелярія старшого фабричного інспектора Київської губернії”).
Оп. 1. Спр. 208. 42 арк.
205. Переписка з власниками підприємств Київської губернії. // ЦДІАК України. Ф. 574 (“Канцелярія старшого фабричного інспектора Київської губернії”). Оп. 1. Спр. 1552. 79 арк.
206. Звіт фабричних інспекторів по семи округах Київської губернії і зведений звіт фабричної інспекції за 1914 р. // ЦДІАК України. Ф. 574 (“Канцелярія старшого фабричного інспектора Київської губернії”). Оп. 1.
Спр. 1742. 305 арк.
207. Дорожній журнал фабричного інспектора // ЦДІАК України. Ф. 575 (“Канцелярія київського окружного інспектора”). Оп. 1. Спр. 7. 191 арк.
208. Списки промислових підприємств за 1899-1914, 1915, 1916 рр. // ЦДІАК України. Ф. 575 (“Канцелярія київського окружного інспектора”). Оп. 1. Спр. 73.
401 арк.

209. Листування з Міністерством торгівлі і промисловості про діяльність фабричної інспекції по нагляду за промисловими підприємствами та зловживаннями фабрикантів Київського округу // ЦДІАК України. Ф. 575 (“Канцелярія київського окружного інспектора”). Оп. 1. Спр. 183. 275 арк.
210. Листування зі Старшим фабричним інспектором Подільської Губернії про надання статистичних відомостей щодо цукрових та винокурних заводів // ЦДІАК України. Ф. 575 (“Канцелярія київського окружного інспектора”). Оп. 1. Спр. 191. 119 арк.
211. Учбові заклади Київської, Подільської та Волинської губерній // ЦДІАК України. Ф. 707 (“Управління київського учбового округу”). Оп. 35. Спр. 1. 647 арк.
212. Про надання деяких статистичних даних щодо стану навчальних закладів Київського навчального округу за 1884 р. // ЦДІАК України. Ф. 707 (“Управління київського учбового округу”). Оп. 51. Спр. 40. 64 арк.
213. Про заснування зберігаючої каси при міських двохкласних училищах // ЦДІАК України. Ф. 707 (“Управління київського учбового округу”). Оп. 227. Спр. 44. 29 арк.
214. Брошура пам’яті О. М. Терещенка // ЦДІАК України. Ф. 830 (“Терещенко – землевласник і цукрозаводчик”). Оп. 1. Спр. 88. 7 арк.
215. Про здачу в оренду купцям Барштейну і Янушпольському Голодьковського винокурного заводу Житомирського повіту // ЦДІАК України. Ф. 830 (“Терещенко – землевласник і цукрозаводчик”). Оп. 1. Спр. 274. 20 арк.
216. Листування з Київським власником Червонського винокурного заводу Терещенка щодо поставок спирту в Одесу // ЦДІАК України. Ф. 830 (“Терещенко – землевласник і цукрозаводчик”). Оп. 1. Спр. 343. 58 кадрів.
217. Опис Пилиповського винокурного заводу у с. Пилипки Житомирського повіту // ЦДІАК України. Ф. 830 (“Терещенко – землевласник і цукрозаводчик”). Оп. 1. Спр. 353. 52 арк.
218. Правила внутрішнього розпорядку на Червонському винокурному заводі у

- м. Червоне Житомирського повіту // ЦДІАК України. Ф. 830 (“Терещенко – землевласник і цукро заводчик”). Оп. 1. Спр. 376. 11 арк.
219. Пам’яті О. М. Терещенка // ЦДІАК України. Ф. 830 (“Терещенко – землевласник і цукро заводчик”). Оп. 1. Спр. 541. 26 арк.
220. Листи управляючого Червонським винокурним заводом Ф. О. Терещенку // ЦДІАК України. Ф. 830 (“Терещенко – землевласник і цукро заводчик”). Оп. 1. Спр. 550. 212 арк.
221. Листи Одеських купців наслідникам Ф. О. Терещенка про купівлю спирту із Червонського винокурного заводу // ЦДІАК України. Ф. 830 (“Терещенко – землевласник і цукро заводчик”). Оп. 1. Спр. 712. 51 арк.
222. Справа про колективне страхування від нещасних випадків на заводах в маєтках наслідників Ф. О. Терещенка у Волинській губернії. // ЦДІАК України. Ф. 830 (“Терещенко – землевласник і цукро заводчик”). Оп. 1. Спр. 775. 259 арк.
223. Звіт жіночої торговельної школи імені П. Г. Терещенка за 1914–1915 рр. // ЦДІАК України. Ф. 830 (“Терещенко – землевласник і цукро заводчик”). Оп. 1. Спр. 1044. 23 арк.
224. Рахунок прибутків і збитків Червонського винокурного заводу за 1912 р. // ЦДІАК України. Ф. 830 (“Терещенко – землевласник і цукро заводчик”). Оп. 1. Спр. 1354. 18 арк.
225. Спр. 1394 “Відомості про внесення членських платежів Ф. Терещенком у благодійні і добродійні товариства за 1912 р. // ЦДІАК України. Ф. 830 (“Терещенко – землевласник і цукро заводчик”). Оп. 1. Спр. 1394. 7 арк.
226. Обзор Волынской губернии за 1877 год. Жытомир. 72 с.
227. Обзор Волынской губернии за 1878 год. Жытомир. 81 с.
228. Обзор Киевской губернии за 1878 год. К. 48 с.
229. Обзор Киевской губернии за 1880 год. К. 51 с.
230. Обзор Киевской губернии за 1898 год. К. 134 с.
231. Обзор Киевской губернии за 1905 год. К. 130 с.
232. Обзор Киевской губернии за 1907 год. К. 166 с.

233. Обзор Киевской губернии за 1908 год. К. 187 с.
234. Обзор Подольской губернии за 1884 год. Каменец-Подольск. 170 с.
235. Обзор Подольской губернии за 1890 год. Каменец-Подольск. 144 с.
236. Обзор Подольской губернии за 1891 год. Каменец-Подольск. 156 с.
237. Обзор Подольской губернии за 1892 год. Каменец-Подольск. 182 с.
238. Обзор Подольской губернии за 1893 год. Каменец-Подольск. 171 с.
239. Обзор Подольской губернии за 1895 год. Каменец-Подольск. 208 с.
240. Обзор Подольской губернии за 1896 год. Каменец-Подольск. 207 с.
241. Обзор Подольской губернии за 1897 год. Каменец-Подольск. 176 с.
242. Обзор Подольской губернии за 1899 год. Каменец-Подольск. 252 с.
243. Обзор Подольской губернии за 1901 год. Каменец-Подольск. 215 с.
244. Обзор Подольской губернии за 1903 год. Каменец-Подольск. 195 с.
245. Обзор Подольской губернии за 1905 год. Каменец-Подольск. 164 с.
246. Обзоры Подольской губернии. (Приложение к ежегодным отчетам Подольского губернатора). Каменец-Подольск: Под. губ. стат. Комитет. 1889–1911 гг.
247. Памятная книжка Волынской губернии на 1886 год. Житомир. 1885. 77 с.
248. Памятная книжка Волынской губернии на 1889 год. Житомир. 1888. 65 с.
249. Памятная книжка Волынской губернии на 1891 год. Житомир. 1890. 65 с.
250. Памятная книжка Волынской губернии на 1893 год. Житомир. 1893. 65 с.
251. Памятная книжка Волынской губернии на 1895 год. Житомир. 1895. 65 с.
252. Памятная книжка Волынской губернии на 1896 год. Житомир. 1896. 65 с.
253. Памятная книжка Волынской губернии на 1898 год. Житомир. 1898. 65 с.
254. Памятная книжка Волынской губернии на 1899 год. Житомир. 1899. 64 с.
255. Памятная книжка Волынской губернии на 1901 год. Житомир. 1901. 79 с.
256. Памятная книжка Волынской губернии на 1902 год. Житомир. 1902. 99 с.
257. Памятная книжка Волынской губернии на 1903 год. Житомир. 1903. 97 с.
258. Памятная книжка Волынской губернии на 1904 год. Житомир. 1904. 99 с.
259. Памятная книжка Волынской губернии на 1906 год. Житомир. 1905. 43 с.

260. Памятная книжка Волынской губернии на 1909 год. Житомир. 1909. 44 с.
261. Памятная книжка Волынской губернии на 1913 год. Житомир. 1913. 635 с.
262. Памятная книжка Волынской губернии на 1914 год. Житомир. 1914. 548 с.
263. Памятная книжка Волынской губернии на 1915 год. Житомир. 1915. 502 с.
264. Памятная книжка Подольской губернии на 1885 год. Адрес-календарь и статистическо-справочныя сведения. Каменец-Подольск. 1885, Типография Губернского правления. 115 арк.
265. Памятная книжка Подольской губернии на 1859 год. Каменец-Подольск. 1859. Изданная редакцией Подольских Губернских Ведомостей в типографии Губернского правления. 179 арк.
266. Памятная книжка Подольской губернии на 1911 год / [Сост. В. Филимонов]. Каменец-Подольск. 1911. 563 с.
267. Полное собрание законов Российской империи (далі ПСЗРИ). Собр. II. Т. XLIII, відділ II, Спб., 1875. С. 31–32.
268. ПСЗРИ. Собр. III. Т. XXVII, Спб., 1907. 732 с.
269. Вся Россия. Русская книга промышленности, торговли, сельского хозяйства и администрации. Адрес–календарь Российской империи. Т. 2. 1897. 3399 с.
270. Винокуренное производство в Подольской губернии // Подольские губернские ведомости. 1891 г. 11 мая. № 37. С. 239.
271. Винокуренное производство в Подольской губернии // Подольские губернские ведомости. 1898 г. 19 мая. № 103. С. 2.
272. Довідник з історії України. А–Я. / За заг. ред. І. Підкови і Р. Шуста. К.: Генеза, 2001. 1135 с.
273. Великий тлумачний словник сучасної української мови (з дод. і допов.) / Уклад. і голов. ред. В.Т. Бусел. К.: Ірпінь: ВТФ “Перун”, 2005. 1728 с.
274. Енциклопедія історії України: В 5 т. / Редкол.: В. А. Смолій (голова) та ін. Т. 1.: А–В. К.: Наукова думка, 2005. 688 с.

275. Історія міст і сіл Української РСР. Київська область. К.: Інститут історії Академії наук УРСР, 1971. (Серія книг “Історія міст і сіл Української РСР” : у 26 т. / голов. редкол.: Тронько П. Т. (голова) [та ін.]). 1971. 791 с.
276. Історія міст і сіл Української РСР. Волинська область. К.: Інститут історії Академії наук УРСР, 1970. (Серія книг “Історія міст і сіл Української РСР”: у 26 т. / голов. редкол.: Тронько П. Т. (голова) [та ін.]). 746 с.
277. Житомирський лікєро-горілочаний завод. URL // http://www.zhitomir.info/news_89177 (дата звернення: 15.05.2017 р.)
278. Історія міст і сіл Української РСР. Житомирська область. – К.: Інститут історії Академії наук УРСР, 1973 р. (Серія книг “Історія міст і сіл Української РСР”: у 26 т. / голов. редкол.: Тронько П. Т. [та ін.]). 726 с.
279. Ананьич Б. В. Сергей Юльевич Витте и его время. Российская академия наук. Институт Российской истории. СПб., 1999. 430 с.
280. История предпринимательства в России. Книга 2. Вторая половина XIX – начало XX века. М.: “Российская политическая инцеклопедия” (РОССПЭН), 1999. 575 с.
281. Дударов А. Доклад по вопросу о винокурении. СПб, 1883. с. 8.
282. Буловский А. К вопросу о качестве казенного вина и крепости последнего. Спб., 1897. 23 с.
283. Москалюк М. М. Матеріально-технічна база підприємств харчової промисловості на Правобережній Україні у другій половині XIX століття // Наукові записки ТДПУ ім. В. Гнатюка. Серія: Економіка. Тернопіль. 2003. Вип. 15. С. 65–67.
284. Историко-статистический обзор промышленности России [Текст] : издан по поручению высочайше учрежденной Комиссии по устройству Всероссийской промышленной выставки в Москве в 1882 г. / под ред. Д. А. Тимирязева. Т. 1 : Сельско-хозяйственные произведения, огородничество, садоводство и домашние животные, 1883. 541 с.
285. Бодри А. Принципи устройства и описание непрерывно действующего ректификатора с периодическим аппаратом. К., 1990. 48 с.

286. Военно-статистическое обозрение Волинской губернии / Сост. А. Забелин. Ч. 1. К., 1887. 425 с.
287. Техническая революция XIX в. и алкогольные дистилляты. URL: http://www.eda-eda.info/vodka_12.html/ (дата звернення: 03.06.2017).
288. Настольная книга по народному образованию. Законы, распоряжения, правила, инструкции, уставы, справочные сведения и примечания по школьному и внешкольному образованию народа / Составленная Г. Фальборком и В. Чарнолуским. Т. III (Низшие учебные заведения всех ведомств и разрядов). СПб.: Типо-Литография Б. М. Вульфа, 1904. 2623 с.
289. Історія народного господарства Української РСР: у 3 т. 4 кн. / [за ред. І. І. Лукінова, Т. І. Дерев'янкіна, М. С. Герасимчука, В. О. Голобуцького, П. О. Хромова, В. П. Чугайова]. К. : Наукова думка, 1983. Т. 1. 464 с.
290. Оценка недвижимых имуществ Черниговской губернии. Том 15. Кролевецкий уезд., 1884. 510 с.
291. Лященко П. И. История народного хозяйства СССР : в 2 т. / П. И. Лященко. М.: Госполитиздат, 1956. Т. 2 : Капитализм. 1956. 728 с.
292. Історія міст і сіл Української РСР. Вінницька область. К.: Інститут історії Академії наук УРСР, 1972. (Серія книг “Історія міст і сіл Української РСР”: у 26 т. / голов. редкол.: Тронько П. Т. (голова) [та ін.]). 778 с.
293. Лось Ф. Є. Соціально-економічний розвиток України і становище робітничого класу в період імперіалізму // Робітничий рух на Україні в період імперіалізму: Зб. статей. К., 1961. С. 6–36.
294. Бовуа Д. Битва за землю в Україні 1863–1914. Поляки в соціо-етнічних конфліктах / [Пер. З. Борисюк]. К., 1998. 336 с.
295. Погребінська І. М. Правове та економічне становище євреїв в Україні (кінець XIX – початок XX ст.) // Український історичний журнал. 1996. № 4. С. 124–132.
296. Родкевич В. Очерки по акцизно-винокуренному делу. Винница, 1911. 146 с.

297. Завадська І. М. Сільське господарство Подільської губернії в період капіталізації (друга половина XIX – початок XX ст.) // Вісник аграрної історії. Збірник наукових праць № 3. 2012. С. 4–15.
298. Дерев'янкін Т. І. З історії державного регулювання ринкової економіки Російської імперії // Історія народного господарства та економічної думки України: Міжвід. зб. наук. праць. 2000. Вип. 31–32. С. 54–67.
299. Донік О. М. Промислове підприємництво дворянства України в XIX ст.: урядова політика, особливості розвитку, галузеві напрямки // Український історичний журнал. 2007. № 5. С. 18–41.
300. Белінський Є. Ф. Розвиток залізничного транспорту України в період промислового капіталізму (друга половина XIX ст.) // Нариси соціально-економічної історії України дожовтневого періоду. 1963. С. 114–141.
301. Воблий К. Г. Нариси з історії російсько-української цукробурякової промисловості: в 3 т. К.: Всеукраїнська Академія наук, 1931. Т. 3. 1931. 270 с.
302. Москалюк М. М. Зовнішня торгівля товарами харчової промисловості на Правобережній Україні (друга половина XIX – початок XX ст. // Наукові записки Тернопільського національного педагогічного університету імені В. Гнатюка. Серія: Економіка. № 19. 2005. с. 47–53.
303. Подольская губерния. Труды местных комитетов о нуждах сельскохозяйственной промышленности. СПб., 1903. Т. XXXI. 1903. 1112 с.
304. Сборник сведений Подольской губернии. Выпуск III. Типография Подольского Губернского Правления. Каменец-Подольский, 1884. С. 20–31.
305. Статистическо-экономический очерк Винницкого уезда. Обзор деятельности упрощенного земского правления за 1905–1910 гг. К.: Типография С. В. Кульженко. 1910 г. С. 15.
306. Учебник сельскохозяйственной и торговопромышленной статистики Росси / Сост. Н. В. Пономарев. СПб.: издание картографического заведения А. Ильина, 1924. 279 с.

307. Фабрично-заводская промышленность и торговля России: с приложением общей карты фабрично-заводской промышленности Российской Империи / Министерство финансов, Департамент торговли и мануфактур. Санкт-Петербург, 1896. Изд. 2-е, испр. и доп. 636 с.

ДОДАТКИ

Додаток А

Офіційна кількість винокурних заводів Волинської губернії у 1851 р.

Повіти	Загальна кількість винокурень	Число заводів із свідоцтвами	Число недіючих Заводів
Житомирський	62	53	9
Новоградволинський	50	33	17
Старокостянтинівський	36	21	15
Острозький	50	44	6
Заславський	18	16	2
Дубенський	45	38	7
Рівенський	47	38	9
Кременецький	30	22	8
Володимирський	50	35	15
Ковельський	55	42	13
Луцький	80	41	39
Овруцький	35	27	8

[174, арк. 3–30].

Додаток Б

**Середня викурка 40° спирту винокурними заводами Рівненського та
Луцького повітів Волинської губернії у 1910–1913 рр.**

Заводи Рівненського повіту	Викурено в середньому відер 40° спирту				
	Середнє число відер 40°	1910– 1911 рр.	1911– 1912 рр.	1912– 1913 рр.	Всього
Колоденський № 17	39380	4105	2199	7484	13788
Шпановський № 73	94074	5611	1610	5033	12254
Новоселковський № 90	24490	3595	1726	3188	8509
Веринський № 16	9956	3080	1013	328	4421
Дераженський № 48	23411	4994	1719	303	7016
Житинський № 83	40694	4224	5947	4035	14206
Березенський № 82	32497	4426	4111	3022	11559
Людвипольський № 85	19359	6075	1127	7087	14289
Волкошовський № 94	54746	4957	5284	2216	12457
Тинненський № 18	15587	67	379	-	446
Воробинський № 86	36748	892	376	811	2079
Колковський № 84	4716	1432	-	1179	2611
Заводи Луцького повіту					
Володимирський № 12	17237	290	1244	3823	5357
Цепцевичський № 59	10795	8335	4229	3337	15901
Рожейковський № 289	24205	2589	1820	1168	5577
Городецький № 298	25363	506	1670	530	2708
Голузійський № 43	12863	156	1417	542	2115
Бельськовопольський № 286	16138	1134	1597	5164	7895
Полицький № 51	12022	1036	963	960	2959
Омельновський № 281	15148	894	1409	1258	3561

Продовження додатку Б

Івановський № 75	7669	-	970	7213	8183
Угриновський № 27	33732	560	205	83	848
Коршевський № 51	44529	-	159	288	454
Торченський № 296	19153	305	401	186	892
Голешовський № 186	80945	114359	99337	54540	268236
Боровичський № 45	21207	590	2137	7456	10183
Крупецький № 279	32000	2596	3042	12195	17833

[94, арк. 4–5].

Додаток В

**Дані про кількість викуреного спирту заводами Луцького повіту
Волинської губернії за 1910–1913 рр.**

Винокурні заводи Луцького повіту	Викурка в середньому відер 40° спирту				
	1910- 1911 рр.	1911- 1912 рр.	1912- 1913 рр.	Середня кількість	Всього
Володимирський № 12	290	1244	3823	17237	5357
Цепцевичський № 59	8335	4229	3337	10795	15901
Рожищевський № 289	2589	1820	1168	24205	5577
Городецький № 298	506	1670	530	25363	2708
Голузійський № 43	156	1417	542	12863	2115
Бельськовольський № 286	1134	1597	5164	16138	7895
Полицький № 51	1036	963	960	12022	2959
Омельнівський № 281	894	1409	1258	15148	3561
Івановський № 75	-	970	7213	7669	8183
Угриновський № 27	560	205	83	33732	848
Коршевський № 51	-	159	298	44529	454
Торчинський № 296	305	401	186	19153	892
Голешовський № 186	114359	99337	54540	80945	268236
Боровичський № 45	590	2137	7456	21207	10183
Крупецький № 279	2596	3042	12195	32000	17833

[94, арк. 5].

Додаток Д

Кількість винокурних заводів Київської губернії у 1880 р.

Назва повіту	Кількість винокурних заводів	Кількість робітників заводу	Сума виробництва
Київський	9	127	1 087 030
Бердичівський	8	87	989 800
Васильківський	2	24	141 431
Звенигородський	8	117	932 600
Канівський	10	154	1 375 000
Липовецький	8	124	1 079 725
Радомишльський	11	110	952 400
Сквирський	11	158	1 549 509
Таращанський	9	112	1 003 700
м. Умань	1	12	143 787
Уманський	14	236	1 610 950
м. Черкаси	1	16	126 000
Черкаський	5	50	1 040 700
Чигиринський	7	60	984 530
Всього	104	1 387	13 017 162

[179, арк. 82].

Додаток Е

Розподіл винокурного виробництва у повітах Київської губернії

Повіти	Чис-ло за-во-дів	Викурено тисяч градусів спирту						Серед-нє	Середнє вироб-ництво одного заводу тис. град.
		1905-1906р.	1906-1907р.	1907-1908р.	1908-1909р.	1909-1910рр.	Серед-нє		
Київський	15	17.779	21.716	23.006	25.404	19.934	21.568	1.438	
Радомишльський	16	16.970	16.796	19.322	21.163	17.549	18.490	1.156	
Сквирський	6	9.997	12.547	19.322	16.069	10.614	13.710	2.285	
Бердичівський	5	12.190	8.855	14.176	15.026	13.387	12.727	2.545	
Черкаський	4	10.752	13.202	12.772	12.985	10.776	12.097	3.024	
Звенигородський	4	7.337	13.493	12.748	13.064	10.155	11.359	2.840	
Таращанський	7	8.144	10.753	12.000	13.963	9.999	10.972	1.567	
Канівський	3	7.148	7.162	12.116	13.944	8.316	9.737	3.246	
Чигиринський	3	5.256	7.978	13.669	14.561	5.176	9.328	3.109	
Васильківський	2	7.409	8.232	7.641	9.486	7.782	8.110	4.055	
Уманський	3	2.996	4.295	5.977	7.405	3.976	4.930	1.643	
Липовецький	2	2.032	2.075	2.423	2.596	1.764	2.178	1.089	
Всього по губернії	70	108.010	127.104	155.822	165.666	119.428	135.206	1.931	

[5, с. 3].

Додаток Ж

**Винокурні заводи Вінницького повіту Подільської губернії та
кількість виробленого ними спирту у 1909 р.**

Винокурні Заводи	Загальна кількість викуреного спирту (в градусах)	Паточного Спирту	Хлібного Спирту
Бухоникський	696970°	-	696970°
Браїловський	3051786°	245666°	2806120°
Вінницький	5985232°	5174716°	810516°
Голякський	1260177°	-	1260177°
Калиновський	1288860°	-	1288860°
Рогинецький	1030345°	-	1030345°
Стрижавський	1260177°	-	1260177°
Сутиський	15211656°	12520983°	2690673°
Уладівський	20176468°	20176468°	-
Шершнявський	1317401°	-	1317401°
Станіславський	1104064°	-	1104064°
Всього	52383136°	38117833°	14265303°

[42, с.15].

Додаток 3

**Кількість затраченої сировини для винокуріння у Волинській губернії в
1912-1914 рр. (в пудах)**

Сировина	1912-1913 рр.	1914 р.
Картопля	10745423	3847405
Ячмінь	656591	360720
Пшениця	1183	-
Жито	31629	87433
Патока	689624	785593
Дріжджі	381	-

[59, с. 109].

Додаток К

**Сировина, яку використовували на винокурних підприємствах в
Київській губернії у 1905-1909 рр. (тис. пуд)**

Типи заводів	Хлібно-катопляні	Паточні	Змішані	Дріжджево-винокурні	Всього
Матеріали					
Картопля	3.369	-	1.763	-	5.132
Зелений солод	199	-	129	54	382
Кукурудза	196	-	83	46	325
Жито	62	-	33	62	157
Пшениця	26	-	39	-	65
Ячмінь	29	-	38	67	-
Просо	68	-	22	-	90
Житнє борошно	6	-	11	26	43
Ячмінне борошно	2	-	-	-	2
Пшеничне борошно	-	-	-	-	-
Кукурудзяне борошно	6	-	-	-	6
Гаолян	-	-	2	-	2
Сухий солод	-	-	1	153	154
Патока	-	474	537	-	1.011

[5, с. 6].

Додаток Л

Кількість затраченої сировини для винокуріння в Подільській губернії у 1901 р., 1903 р., 1905 р. і 1911 р. (в пудах)

<i>Сировина</i>	<i>1901 р.</i>	<i>1903 р.</i>	<i>1905 р.</i>	<i>1911 р.</i>
кукурудза	239715	330023	339908	548944
жито	49594	170671	47295	69178
пшениця	4210	11284	24506	2691
сухий цукор	20707	32462	18952	14352
зелений цукор	376890	405796	3616	536997
цукрові залишки	1188862	1140665	1454652	2350285
картопля	3952187	4023149	4151748	5427417
екстракт Бауера	-	-	-	3218
просо	-	1632	-	7724
ячмінь	-	-	14089	630
горох	-	-	3616	-

[59, с. 110].

Додаток М

**Кількість затраченої сировини для винокуріння у Подільській
губернії на початку ХХ ст. (тис. пуд.)**

Сировина	1912 р.	1907–1912 рр.	% до загального підсумку
картопля	54,27	5574	61,05
меляса	3883,2	2521	27,61
зелений солод	547,5	525	5,75
кукурудза	325,5	426	4,66
жито	17,5	55	0,60
сухий солод	3,1	11	0,12
просо (борошно)	5,8	6	0,07
пшениця	2,7	4	0,05
овес (борошно)	6,6	1	0,01
ячмінь (борошно)	4,1	2	0,02
крохмаль	4,5	0	0,01
хлібна сировина	6,1	4	0,05
Разом	10234	9130	100

[59, с. 111].

Додаток Н

**Обороти спеціальних коштів Подільського попечительства народної
тверезості за 1907 р.**

Губернські комітети	Прихід (руб.)	Розхід (руб.)
Кам'янець-Подільський	29241	18142
Кам'янецький	1168	782
Проскурівський	8855	8681
Летичівський	785	785
Літинський	2888	964
Вінницький	1298	1298
Брацлавський	3962	3057
Гайстинський	10834	1254
Ольгопольський	1570	1491
Балтський	193	87
Ямпільський	3004	2770
Могилівський	6999	6832
Ушицький	2209	2042

[145, арк. 20–21].

Додаток П

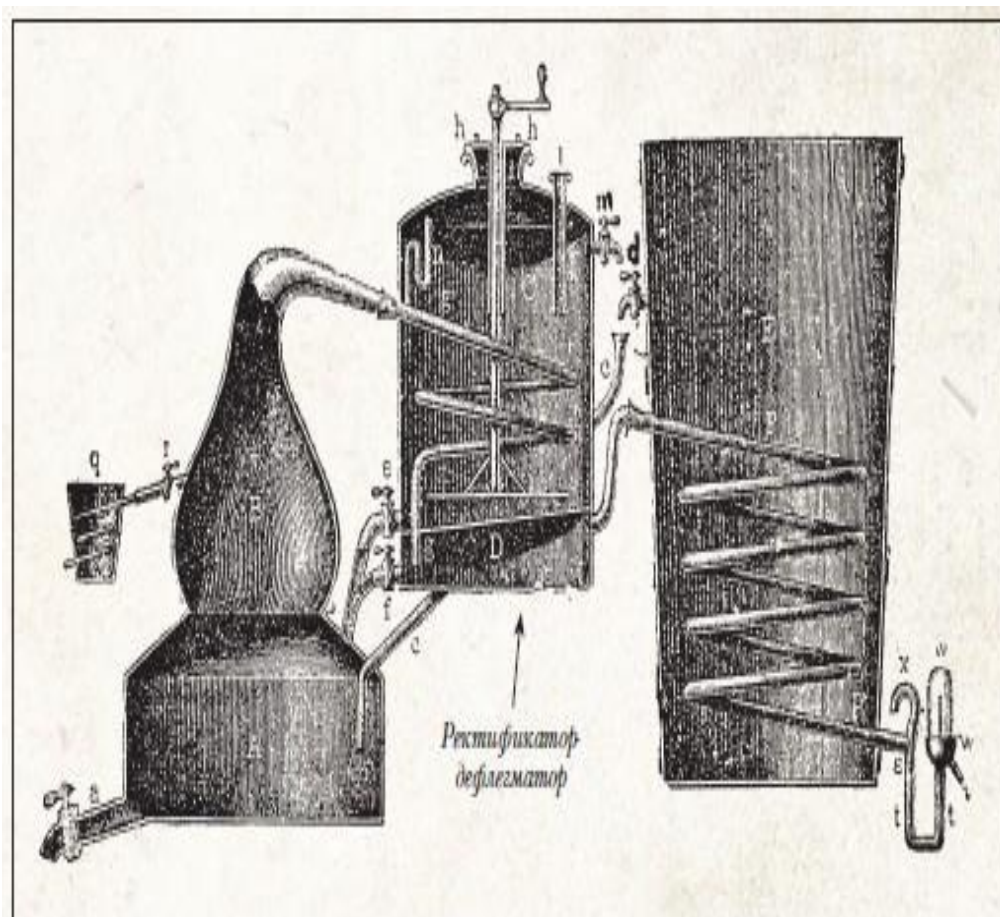
Дані про кількість викуреного спирту заводами Овручського повіту Волинської губернії за 1910–1913 рр. (у відрах 40° спирту):

Винокурні заводи	1910–1911 рр.	1911–1912 рр.	1912–1913 рр.
Сарновичевський № 53	19471	16912	14755
Ново-Шарновський № 191	28727	35265	25430
Рудне-Базарський № 198	15646	4676	5630

[93, арк. 9].

Додаток Р

Перегінний апарат “Дорна”

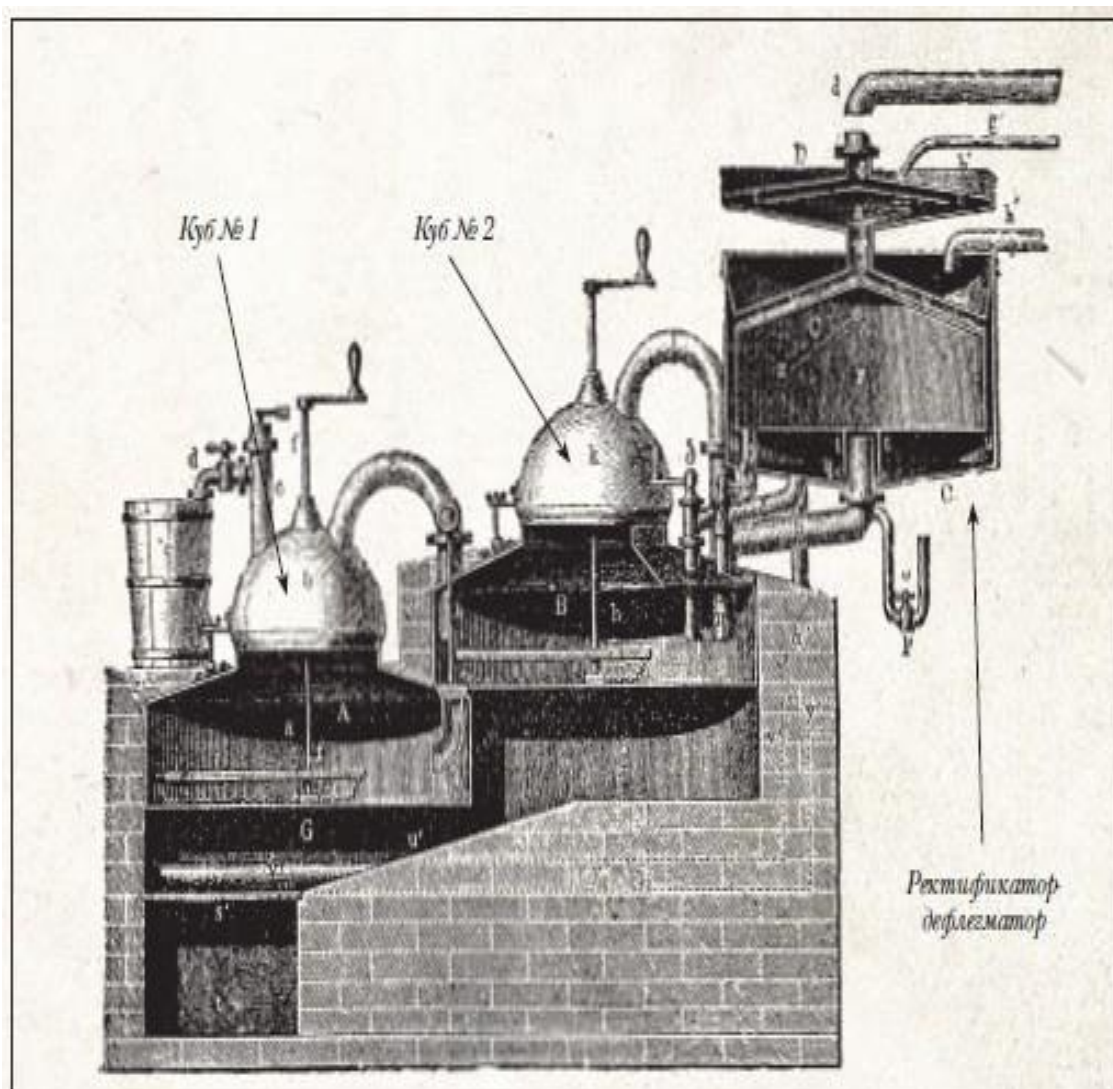

«Перегінний апарат Дорна з ректифікатором був очень распространен в Германии и до сих пор еще удержался на тех маленьких заводах, которые непосредственно пускают водку в мелкую продажу. Ректификатор I) в аппарате Дорна составляет часть подогревателя C, от которого отделяется перегородкой, охлаждающейся брагой; нижней частью ректификатор может сообщаться с кубом, с помощью трубки f с краном; поэтому, когда последний открывается, то такой ректификатор превращается в дефлегматор. С аппаратом Дорна получается водка крепостью в 35-40°, но можно получить водку и в 50°, превращая время от времени ректификатор в дефлегматор» [49].

[288].

Додаток С

Перегінний апарат “Пісторіуса”

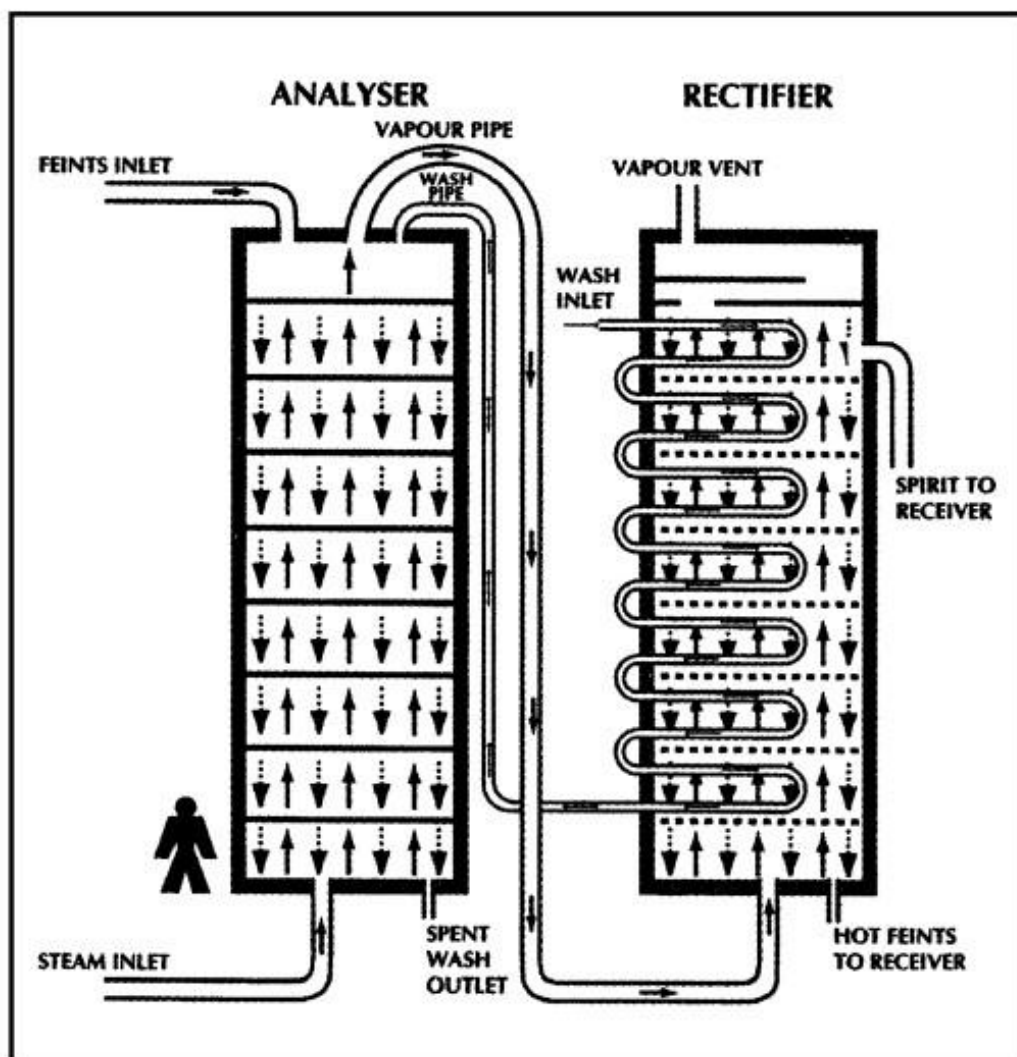

Аппарат Писториуса

«Для начатия перегонки верхний куб, № 2, наполняют перебродившею бражкой, а нижний, при первой осенней перегонке, водою; при последующих же перегонках спускают в нее выпаренную бражку из верхнего № 2 куба, так что в этом аппарате бражка подвергается два раза кипячению. Пар поступает сперва в нижний куб и, нагревая его до кипения, идет по шлемной трубе в верхний № 2 куб. Когда последний закипит, алкогольный пар поступает в лотровку (ректификатор-дефлегматор), где, поднимаясь все выше и ударяясь по тарелкам, постепенно освобождается от тяжелых водяных паров, которые приходят в капельно-жидкое состояние и стекают обратно в лотровку. По прохождении всех тарелок алкогольный пар поступает через спирто-паропроводную трубу в холодильник» [122]

Додаток Т

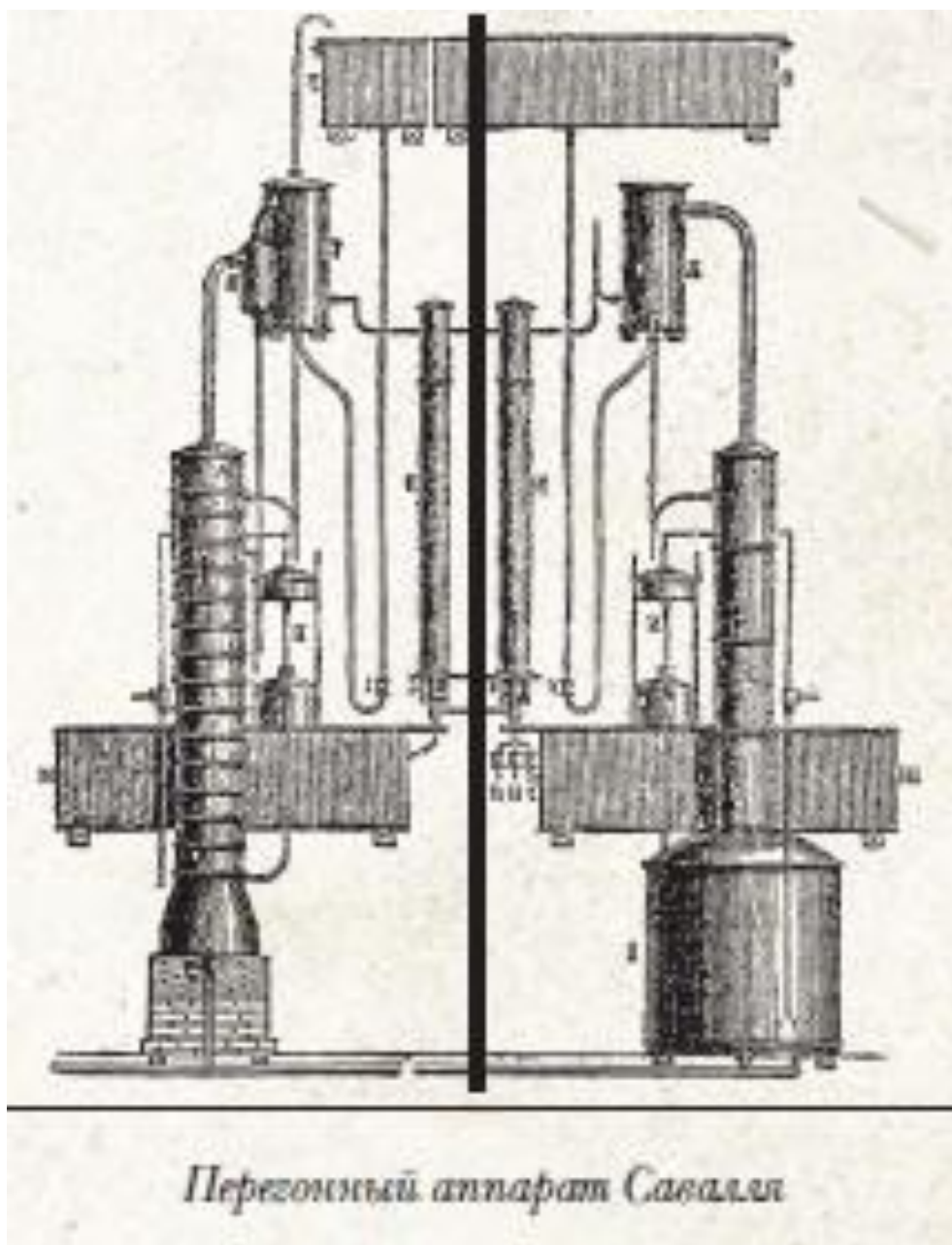
Перегінний апарат “Коффі”

[288].

Додаток Ф

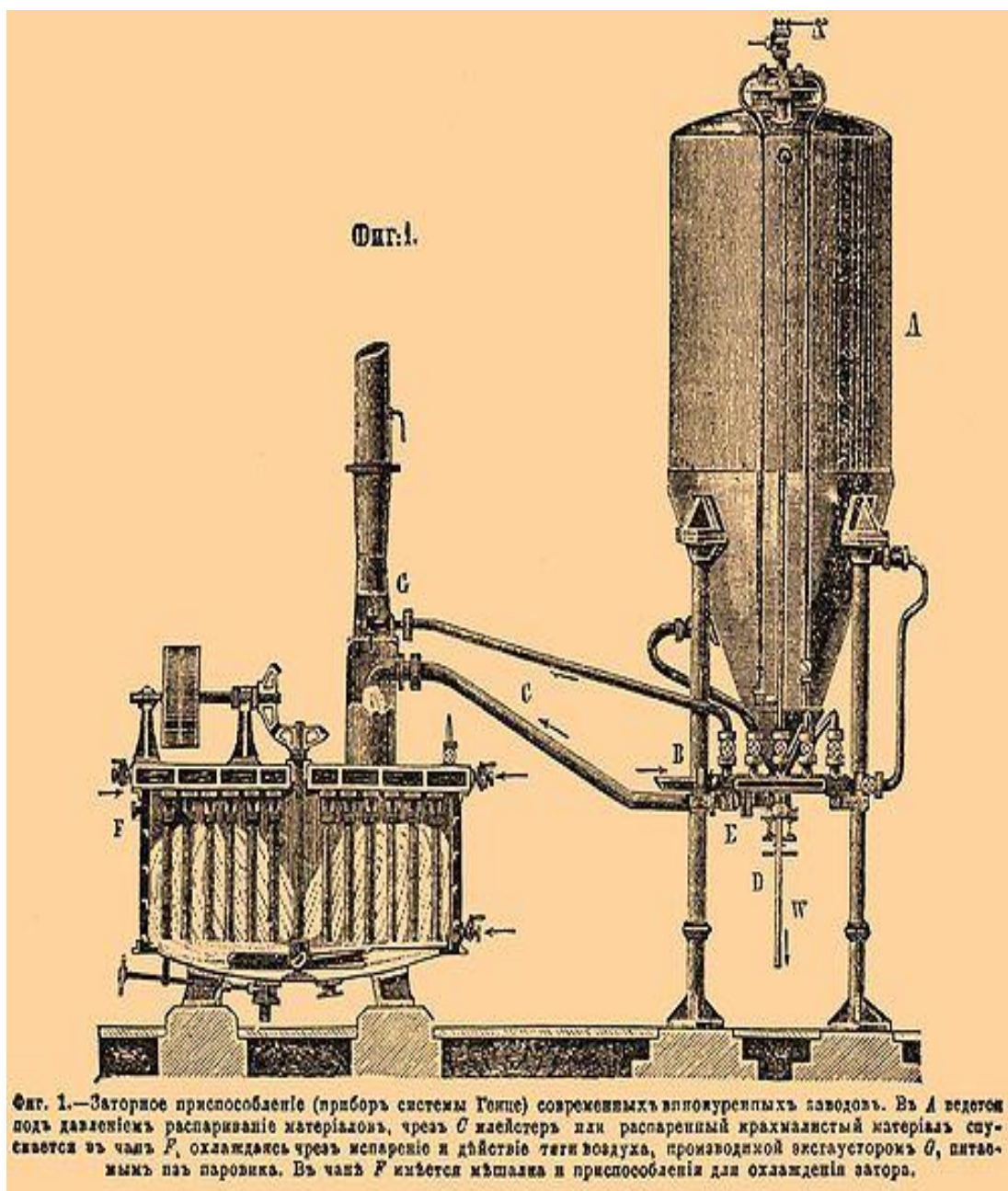
Перегінний апарат фірми “Савалля”

[288].

Додаток X

Заторний апарат системи "Генце"

[288].

Додаток Ц

Вивіз спирту з Київської губернії у 1882–1883 рр.

Куди вивозився спирт	Роки	1882 р.	1883 р.
Волинська губернія		1687248 %	+ 180867 %
Подільська губернія		1935389 %	+ 266389 %
Полтавська губернія		682636 %	+91583 %
Мінська губернія		16139 %	+16139 %
Херсонська губернія		3184869 %	- 465152%
Чернігівська губернія		1162930 %	+ 621585 %
Всього по імперії		8669211 %	+ 711411 %
За кордон у цих роках експортовано:			
Німеччина		1884493 %	+ 490963 %
Туреччина		26775757 %	+ 2862041 %
Всього за кордон:		28660250 %	+ 3353041 %

[180, арк. 20].

Додаток Ш

Вартість ректифікованого спирту на початку ХХ ст.

Годы	Стоимость ректификации		Цена ведра спирта, в среднем		Разница, т. е. стоимость ректификации
	на частных заводах	на казенных заводах	сырого	ректифик.	
1902	17	10	68	88	20
1903	17	7	70	87	17
1904	17	8	75	97	22
1905	17	9	72	106	34
1906	15	9	75	112	37
1907	18	9	81	109	28
1908	15	9	86	109	23
1909	15	9	81	101	20
1910	14	7	69	92	23
1911	14	7	63	85	22
1912	14	7	75	98	23
1913	14	6	82	106	24

[288].

Додаток Ш

СПИСОК ОПУБЛІКОВАНИХ ПРАЦЬ ЗА ТЕМОЮ ДИСЕРТАЦІЇ

Наукові праці, в яких опубліковано основні результати дослідження:

1. Степник З. Технічна модернізація підприємств винокурної промисловості в українських губерніях Російської імперії у ХІХ ст. // Наукові записки Тернопільського національного педагогічного університету імені Володимира Гнатюка. Серія: історія. 2013. Вип. 2. Ч. 2. С. 19–23.
2. Степник З. Особливості функціонування системи акцизного збору у винокурній промисловості Наддніпрянської України у другій половині ХІХ століття // Наукові записки Тернопільського національного педагогічного університету імені Володимира Гнатюка. Серія: історія. 2014. Вип. 1. Ч. 3. С. 20–23.
3. Степник З. М. Економічна політика Російської імперії щодо розвитку винокурної промисловості в Наддніпрянській Україні (друга половина ХІХ – початок ХХ ст.) // Гуржіївські історичні читання: збірник наукових праць. 2014. Вип. 7. С. 266–268.
4. Степник З. М. Розвиток винокурної промисловості в Київській губернії у другій половині ХІХ – на початку ХХ століття // Гілея. 2015. Вип. 100 (9). С. 16–20.
5. Степник З. Внутрішня торгівля спиртними напоями в Наддніпрянській Україні та транспортне забезпечення її розвитку (друга половина ХІХ – початок ХХ ст.) // Наукові записки Тернопільського національного педагогічного університету імені Володимира Гнатюка. Серія: історія. 2016. Вип. 1. Ч. 4. С. 42–46.

II. Наукові праці, які засвідчують апробацію матеріалів дисертації:

6. Степник З. Розвиток винокурної промисловості в Наддніпрянській Україні у другій половині XIX – на початку XX ст. // Проблеми та перспективи наук в умовах глобалізації: матеріали IX Всеукраїнської наукової конференції (18–22 листопада 2013. Тернопіль). Тернопіль, 2013. С. 171–175.
7. Степник З. Розвиток винокурної промисловості в Подільській губернії Російської імперії у другій половині XIX – на початку XX ст. // Україна в контексті Європейської історії: матеріали Всеукраїнської наукової конференції (25–28 березня 2014. Тернопіль). Тернопіль, 2014. С. 111–117.
8. Степник З. М. Винокурное производство в Подольской губернии Российской империи во второй половине XIX – в начале XX века // 21 век: фундаментальная наука и технологии: материалы III международной научно-практической конференции (23–24 января 2014. Москва). Москва, 2014. С. 14–18.
9. Степник З. М. Реформування винокурної галузі Волинської губернії наприкінці XIX ст. // Матеріали II Міжнародної науково-практичної конференції “Тернопіль і Тернопілля в історії та культурі України і світу (від найдавніших часів – до сьогодення)”. Тернопіль, 2014. С. 165–167.